

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

Om Finlands världsliga och kyrkliga införlivande med Sverige
Förrädiska ryssar och förrymda finnar. Flyttningsrörelserna från
Ingermanland och Kexholms län under ryska kriget 1656–1658
och provinsens kolonisation efter kriget

"Infernt är det att krig & pest så skall skilja folk & släktingar
från varandra". Släkten Nordenskiölds val mellan Sverige och
Ryssland

2012:4

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +3589 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Om Finlands världsliga och kyrkliga införlivande med Sverige

Den här uppsatsen utgör en historisk överblick av vad vi vet om begynnelsen av den svenska tiden i Finlands historia och fungerar dessutom som historiskt bakgrundsgivande underlag för den (språk)historiska behandlingen av bl.a. landskapsnamnet *Satakuntas*, regionnamnet *Kvenlands* samt ortnamnen *Kumos* och *Kjulos* ursprung som ingår i min tvärvetenskapliga doktorsavhandling *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*. Språkhistorisk bevisföring intar en viktig roll också i föreliggande uppsats. Först behandlar jag Sveriges roll i Finland mellan det förmodade första och andra svenska korståget till Finland, då det svenska riket höll på att utformas. Därefter övergår jag till att redogöra för vilket slags ytterligare evidens språkhistorisk forskning kan erbjuda historieforskningen beträffande när och hur Finland blev Sveriges östinnehav. Undersökningens period sträcker sig från ca år 1000 till år 1259 e.Kr.

Det andra korståget till Finland

Det nuvarande södra och västra Finland blev inlemmat med det svenska riket senast som en följd av det s.k. andra svenska korståget till Finland. Korståget till Tavastland företogs enligt många historiker sannolikt år 1249 under ledning av den medeltida svenska stormannen Birger Magnusson (ca 1210–1266), bättre känd som Birger jarl.¹ Det andra kors-

1. Den här dateringen förespråkas i bl.a. följande studier: Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa. Finlands svenska historia I*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 702 (Helsingfors 2008), s. 97; Unto Salo, 'Kristilliset kuvat, symbolit ja ornamentit Suomen rautakauden löydöissä', Ritva Kava & Reino Kero (toim.), *Pyhän Henrikin muisto. Satakunta. Kotiseutututkimuksia XII* (Harjavalta 2005), s. 16; Jouko Vahtola, *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin* (Helsinki 2003), s. 42; Mauno Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', Veijo Kaitanen, Esa Laukkanen & Kari Uotila (toim.), *Muinaisen Kalanti ja sen naapurit. Talonpojan maailma rautakaudelta keskiajalle* (Helsinki 2003), s. 300–342 (se s. 319);

tågets alternativa datering till antingen år 1238 eller 1239, förespråkad av bl.a. Jarl Gallén, Erik Anthoni, Pentti Virrankoski och Philip Line, är enligt min åsikt mindre övertygande i helhetsbelysning, men inte helt utesluten.² Särskilt år 1238 kommer svårligen, om alls, på fråga, för den bulla med uppmaning till korståg som påven Gregorius IX utfärdade i Rom 9.12.1237 hann säkerligen inte komma fram till Uppsala före kyndelsmässan (den 2 februari) då kallelsen till samma års ledning borde ha utlysts på ting.³ Dessutom vet vi att Birger Magnusson år 1238 var sysselsatt som medlare i en svår och utdragen marktvist mellan munkarna i Nydala kloster och invånarna i Östbo i Småland.⁴ Birger kunde följaktligen inte samtidigt befinna sig på korståg i Finland. Det tyngsta argumentet för dateringen av andra korståget till år 1249 anser jag vara det faktum att något Finlands stift för att inte tala om någon Finlands biskop inte nämns i de bevarade svenska stiftslängderna över stiftet och biskoparna i det svenska riket från 5.8.1164, 1188/1189, 1192, 1233, 6.5.1241 och 1.3.1248, av vilka de två sista datumen infaller efter den antagna alternativa dateringen av andra korståget till 1239 (eller 1238).⁵ Finlands biskop nämns för första gången bland de

Mauno Jokipii, 'Ledung-laitos – ristiretkien tekoväline', *Suomen museo* 109. årgången (Helsinki 2002), s. 47–96 (se s. 66); Mauno Jokipii, 'Hämeen ristiretki', Jukka Peltovirta (toim.), *Hämeen käräjät I* (Hämeenlinna 2000), s. 232–279 (se s. 258–262); Johannes Messenius, *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*. Latinan kielestä suomentaneet Martti Linna, Jorma Lagerstedt & Erkki Palmén, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 467 (Helsingfors 1988), s. 115.

2. Jarl Gallén, 'Kring Birger jarl och andra korståget till Finland. En omdatering och en omvärdering', *Historisk Tidskrift för Finland* 31 (1946), s. 55–70; Carl Fredrik Meinander, 'Om svenskarnes inflyttningar till Finland', *Historisk Tidskrift för Finland* 68 (Helsingfors 1983), s. 229–251; Pentti Virrankoski, *Suomen historia I*, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 846 (Helsinki 2001), s. 68–71; Philip Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290* (Leiden 2007), s. 438–439.
3. 'Uppplandslagen', *Fornsvenska textbanken* utgiven av Lars-Olof Delsing. <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska> (15.6.2012); Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 165–166, 246; Mauno Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 259; Erik Anthoni, 'Korstågstiden och dess innebörd', Kaj Mikander (red.), *Kring korstågen till Finland. Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968*, s. 155–172 (se s. 163).
4. *Nationell ArkivDatabas*, SDHK-nr: 506, <http://www.nad.riksarkivet.se/?Sokord=Nydala+Birger+1238> (5.10.2012); Dick Harrison, *Sveriges historia 600–1350* (Stockholm 2009), s. 178; DS = *Diplomatarium Suecanum. Svenskt diplomatium*. Collegit et editit Joh. Gust. Liljegren (Holmiæ 1829–1837), nr 217, 294, 300.
5. Ingen Finlands biskop nämns heller som vittne bland de uppräknade svenska biskoparna i kung Knut Erikssons gåvobrev från år 1191. SDHK nr 284; DS 113.

andra biskoparna i det svenska riket i en urkund med datumet den 11 februari 1253.⁶ Det andra respektive tredje argumentet för dateringen av andra korståget till 1249 är att fjärrledningståg leddes av kungen eller den sittande jarlen men det andra svenska korstågets ledare Birger jarl var ännu inte jarl år 1239⁷, och att Birger jarl enligt Erikskrönikan ännu inte hade återvänt från korståget medan hans svåger Sveriges kung Erik Eriksson dog i Sverige 2.2.1250.⁸ Den tidigare dateringen skulle tidigarelägga Finlands verkliga införlivande med Sverige med tio (eller elva) år, vilket inte är en särskilt lång tid när det handlar om medeltidens historia. Också historikern Martti Linna argumenterar för dateringen av det andra korståget till år 1249, trots att han annars förhåller sig påfallande kritiskt till historieforskningens traditionella och rådande tolkningar om Nordeuropas korstågstid och om Sveriges dåtida roll i Finland.⁹ I Paul Juustens biskopskrönikas olika handskrifter står det att det andra korståget skedde år 1248 eller 1249.¹⁰ Av den senaste tidens forskare vidhåller Kauko Pirinen, Simo Heininen och Markku Heikkilä¹¹ faktiskt dateringen till år 1248, som emellertid torde vara omöjlig i ljuset av den utförliga norska Haakonssagens vittnesbörd.¹² Inom det möjligas gränser ligger väl också att det i själva verket företogs två korståg till Tavastland inom loppet av en tämligen kort tid, det ena år 1239 och det andra år 1249, varav det senare var mera avgörande och därmed mera betydelsefullt med tanke på Öst-landets statstillhörighet i framtiden.¹³

-
6. DF = *Diplomatarium Fennicum*. Archivum Finlandiae Publicum. <http://extranet.narc.fi/DF/index.htm>, nr 96 (18.6.2012); SVL = *Suomen varhaiskeskiajan lähteitä*, Martti Linna (toim.), *Historian aitta. Historian ystäväin liitto XXI* (Jyväskylä 1989), s. 23, 27–28, 51, 68, 75–78, 81; DS = *Diplomatarium Suecanum*, nr 281, 305, 359, 405.
 7. Den dåvarande jarlen hette Ulf Fase. Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 260.
 8. Se Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 258–260; Gallén, 'Kring Birger jarl och andra korståget till Finland', s. 60.
 9. Messenius, *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*, s. 7–8 och 115.
 10. Paul Juusten, *Suomen piispainkronikka*. Suomensos ja selitykset Simo Heininen (Helsinki 1988), s. 37 och 66.
 11. Simo Heininen & Markku Heikkilä, *Suomen kirkkohistoria*. Sjätte upplagan (Helsinki 2010), s. 19–20; Kauko Pirinen, *Suomen kirkon historia 1. Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika* (Porvoo 1991), s. 63–64.
 12. Gallén, 'Kring Birger jarl och andra korståget till Finland', s. 61–62.
 13. Som jämförelse kan påpekas att ett okänt svenskt korståg möjligen har företagits till Karelen mellan åren 1249 och 1293. Se Salo, 'Kristilliset kuvat, symbolit ja ornamentit Suomen rautakauden löydöissä', s. 16–17.

Det starkt svenskkritiska Finskhetsförbundet och historikern Martti Linna anser det i Lyon 27.8.1249 daterade skyddsbrevet (bulla *Sacro-sancta Romana*) från påven Innocentius IV till Finlands biskop, prästerskap och folk vara ett bevis på att Finland då ännu var helt självständigt och helt oberoende av Sverige, och att finnarna då befarade ett svenskt anfall mot Finland och vände sig till påven med en vädjan om hjälp.¹⁴ Enligt detta resonemang gjorde påven det som han ombads att göra och förbjöd onda människor (enligt Finskhetsförbundet och Linna syftande uttryckligen på svenskar) att plåga finnarna vid äventyr av Guds stränga straff. Det finns emellertid ett antal invändningar mot deras argument. Man behöver inte läsa mer än första raden i brevet för att få veta att en efterträdare redan har valts till biskop Thomas som tog avsked från sitt ämbete år 1245 och dog år 1248 på Gotland. Tack vare bevisen från Paul Juustens *Finlands biskopskrönika (Catalogus episcoporum)* och ett dokument daterat den 11 februari 1253 vet vi att Thomas efterträdare var svensken Bero (=Björn) – en man från Sveriges kung Erik Erikssons (död 2.2.1250) närmaste krets genom släktskap och kanslersämbete.¹⁵ Av påvebrevet daterat den 27 augusti 1249 framgår att den nye biskopen då redan hade installerats, men uppenbarligen inte ännu på våren och sommaren 1248.¹⁶ När påven Innocentius IV hälsade Finlands biskop i sitt brev daterat den 27 augusti 1249, kunde han inte vara i tron att biskopen ännu hette Thomas för samme påve hade beviljat Thomas avsked och något senare även pension.¹⁷ Med andra ord bör sydvästra Finland redan ha införlivats med det svenska riket eftersom den svenske kungens betrodde man hade utsetts till ny biskop. Påvens skyddsbrev bör i stället ses i en större historisk kontext. Novgorodfursten Alexander Nevskij bröt nämligen samarbetet med påven just år 1249.¹⁸ Tiderna var utan tvekan oroliga i Finlands stift. Ett påvligt skyddsbrev till Norden var ingalunda en raritet på den här tiden.¹⁹ Två andra påv-

-
14. DF nr 96; SVL s. 79; Martti Linna, 'Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot', Helena Honka-Hallila (toim.), *Vesilahti 1346–1996* (Vesilahti 1996), s. 148–207 (se s. 197–198); Finskhetsförbundet www.suomalaisuudenliitto.fi/?page_id=27 (1.2.2013).
 15. Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 446.
 16. DF nr 94; Tarkkiainen, *Sveriges Österland*, s. 190; Vahtola, *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin*, s. 42; SVL = *Suomen varhaiskeskiajan lähteitä*, s. 75–79.
 17. DF nr 89; SVL s. 71–72.
 18. Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 246–247, 261–262.
 19. Se DS nr 315, 368; se också DS 355, 357.

liga skyddsbrev med nästan identiska stereotypiska ordalydelser utfärdade av samme påve Innocentius IV utgör en viktig jämförelsepunkt. Det ena är skyddsbrevet med datumet 24.2.1245 som påven Innocentius IV sände till Danmarks kung och det andra är skyddsbrevet med datumet 13.9.1253 som samme påve sände till Gotlands prästerskap och folk i Linköpings stift i Uppsala ärkestift.²⁰ Påven hade dessutom sänt ett skyddsbrev angående Finland – till Sverige – redan åren 1216 och 1229 (då två brev) med anledning av ett ryskt (och p.g.a. gotlänningarnas ryska handelsförbindelser indirekt gotländskt) hot mot Finlands folk och prästerskap.²¹ I samma brev från 1216 tog påven Innocentius III också det svenska riket under sitt beskydd.²² Om påvens syfte år 1249 var att skydda finnarna från svenskarna, så varför sändes det anfallsförbudande skyddsbrevet inte till Sverige såsom de tidigare skyddsbreven? Man kan vidare fråga sig varför dokumentet överhuvudtaget finns i behåll om dess innehåll var obehagligt för svenskarna. Som en följd av svenskarnas segerrika korståg till Tavastland kom västra och södra Finlands införlivande med Sverige emellertid de facto att beseglas om än Sveriges östinnehav erkändes internationellt först i och med Nöteborgsfreden som slöts 12.8.1323.²³

Jag anser att det andra svenska korståget till Finland kan dateras ännu mer exakt. Östersjöområdets skandinaviska korståg genomfördes med ledungsflottor. Ledung är namnet på korstågstidens (1100- och 1200-talets) skandinaviska sjökrigsväsende. Varje års ledungsperiod varade fyra månader under sommarhalvåret när det var öppet vatten.²⁴ Exempelvis genomfördes det svenska ledungshärnadståget till Ladoga år 1164 i maj och den berömda svenska Nevafärden inföll i juli år 1240.²⁵ Den utförliga norska sagan *Håkonar saga Håkonarsonar* skildrar ingående hur Birger jarl på våren 1249 träffade Norges kung Haakon Haakonsson i Lödöse vid Göta älv. Freden mellan Sverige och

20. SVL s. 72, 81; DS nr 410.

21. DF nr 52, 73, 78; Paula Purhonen, *Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus*, Finska fornminnesföreningens tidskrift 106 (Helsingfors 1998), s. 141; SVL s. 34, 38, 44.

22. SVL s. 34; DF nr 52.

23. Jfr Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 72, 112.

24. Jokipii, 'Ledung-laitos – ristiretkien tekoväline', s. 79; Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 40.

25. SVL s. 122, 129–130.

Norge bekräftades. Därefter reste Birger tillbaka till Svealand.²⁶ Han hade väl hunnit bege sig på ett ledungståg till Finland senare under året 1249.²⁷ Jag hävdar härmed att de svenska trupperna landsteg i sydvästra Finland på sensommaren 1249.²⁸ En landstigning på hösten förefaller mindre trolig. Man bör dock notera att tyskarna erövrade Ösel med sina baltiska allierade som ett resultat av ett storskaligt vinterfälttåg mellan slutet av januari och början av februari år 1227.²⁹ Landstigningen skedde möjligtvis i Rikala längst in i Halikkoviken i den nuvarande staden Salo där det finns många *Tavast*-ortnamn och där Tavasternas hamn, *portus Tavestorum*, mest sannolikt låg.³⁰ Märkas bör även det dominikankonvent som i samma Herrans år 1249 grundades i det nuvarande Åbo, varifrån Åbo dominikankloster fick sin början.³¹

Många historiska fakta talar för hypotesen att södra och västra Finland redan före det andra svenska korståget i någon utsträckning var, visserligen rätt löst och under olika tider omväxlande starkt, kyrkligt och världsligt införlivat med Svearike.³² Därom vittnar bl.a. det faktum att de påvliga bestämmelserna angående Finlands kristnande och kyrkliga organisering åren 1171 eller 1172, 1216 och 1229 (då sammanlagt fyra stycken) sändes uttryckligen till svenska adressater, såsom Uppsala ärkebiskop, biskopen i Linköping, Sveriges kung och Sveriges jarl för att bli verkställda av dessa aktörer. De svenska adressaterna skulle år 1229 också se till att finnarna skyddades mot svenskarnas (gotlänningarnas) överdrivna ansättningar riktade gentemot finnarna. I den här uppsatsen tar jag inte explicit ställning för eller emot det s.k. första

26. Gallén, 'Kring Birger jarl och andra korståget till Finland', s. 60–62.

27. Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 124; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 258–262.

28. Jfr Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 262. Den allmänna trovärdigheten hos Jokipiis texter lider dock något av de många lapsusarna då det gäller mindre viktiga årtal och namn.

29. Henrik Lättiläinen, *Henrikin Liivinmaan kronikka*. Suom. Maijastina Kahlos & Raija Sarasti-Wilenius (Helsinki 2003), s. 244–251, 255.

30. Unto Salo, 'Kristilliset kuvat, symbolit ja ornamentit Suomen rautakauden löydöissä', s. 21; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 257–258; Paula Purhonen, *Kristinuskon saapumisesta Suomeen*, s. 152.

31. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 173; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 87; Seppo Hentilä, Christian Krötzl & Panu Pulma, *Pohjoismaiden historia* (Helsingfors 2002), s. 42; SVL s. 7.

32. Jfr Seppo Suvanto, 'Ensimmäinen ristiretki – tarua vai totta?', Martti Linna (toim.), *Muinaisrunot ja todellisuus. Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta*, Historian aitta XX (1987), s. 149–160 (se s. 156).

svenska korstågets verklighetsbakgrund³³, men jag vill påpeka att de emellanåt framlagda påståendena³⁴, enligt vilka Svearike var för svagt på 1100-talet för att kunna företa en sådan krigsoperation som ett korståg till Finland, är överdrivna, för svenskarna har bevisligen genomfört ett fjärrledningståg till Ladoga mot Novgorod åren 1142 och 1164. I det förra ledningståget skall Sveriges kung ("furste") och en svensk biskop ha deltagit, vilket tyder på att tåget hade något slags korstågs-karaktär.³⁵ Mycket beror på vad man avser med begreppet korståg i en nordisk kontext. Korstågsideologin anlände till Östersjöområdet i och med påven Eugenius III:s korstågsbulla (*Divina dispensatione*) från den 13 april 1147 som ledde till att danskarna samma år inledde ett långt men slutligen segerrikt krig mot de hedniska vänderna vid den södra Östersjökusten.³⁶

Det äldsta belägget för ett förenat svenskt rike

Ett kungarike förenat av Svealand, Östergötland och Västergötland (= Sverige) som styrs av en "svears och götars kung" omnämns för första gången i två av påven Alexander III utfärdade brev daterade den 5 augusti 1164.³⁷ Frasen *rex sueorum et gothorum*, 'svears och götars kung', ingår också i ett annat tidigt brev som sändes till en svensk kung av samme påve Alexander III från Tusculanum (nära Rom, heter numera Frascati) den 6 juli men årtalet är okänt. I *Svenskt diplomatarium* (DS nr 41) anges årtalet 1161 medan andra källor föreslår ett senare årtal:

-
33. En ganska stor del av de historieforskare som har yttrat sig i saken har varit benägna att tro på ett svenskt tåg till Finland kring mitten av 1100-talet. Se Line, *Kingship and State formation in Sweden 1130–1290*, s. 424; Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, s. 47.
34. Se Suvanto, 'Ensimmäinen ristiretki – tarua vai totta?', s. 156.
35. Tuomas Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 720 (Helsingfors 2009), s. 43–47; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 304, 316; Jokipii, 'Ledung-laitos – ristiretkien tekovaline', s. 60, 64; Suvanto, 'Ensimmäinen ristiretki – tarua vai totta?', s. 155.
36. Heininen & Heikkilä, *Suomen kirkkohistoria*, s. 14; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja sen lähin jälkimaine', s. 304; Vahtola, *Suomen historia*, s. 29; Thomas Lindkvist, 'Sverige och Finland under tidig medeltid', Ann-Marie Ivars & Lena Huldén (red.), *När kom svenskarna till Finland?*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 646 (Helsingfors 2002), s. 39–50 (se s. 42); Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 39.
37. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 99–100; Lindkvist, 'Sverige och Finland under tidig medeltid', s. 42; Jörgen Weibull, *Sveriges historia* (1993), s. 17; DS nr 49, 50.

Påven Alexander III.

1171, 1172 eller 1180.³⁸ Jag anser att årtalet kan fastställas. Påven Alexander III:s långa pontifikat varade från den 7 september 1159 till den 30 augusti 1181.³⁹ Jag fäster uppmärksamhet vid de svenska adressaterna i påven Alexander III:s brev. När man noggrant studerar brev som denne påve lät sända till Sverige, lägger man märke till att Uppsalas (och därmed Sveriges) förste ärkebiskop Stefan (Stephanus) är adressat varje gång brevet handlar om ett viktigt riksomfattande kyrkligt ärende efter att han hade utsetts till ärkebiskopsämbetet den 5 augusti 1164.⁴⁰ Eftersom påven tilltalar svears och götars höga kung K., biskopar och jarl i sitt brev utfärdat 6.7.11XX, angående bl.a. äktenskap, skilsmässa och tionden, men inte biskoparnas primas, d.v.s. Uppsala ärkebiskop, är det mycket sannolikt att någon ärkebiskop ännu inte fanns i Sverige då brevet utfärdades, annars borde Uppsala ärkebiskop ha blivit omnämnd, hälsad och välsignad.⁴¹ De två sista adressaterna i påvbrevet, nämligen ”till alla prästerna och hela folket i Götaland” bör enligt min mening inte ges för stort bevisvärde i resonemanget därför

38. SVL s. 27; Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 371; Harrison, *Sveriges historia*, s. 181; SDHK = *Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven*, <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=2453&refid=8005>, nr 224 (10.6.2012).

39. Jussi Hanska, *Kristuksen sijaiset maan päällä? Paaviuden historiaa apostoli Pietarista Johannes Paavali toiseen* (Helsinki 2005), s. 320.

40. DS nr 49, 50, 51, 52, 54, 56, 59.

41. Jfr DS nr 32, 52.

att den ifrågavarande bullans sista ärende angick en ny men i påvens ögon förkastlig helgonkult tydligen bland götarna och därav förklaras de sista adressaterna (se nedan). Jag vill dessutom påpeka att de olika adressaterna skiljs åt med punkter så att de två sista adressaternas geografiska bestämning ”per gothiam” inte verkar avse alla adressater.⁴² Så tolkas påvens hälsningssats också i SVL (s. 27). Detta brev från början av juli kan svårligen anknytas till en mängd andra påvebrev som sändes till Skandinavien från Tusculanum den 7–17 september antingen år 1171 eller 1172.⁴³

Vilket år utfärdades då brevet som är daterat 6.7.11XX? Vi vet att påven Alexander III levde i landsflykt i Frankrike åren 1162–1165 då han alltså varken kunde vistas i Rom eller Tusculanum eller sända brev därifrån. Stefan blev vald till Uppsala ärkebiskop den 5 augusti 1164 (då påven var i Frankrike) och Alexander III:s pontificat började den 7 september 1159.⁴⁴ Brevet måste härmed vara utfärdat antingen den 6 juli 1160 eller den 6 juli 1161. För att kunna fastslå vilketdera året som är rätt måste vi veta vem som var svears och götars kung och hade initialen K. Den ende kung med ”rätt” namn som passar in i kungalängdens kronologi är *Karl Sverkersson*.⁴⁵ Kung Erik Jedwards-son (=Erik den helige) mördades i Östra Aros (d.v.s. nuvarande Uppsala) den 18 maj sannolikt år 1160 varefter Sverige under en kort tid lär ha styrts av Erik Jedwardssons baneman dansken Magnus Henriksson som dödades av följande kung (Sverker den äldres son) Karl Sverkersson (själv dödad 12.4.1167) i slaget vid Örebro år 1161. Karl Sverkersson hade dessutom sannolikt utropat sig till kung redan något tidigare.⁴⁶

42. Jfr DS nr 32, 249.

43. DS nr 54–61; SVL s. 24–26; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 92.

44. *Catholic Encyclopedia Pope Alexander III*, <http://www.newadvent.org/cathen/01287a.htm> (26.3.2012).

45. I Uppsala ärkebiskop Stefans brev vars datering är 1164–1167 används samma förkortning K. om ”rex sueonum atque gothorum”, d.v.s. Sveriges dåvarande kung Karl Sverkersson (DS nr 51).

46. Christian Lovén, *Historieskrivning vid Uppsala domkyrka under högmedeltiden. Handskriften UUB C92 och dess källor*, Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 96 (Uppsala 2012), s. 46–47, 78, 84, 95; Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 180, 218, 456; Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 91–92; Kustaa Vilkkuna (toim. Pirjo Mikkonen), *Etunimet* (Helsingfors 2007), s. 66; Jokipii, ’Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine’, s. 307; Seppo Hentilä, Christian Krötzl & Panu Pulma, *Pohjoismaiden historia* (Helsinki 2002), s. 343; Otto Janse, ’Erik den helige såsom historisk person. Några synpunkter’, *Fornvännen* (1954), s. 91–115 (se s. 99).

Eftersom varken Eriks eller Magnus namn börjar med K, hävdar jag därmed att den 6 juli 1161 är datumet för utfärdandet av påvebrevet, som därmed innehåller det äldsta kända belägget (jfr datumet 5.8.1164) för ett förenat svenskt rike.

I samma brev från år 1161 fördömer påven Alexander III en helgonkult som har vuxit fram i Sverige (sannolikt i Götaland för svearna höll på att börja vörda Erik Jedvardsson, d.v.s. Erik den helige) till minne av en man som hade dödats i samband med ruset på ett supgille. Vem var denne berusade helgonkandidat? Historieforskarnas förslag har varierat från kungarna Sverker den äldre till Erik den helige och många andra, men den mest sannolika personen i fråga anser jag vara Knut Magnusson, en dansk kung som mördades den 9 augusti 1157 uttryckligen på en lömsk kungafest kallad blodsgillet i Roskilde. Knut Magnusson var nämligen Karl Sverkerssons svåger (hans syster Helenas make) och halvbror (son till Sverker den äldres andra hustru från hennes tidigare äktenskap), vilket förklarar påven Alexander III:s anklagande ton i sitt brev till Knuts nära släkting Karl. Att påven skulle ha avsett kung Sverker den äldre torde vara något mindre sannolikt därför att Sverker lär ha mördats av sin tjänare tidigt på juldagsmorgonen inför sin avfärd till julottan år 1156, inte på ett supgille.⁴⁷

Vilket land avses i påvebullen utfärdad den 4 april 1216?

Av påvebrev från åren 1193 och 1216 som hyllar de svenska kungarna Knut Erikssons och hans son Erik Knutssons insatser framgår det att svenskarna under ledning av sin dåvarande kung Erik Knutssons (kung 1208–1216) företrädare, de närmaste tre av vilka var Sverker Karlsson (kung ca 1196–1208), Eriks far Knut Eriksson (kung mellan 1167/1173–1196) och Sverkers far Karl Sverkersson (kung ca 1161–1167), hade agerat aktivt, men ändå rätt fredligt, i kristnandet av Finland – de svenska kungarna hade ”ryckt [Finland] ur hedningarnas händer”

47. 'Yngre Västgötalagen, Vidhemsprästens anteckningar', *Fornsvenska textbanken*; Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 181–182, 457; Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 87–88, 99–100, 371–372; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 309; Hentilä, Krötzl & Pulma, *Pohjoismaiden historia*, s. 344; Knut B. Westman, 'Erik den helige och hans tid', *Erik den Helige: Historia. Kult. Relikter*, Studier utgivna under red. av Bengt Thordeman (Stockholm 1954), s. 1–108 (se s. 6, 60); Janse, 'Erik den helige såsom historisk person', s. 94–95.

enligt påvebullen från 4.4.1216.⁴⁸ Av påvens korstågsbulla daterad den 9 december 1237 framgår det att Uppsalaärkebiskoparna framgångsrikt hade ansvarat för kristnandet av Tavastland, men att tavasterna nu hade gjort uppror.⁴⁹ Svenskarnas forna förehavanden i Finland har varit en (språk)politiskt laddad och elffängd vetenskaplig fråga, och är det fortfarande för somliga forskare.

Exempelvis historikern Martti Linna har i en fotnot i *Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot* påstått att det av den dåvarande svenske kungen Erik Knutssons företrädare (*predecessores*, obs. i plural) nyligen kristnade land, som omnämns i påvebrevet från 4.4.1216, låg i Baltikum, närmare sagt i Kurland i Lettland, i stället för i Finland.⁵⁰ Linna är visserligen välinsatt i Finlands och dess närområdens medeltidshistoria, men hans vetenskapliga trovärdighet lider av hans öppet negativa inställning till svenskar och Sverige. Min fasta övertygelse är att Linnas påstående dessutom i många avseenden är kronologiskt sett omöjligt, eftersom svenskarnas erövring av Baltikum började – och trots en framgångsrik början slutade våldsamt i ett stort nederlag i slaget vid Lihula i västra Estland – först år 1220, vilket vi vet tack vare historiska källor.⁵¹ Det skandinaviska (gotländska) inflytande i Kurland med arkeologiska fynd och runstenar som Martti Linna hänvisar till som evidens för sitt påstående är med största sannolikhet ett arkeologiskt faktum, men det är av betydligt äldre datum, från 600-talet till 800-talet och delvis ända fram till 1000-talet. Det finns

-
48. Finlands kristnande sägs ha genomförts genom att man predikade och förkunnade evangelium (*ewangelizando*). Christian Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla? Kristinuskon tulosta Suomeen ja Itämeren alueelle', *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift* 95 (Helsingfors 2005), s. 23–53 (se s. 35); Paula Purhonen, 'Läntinen kristillistymisprosessi vuoden 1000 jälkeen', Ritva Kava och Reino Kero (toim.), *Pyhän Henrikin muisto. Satakunta. Kotiseutututkimuksia XXII* (Satakunnan Historiallinen Seura 2005), s. 382–397 (se s. 392); SVL s. 34, SDHK nr 351; 42; Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 223, 456; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 34; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 316–317; Hentilä, Krötzl & Pulma, *Pohjoismaiden historia*, s. 343; Suvanto, 'Ensimmäinen ristiretki – tarua vai totta?', s. 156; FMU = *Finlands medeltidsurkunder*. Samlade och i tryck utgifna af Finlands statsarkiv genom Reinhold Hausen, nr 52.
49. DF nr 82; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 37; SVL s. 64; DS nr 298.
50. Linna, 'Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot', s. 198.
51. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 225; Henrik Lättiläinen, *Henrikin Liivinmaan kronikka*, s. 203; Eljas Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', Kurt Zilliacus (red.), *Finska skären. Studier i Åboländsk kulturhistoria* (Helsingfors 1990), s. 197–282 (se s. 211).

utan tvivel runstenar från 1000-talets förra hälft där *Estland*, *Livland* och *Virland* (est. *Virumaa*) omnämns, men det finns likväl jämnåriga svenska runstenar där ortnamnen *Finland* och *Tavastland* ingår. Dessa runstenar finns dessutom i Sverige (i Uppland och på Gotland), inte i Kurland såsom Linna låter förstå, och de ingående runinskrifterna berättar om skandinaver (svenskar och gotlänningar) som har blivit dräpta i Baltikum. Detsamma gäller runinskrifter där Finland eller Tavastland nämns. De stupade vikingarna har tydligen varit på varsin olycklig plundrings- och/eller handelsfärd öster om Östersjön. Om tidigare perioder, tiden före 800-talets mitt respektive 1000-talet, men inte om 1200-talet, berättar också de historiska källor som Linna nämner, d.v.s. biografen *Vita Ansgarii* om Nordens apostel missionsärkebiskop och senare Bremens ärkebiskop Ansgar skriven av hans efterträdare ärkebiskopen av Hamburg-Bremen Rimbart omkring år 870 samt Adam av Bremens verk *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* skrivet ca 1075.⁵² Framför allt upphörde detta skandinaviska inflytande och den skandinaviska dominansen i Kurland och Estland före 1200-talet så att det absolut inte var fråga om någon svensk besittning år 1216.⁵³ Dessutom sägs det explicit i påvebrevet till Estlands biskop daterat den 2 november 1213 att Estlands biskop inte är underställd någon ärkebiskop (vare sig Lunds eller Uppsalas), och i den påvliga legatens (sändebudets) brev från den 28 december 1230 konstateras det explicit att Kurland inte tillhör Sverige.⁵⁴ Till råga på allt vet vi att Kurland inte ens hade kristnats år 1215 för att inte tala om tidigare årtionden eller århundraden, såsom tillståndet borde ha varit ifall påvebrevet från

-
52. Adam av Bremen, *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar (Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum)*. Översatt av Emanuel Svenberg. Kommenterad av Carl Fredrik Hallencreutz, Kurt Johannesson, Tore Nyberg & Anders Plitz. Andra upplagan (Stockholm 1985), s. 214; Rimbart, *Ansgars levnad (Vita Ansgarii)*. Översatt av Gunnar Rudberg. Med en historisk inledning av Nils Ahnlund. Andra upplagan (Stockholm 1930), s. 120–124.
53. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 108; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 34; Unto Salo, 'Faravidin retket ja Satakunnan organisoituminen rautakaudella', *Faravid. Pohjois-Suomen historiallisen yhdistyksen vuosikirja XXVII* (Rovaniemi 2003), s. 17; Unto Salo, 'Suomi ja Häme, Häme ja Satakunta', Jukka Peltovirta (toim.), *Hämeen käräjät I* s. 18–231 (Tavastehus/Harjavalta 2000), s. 69; Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 209; Sven B. F. Jansson, *Runinskrifter i Sverige*. Tredje upplagan (Stockholm 1984), s. 55–62.
54. SVL s. 33, 45.

1216 hade syftat på Kurland.⁵⁵ Kurland underkastade sig den katolska kyrkans styre och skatter först i slutet av år 1230.⁵⁶

Vi vet att tyskarna, svenskarna och gotlänningarna företog ett kortvarigt plundringståg till Baltikum år 1195 eller 1196. Plundringstågets mål var Kurland, men p.g.a. ogynnsamma vindar attackerades i stället Estlandskusten där man utförde plundring innan man seglade hem. På motsvarande sätt gjorde ester, liver och kurer upprepade anfall mot den långa svenska kusten vars södra del då tillhörde Danmark.⁵⁷ Det var inte fråga om någon erövring, inte ens enligt plundrarna själva, fast den segerrika parten som bekant ofta lockas att förstora sina bedrifter. Det är viktigt att notera att tyskarna och snart också danskarna bevisligen från början ansvarade för den västerländska erövringen av Baltikum och dess omvändelse från hedendomen till katolicismen fr.o.m. 1100-talets sista årtionden, med 1200-talets första fjärdedel som den mest aktiva perioden.⁵⁸ Ön Gotland och i synnerhet staden Visby som hade utvecklats till Östersjöns viktigaste handelsplats fungerade dock som brohuvud i erövringen av Baltikum tack vare sitt läge, men inte för svenskarna utan för den år 1202 grundade tyska Svärdsriddarorden (lat. *Fratres militiae Christi de Livonia*).⁵⁹ Trots att prästerna på Gotland var underställda det svenska stiftet i Linköping och därigenom Uppsala ärkestift, hörde Gotland bara löst till det svenska riket före åren 1285–1288, då Gotland definitivt införlivades med Sverige.⁶⁰ Den lösa kopplingen mellan Gotland och Sverige är dock gammal: Gotland (Guthlandia) nämns i den s.k. Florenslistans förteckning

55. Lättiläinen, *Henrikin Liivinmaan kronikka*, s. 152.

56. Kauko Pirinen, 'Koukkuverotuksen alkuperä', Martti Linna (toim.), *Muinaisrunot ja todellisuus. Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta*. Historian aitta XX (1987), s. 102–116 (se s. 109, 111); SVL s. 45.

57. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 219–221; Seppo Zetterberg, *Viron historia*. Andra upplagan (Helsingfors 2007), s. 40; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 28; Lättiläinen, *Henrikin Liivinmaan kronikka*, s. 49, 203; Jokipii, 'Ledung-laitos – ristiretkien tekoväline', s. 60; Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 211; SVL s. 26–27, 33.

58. Wolfgang Froese, *Geschichte der Ostsee. Völker und Staaten am Baltischen Meer*. Andra, förnyade upplagan (Gernsbach 2008), s. 120–123; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 241.

59. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 196–201; Vahtola, *Suomen historia*, s. 40; Froese, *Geschichte der Ostsee*, s. 121; Zetterberg, *Viron historia*, s. 61.

60. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 436–437; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 318; SVL s. 38–39.

från början av 1100-talet över områden tillhörande det svenska riket. Gutarna verkar dessutom ha varit skattskyldiga till sveakungen på 1000-talet.⁶¹ Sedan förhistorisk tid har ett (nord)germanskt språk talats på Gotland. Svenska nybyggare bosatte sig fr.o.m. 1250-talet(!) längs Estlands nordväst- och västkust och på de stora öarna Ösel (fvn. Eysýsla, est. Saaremaa, fin. Saarenmaa) och Dagö (est. Hiiumaa, fin. Hiidenmaa), men Estland tillhörde inte Sverige på medeltiden utan först fr.o.m. åren 1561 och 1595.⁶²

Sverige kunde alltså inte ha bestående landegendomar i Baltikum år 1216, något som Linnas påstående förutsätter. Inte heller den viktigaste samtida primärkällan Henrik av Lettlands krönika berättar om några svenska besittningar i Baltikum i början av 1200-talet. Denna uppfattning förstärks ytterligare av det faktum att kristnandet av Baltikum ännu inte alls var fullbordat år 1216 och att kristnandet av åtminstone Egentliga Finland samtidigt hade framskridit klart längre.⁶³ Detta innebär att kung Erik Knutssons (1208–1216) företrädare absolut inte skulle ha kunnat genomföra Estlands, Livlands och Kurlands kristnande. Av påvebrevet från 1216 framgår det att biskopen i landet *X* skall vara underställd *Uppsala* ärkebiskop. Av påvebrevet till *Finlands* biskop från den 13 januari 1221 framgår det att just *Uppsala* ärkebiskop har den ovan beskrivna rollen. Därmed kan det ur hedningarnas händer ryckta (d.v.s. kristna) land som påven syftade på inte ha varit något annat än (Egentliga) Finland. Jag är av den åsikten att det är omöjligt att ovillkorligt förneka de uppgifter som högst sannolikt angår Finland i påvebrevet från år 1216.⁶⁴ Med blida ögon sett torde det vara fråga om en medveten vilja att underskatta Sveriges inflytande i Finland på korstågstiden. Jag betonar att detta inflytande inte heller bör överdrivas – vilket vissa forskare också har gjort sig skyldiga till under språkstridstiden.

Om man dessutom läser påven Innocentius III:s brev (*Cum regalis*) till Sveriges kung Erik Knutsson från den 4 april 1216 bokstavligt,

61. Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 302; Tore Nyberg, 'Adam av Bremen och Florenslistan', *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*. Band 57/ häfte 2 (1991), s. 153–189 (se s. 167, 170); Jansson, *Runinskrifter i Sverige*, s. 92.

62. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 87–88, 128–133; Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 223, 225; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 271; Hentilä, Krötzl & Pulma, *Pohjoismaiden historia*, s. 125.

63. Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 34.

64. Jfr Vahtola, *Suomen historia*, s. 38.

skulle man kunna dra slutsatsen att (Egentliga) Finland i skrivande stund visserligen redan hade kristnats och att den kyrkliga organiseringen hade genomförts av svenskarna, men att landskapet Finland då ännu inte tillhörde det profana svenska riket, eftersom påven säger att Sveriges kung (i framtiden) kan få det ifrågasatt landet inlemmat med sitt rike med hjälp av gudomligt stöd.⁶⁵ Om så verkligen var fallet omintetgjorts samtidigt behovet av att på nationalistiska och språkpolitiska grunder desperat förneka det här påvebrevets helt uppenbara hänvisning till Finland. Försöket var inte mödan värt, för det verkar i alla fall sannolikt att den världsliga svenska makten i Finland åtminstone hade försvagats eller upphört före det andra korståget som onekligen kan kallas för en utländsk invasion och som sannolikt ägde rum på sensommaren 1249 och beseglade Finlands statstillhörighet för tiotal generationer framåt.

Av de ryska krönikornas anteckningar om år 1256 framgår det att novgoroderna då gjorde flera fälttåg mot tavasterna, och påven Alexander IV:s korstågsbulla från år 1257 ger vid handen att Sveriges rike hade blivit attackerat, vilket fick påven att predika korståg för Sverige.⁶⁶ Tavastland verkar följaktligen ha tillhört det svenska riket år 1256, precis som dateringen av det andra korståget till år 1249 indikerar. I påvebrevet daterat den 9 december 1237 där påven Gregorius IX predikar korståg mot upproriska tavaster kan man läsa att Sverige hotar gå under ifall tavasternas uppror inte hejdas.⁶⁷ Man skulle kunna tolka den här biten i brevet så att Tavastland egentligen tillhörde det svenska riket i skrivande stund men att Sveriges grepp om Tavastland hade blivit lösare. Minst lika sannolikt torde ändå vara att påvebrevets formuleringar tillhörde den allmänna stil som kunde kallas korstågsutlysningssgenre.⁶⁸ I och med det svenska väldet blev Finland en del av den västeuropeiska kulturen. Den påvliga legaten kardinalen Vilhelm av Sabina/Modena kom till Sverige år 1247 och övervakade ett kyr-

65. DF nr 52; Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 219; SVL s. 34; Kauko Piriinen, 'Piispa ja lähetyspiispa Suomen lähetyskaudella', Jaan Aarts, Thea Aulo, Metropolita Johannes & Martti Parvio (toim.), *Pastor et episcopus animarum. Studia in honorem episcopi Pauli Verschuren*. Missiologia ja ekumeniikan seuran julkaisuja 47 (Vammala 1985), s. 70–86 (se s. 82).

66. Vahtola, *Suomen historia*, s. 42; SVL s. 82–83, 135–136; FMU nr 113.

67. SVL, s. 64.

68. Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 36–38.

komöte i Skänninge i februari år 1248. I hans dokument till Sveriges kristna daterat den 1 mars 1248 kan man läsa att Sverige nyligen hade befunnit sig i ett kaotiskt tillstånd p.g.a. häftiga inbördes stridigheter om makt men att oroligheterna i skrivande stund hade lagt sig med Herrens försyn och att en mäktig jarl (= Birger jarl, omnämnd i ett brev daterat den 2 mars 1248) finns i Sverige.⁶⁹ Någon finländsk biskop nämns inte bland de uppräknade biskoparna under Uppsala ärkebiskop, vilket tyder på att Finland då inte tillhörde Sveriges maktsfär av uppenbara ovan nämnda orsaker.⁷⁰ Detta är emellertid inte alls synonymt med att Sverige aldrig tidigare hade haft något inflytande över Finland. Åtminstone år 1216 och 1221 var Finlands stift underställt Uppsala ärkebiskopsstift.⁷¹ Finlands anslutning till Sverige var tvärtom bara ett nytt steg i det uråldriga och djupgående skandinaviska inflytandet över det geografiska område som sedermera skulle komma att heta Finland.⁷²

Språkhistoriska indicier för tidigt svenskt inflytande i sydvästra Finland

Hittills föga beaktade nya språkliga indicier om Sveriges tidiga roll i sydvästra Finland är regionens tidigt belagda svenska ortnamn *Nosis* 'Nousis' och *Lunda* i Villilä by i Masko socken. Det äldsta belägget för sockennamnet *Nousis* (fin. *Nousiainen*) finns i ett påvebrev daterat den 20 oktober 1232. Namnet skrevs då (*de*) *Nousia*, vilket är en latiniserad form, men redan år 1234 använde Finlands biskop Thomas⁷³ den svenska formen *Nosis* i sitt latinska brev som är daterat just i *Nousis*.⁷⁴ Namnet *Lunda*, som omnämns i samma påvebrev från den 20 oktober 1232 och anges ligga i *Maska* (jfr fin. *Masku*, *Maskunjoki*,

69. DS nr 359, 360.

70. SVL, s. 75–78; Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 385.

71. SVL, s. 34, 36.

72. Jfr Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 71.

73. Enligt Paul Juustens (1988: 41) biskopskronika var den engelskbördige Thomas verksam som kanik i Uppsala innan han valdes till Finlands biskop så han måste följaktligen ha kunnat (forn)svenska.

74. Jfr ljudsubstitutionerna i fallet *Nousiais-i-ssa* 'i Nousis' → *Nosis* år 1234, *Nowsis* år 1328 och *Nousis* med *Jokiois-i-ssa* 'i Jockis' → *Jockis*, *Ojois-i-ssa* 'i Ojoinen' (= namnet på en gård i Tavastehus) → *Oijs* år 1539, *Ois* 1875 och *Huittis-i-ssa* 'i Vittis' → *Hwittis* år 1366, *Vittis*. SPNK = *Suomalainen paikannimikirja*. Sirkka Paikkala (päätoim.), Karttakeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus (Helsinki 2007), s. 85, 108, 293; Viljo Nissilä, 'Suurvanajan nimistöä', Y. S. Koskimies och Pekka Lampinen (toim.), *Vanajan historia I*. Wanaja-seuran julkaisuja XX (1976), s. 19.

Maskaroja, sv. *Masko*) socken, är ren (forn)svenska och betyder '(helig) lund'. Det ifrågavarande landområdet som ligger på *Hiidenpellon Mäki* ("Kultplatsåkerns backe") övergick med påvens välsignelse till Nousis församlings kaplan *Vilhelm* (fin. *Villilä*; Lundas mark ägdes av frälsesläkten Villilä på medeltiden, jfr det finska mansnamnet *Ville* och bynamnen *Villilä* i Nakkila och *Villiö* i Kumo). Av biskop Thomas brev daterat 1234 framgår det att det var fråga om en helig hednisk plats. De hedniska kultplatser i Finland som nyomvända kristna frivilligt redan hade överlåtit till kyrkan övergick officiellt till kyrkans egendom genom en påvlig bestämmelse år 1229.⁷⁵ Sockennamnet *Lundo* (skrivet *Lundenum* år 1326, *Lund* år 1331, *Lundha* år 1366; fin. *Lieto*) torde kunna förklaras på samma sätt som detta *Lunda*. Märkas bör också att även ärkebiskopsstaden *Lund* i södra Sverige skrevs *Lunda* i gamla latinska urkunder.⁷⁶ Ytterligare ett beviskraftigt ortnamn är uddnamnet *Nynäs* (fin. *Nyynäinen*) i Masko kommun. Femmetershöjdkurvan visar en forntida udde vid den dåvarande havsstranden. Landhöjningsshastigheten i området är ca 5 mm om året, vilket innebär att den nya udden (därav namnet *Nynäs*) uppstod ca 1000 e.Kr.⁷⁷ Detta tyder i sin tur på att området var bekant i detalj för skandinaverna redan då. De svenskspråkiga namnformerna i Egentliga Finland ger alltså en antydning om gammal svensk närvaro i regionen.

Den arabiske geografen och kartografen Al-Idrisi (ca 1100–1165 e.Kr.), som var verksam vid normandkungen Roger II:s hov i Sicilien, nämner i anslutning till sin berömda världskarta från år 1154 ett område i Norden vid namn *fmrk* vars konsonanter tyder på *Finmark*, men av områdets beskrivning (odling, boskapsskötsel och en näraliggande kallare region *tbst* = *Tavastland*) framgår det att det måste vara fråga om (*Egentliga*) *Finland* (jfr skand. *land* ~ *mark*), där det enligt Al-

75. SVL, s. 43, 49, 51; SPNK s. 293, 508; Mauno Koski, *Itämerensuomalaisten kielten hiisanue. Semanttinen tutkimus II*, Turun yliopiston julkaisuja (Turku 1967), s. 120, 203.

76. Nyberg, 'Adam av Bremen och Florenslistan', s. 163–167.

77. *Geologia. Maankohoaminen ja vesistöjen muutokset*. www.geologia.fi (25.5.2012); Unto Salo, 'Oliko Kalanti muinaismaakunta', Veijo Kaitanen, Esa Laukkanen & Kari Uotila (toim.), *Muinainen Kalanti ja sen naapurit. Talonpojan maailma rautakaudelta keskiajalle* (Helsingfors 2003), s. 13–91 (se s. 72); Veijo Kaitanen, 'Korpioluulta maanteille, luonnonsatamista markkinapaikkoihin', Veijo Kaitanen, Esa Laukkanen & Kari Uotila (toim.), *Muinainen Kalanti ja sen naapurit. Talonpojan maailma rautakaudelta keskiajalle* (Helsinki 2003), s. 123–170 (se s. 138, 150); Ritva-Liisa Pitkänen, *Turunmaan saariston suomalainen lainanimistö* (Helsinki 1985), s. 363.

Idrisi ligger ett ställe kallat *bwrh*.⁷⁸ Man har försökt koppla samman namnet med *Åbo* (lat. *Aboa*) vars äldsta belägg finns i ett påvebrev till Finlands biskop daterat den 24 februari 1259. Jag är emellertid av annan åsikt. Jag anser att det som ligger bakom bokstäverna *bwrh* är det samgermanska ordet *burg* [burg]. Eftersom denna borg (*bwrh*) var belägen i landet Finland, med vilket då avsågs enbart det nuvarande Egentliga Finland, torde det vara fråga om Lundo borgberg (sv. Gammelgård, fin. Liedon Vanhalinna) som ligger i Lundo vid Aura å och där det fanns en järnåldersfästning med bosättning och garnison från ca 500 till 700 e.Kr. och på nytt från ca 1000 till 1350 e.Kr.⁷⁹ Lundo borgberg som i ett dokument från år 1483 kallas för ”gambla husith” kan betraktas som en föregångare till Åbo slott (jfr Tavastehus slott).⁸⁰ Borgbergets fornsvenska namn torde ha varit **Åborg* (jfr *Borgbacken* och stadsnamnet *Borgå*, skrivet *Borga* år 1327, fin. *Porvoo* och *Aborch* i Kumo? i Satakunta år 1395).⁸¹ Existensen av ett svenskt namn redan före svenskarnas påstådda första korståg till Finland (vars sannolika datering är 1157–1159, mest sannolikt antingen år 1158 eller 1159⁸²) behöver naturligtvis inte innebära att fornborgen redan då var i svensk ägo, men namnets existens tyder på att Sveariket redan då hade en ställning av något slag i sydvästra Finland. Åtminstone kände svenskarna till ett sådant ställe eftersom det hade getts ett svenskt namn, och detta förutsätter i sin tur att svenskarna hade någonting att göra i Lundo. Intressant i det här sammanhanget är också (missions)områdesnamnet *Findia* som förekommer i Florenslistan (uppkomsttiden senast år 1124, men troligtvis redan ca 1104 då Lunds ärkestift grundades) som är en förteckning över de sex svenska biskopssätena Skara, Linköping

-
78. Oiva J. Tuulio, 'Satakunnan vanhin tunnettu paikannimi', *Satakunta. Kotiseutututkimuksia* X (1936), s. 34–43; Unto Salo, *Ajan ammoisen oloista. Satakunnan ja naapurimaakuntien esihistoriaa* (Helsinki 2008), s. 298; Messenius, *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*, s. 168–169.
79. Se Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 324; Torsten Edgren & Lena Törnblom, *Finlands historia* I (Esbo 1998), s. 259.
80. Edgren & Törnblom, *Finlands historia* I, s. 259.
81. SPNK s. 347; Tapio Salminen, 'Tammerkosken keskiaika', Mari Lind, Kimmo Anttila & Antti Liuttunen (toim.), *Tammerkosken keskiaika. Tammerkoski ja kosken kaupunki, Tampereen museoiden julkaisuja* 115 (Tampere 2011), s. 18–33 (se s. 196–197, 200); Seppo Suvanto, *Satakunnan historia* III. *Keskiaika* (Pori 1973), s. 332–334.
82. Se Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 222; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 26; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 304, 312–314; Janse, 'Erik den helige såsom historisk person. Några synpunkter', s. 91–115.

(Lionga Kaupinga), Eskilstuna, Strängnäs, Sigtuna och Västerås samt (missions)områdena som på något sätt tillhörde det svenska rikets maktsfär. Detta *Findia* har oftast ansetts syfta på *Finland* 'Egentliga Finland' (jfr lat. *Tavast-ia* med sv. *Tavast-land*, Florenslistans *Tind-ia* med fsv. *Tiunda-land* och lat. *Bjarm-ia* med fvn. *Bjarma-land*), fast det av namnets språkdräkt att döma lika sannolikt kan syfta på *Finnveden* (jfr *Finnethia* 'Finnveden' 1172–1196 < **Finnhēd*)⁸³ i Småland i Sverige.⁸⁴ Eventuellt föreligger här dock en språklig kontamination av två missionsområden: **Finnia* 'Finland' (*Finnia*, *Phinni*, *Finni*, *Fenni*, *Finnland*, *Findlandi*, *Norfindia* 'Vacka-Finland') och **Finnedia* 'Finnveden' (*Finnethia*, *Phinnethia*, *Finnedi*, *Finnedh*).⁸⁵ Namnet **Åborg* har förmedlats till Sicilien i den forngutniska ljuddräkten **Åburg* (jfr *Torsburg* på Gotland, *Rævelsburgh* 'Tallinn' och fin. *Viipuri* ~ sv. *Vi-borg* samt sv. *Raseborg*, fin. *Raasepori*).⁸⁶

Jag anser att *Åbo* ursprungligen är namnet på biskopsgården i det biskopssäte som någon gång mellan åren 1234 och 1259 flyttades från Nouis till Räntämäki i Korois i Aura ådal, alltså den nuvarande Åbotrakten, och därifrån fick staden som växte något nedströms omkring domkyrkan, slottet och dominikanerklostret sitt namn.⁸⁷ Biskopssätet hade sannolikt flyttats från Nouis till Korois då dominikanerna anlände

-
83. Jfr *Finhipi* på Forshedastenen i Småland från 1000-talet (signum Sm 52). Samnordisk runtextdatabas 2008, <http://www.nordiska.uu.se/forska/samnord.htm>.
84. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 42; Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 423; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 26; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimmäine', s. 302; Nyberg, 'Adam av Bremen och Florenslistan'; SVL, s. 23; Suvanto, 'Ensimmäinen ristiretki – tarua vai totta?', s. 160; DS nr 71.
85. SDHK nr 207, 223, 271, 294, 4411, 15947; Jarl Gallén, 'Länsieurooppalaiset ja skandinaaviset Suomen esihistoriaa koskevat lähteet', Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen väestön esihistorialliset juuret* (Helsinki 1984), s. 249–263; Tuomo Pekkanen, 'Suomi ja sen asukkaat latinan- ja kreikankielisessä kirjallisuudessa 1000-luvulle asti', Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen väestön esihistorialliset juuret* (Helsinki 1984), s. 227–247; Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. <http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/bremen.htm> (20.5.2012).
86. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 116–117; SPNK, s. 347; Lars Huldén, *Finlandssvenska bebyggelsenamn. Namn på landskap, kommuner, byar i Finland av svenskt ursprung eller med särskild svensk form*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 635 (Helsingfors 2001), s. 445; SVL, s. 84; Erik Noreen, *Fornsvensk läsebok*. Andra bearbetade upplagan. Utgiven av Sven Benson (Lund 1962), s. 186; Elias Wessén, *Våra folkmål*. Sjunde upplagan (Lund 1966), s. 49.
87. Jfr Carl-Eric Thors, 'Ortnamn och bebyggelse i Åboland', Eskil Hummelstedt (huvudred.), *Folkmålsstudier XXI*. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi (Helsingfors 1973), s. 1–17 (se s. 7); SPNK, s. 526.

till Finland år 1249, eftersom de grundade sitt kloster just i Åbo. Det avgörande beviset för namnet Åbos etymologi verkar vara påvebrevet till biskopen i Åbo och Åbo domkapitel (*episcopo et dilectis filiis capitulo Aboensi*) från den 24 februari 1259 som innehåller det äldsta säkra belägget för namnet *Åbo*. Av brevet framgår det att Finlands biskops domkapitel redan hette *Aboa* trots att det då rent fysiskt låg i Röntämäki i Korois, inte ännu i den blivande staden *Åbo*.⁸⁸ Byggandet av en kyrka i Korois och flyttningen av biskopssätet dit bör ha varit avslutade flera år före påvebrevet från år 1259 eftersom det i brevet talas om botgörare som årligen besöker kyrkan där.⁸⁹ Det finska namnet *Turku* (= appellativet *turku* 'torg' <- fry. *turgu* 'torg') förklaras av en marknadsplats som har legat i samma trakt, möjligen på kullen Unikankare.

Också namnet *Röntämäki* torde innehålla en inlånad förled av skandinaviskt ursprung. Det äldsta belägget för toponymen *Röntämäki* är från år 1303 då det skrevs *Rænthæmækj* (jfr *Ränthemäki* år 1308).⁹⁰ Det är osannolikt att det finska appellativet *röntä* 'snöblandat regn, slask' skulle ingå i namnet för ordet *röntä* tycks inte förekomma i Finlands ortnamnsbestånd.⁹¹ Förleden av namnet *Röntämäki* torde istället vara ett skandinaviskt namnlån och innehålla ett fornnordiskt ord **Rænd* "Kant" < urnord. **Randiö* (genus femininum) som är en avledning av urnord. **randu* (fem.) > fisl. *rönd* (fem.), sv. *rand*.⁹² Ordet *rinde* 'jordrygg' tillhör ett annat avljudsstadium av samma ordfamilj.⁹³ Med detta namn har skandinaverna syftat på en landtunga som vid namnets inlåningstid låg vid havskusten längst in i en trattliknande vik så att Aura å utmynnade i havet på ena sidan av denna landtunga och Vähäjoki på den andra sidan.⁹⁴ Inlåningstiden bör ha infallit efter det skandinaviska *i*-omljudet och apokope, vilket innebär en datering tidigast på

88. Jfr Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 72; Martti Linna, 'Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot', s. 192; DF nr 118.

89. SVL, s. 84; FMU nr 118; REA = *Registrum Ecclesiae Aboensis = Åbo domkyrkas Svartbok*, nr 13; Pirinen, 'Piispa ja lähetyspiispa Suomen lähetykskaudella', s. 83.

90. SPNK, s. 391.

91. *Kartplatsen*. Kantmäteriverket. www.kansalaisen.karttapaikka.fi. (12.5.2012).

92. Jfr SPNK, s. 391.

93. Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok* (Gleerups 2008 [1939]), s. 815, 836, 868.

94. Se Lars Huldén, 'Urgermanska ortnamn i Finland', *Klassiska problem inom finlands-svensk ortnamnsforskning*. Studier i nordisk filologi. Utgivna genom Lars Huldén. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 539, s. 27-42 (Helsingfors 1987), se s. 20-21.

600-talet e.Kr. Äldre lån från samma ordfamilj är de finska orden *rasia* 'ask' och *rantu* 'rand, strimma' samt det samiska ordet *ruovda* 'kant'.⁹⁵

Lånordsevidensen tyder på att de första kristna inslagen spred sig till Finland från öst, från slaviskt håll.⁹⁶ Sådana centrala kristendomsrelaterade finska ord som *risti* 'kors', *pappi* 'präst', *pakana* 'hedning' och *raamattu* 'bibel' (jfr med det etymologiskt besläktade svenska ordet *grammatik*) är nämligen slaviska lånord.⁹⁷ Anammande av den kristna läran och kyrklig organisering är dock inte samma sak. Om skandinaviskt inflytande i Finlands kristnande och kyrkliga organisering vittnar i sin tur de i Åbobiskopen Paul Juustens *Finlands biskopskrönika* omnämnda tidiga svenska finlandsbiskoparna *Rodolphus* och *Folquinus*, varav den senare enligt Juusten var kanik i Uppsala stift före sin ankomst till Finland, och deras germansk-skandinaviska namn samt de svenska kristendomsrelaterade lånorden *kirkko* 'kyrka', *kirkkohera* 'kyrkoherde', *piispa* 'biskop', *synti* 'synd', *sielu* 'själ', *helvetti* 'helvete', *tuomita* 'döma', *vihkiä* 'viga' och *siunata* 'välsigna'.⁹⁸ Det centrala ordet *seurakunta* 'församling' är däremot en inhemsk finsk konstruktion i likhet med *pitäjä* 'socken' och *maakunta* 'landskap'. Innebär detta att det finska församlingsväsendet och den äldsta församlingsindelningen (~ sockenindelningen) härstammar från tiden före den svenska tiden?

95. Se Jorma Koivulehto, 'Rasia ja asia', *Virittäjä* 86, s. 257–276 (s. 259).

96. Jag vill dock påpeka att den berömda *austrvegr*, österleden, längs vilken resenärer, krigare, handelsmän och handelsvaror färdades och kulturinflenser (såsom kristendomen) spreds uppstod och upprätthölls i mångt och mycket tack vare östskandinavernas aktivitet. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 108; Weibull, *Sveriges historia*, s. 13–15.

97. Heininen & Heikkilä 2010, *Suomen kirkkohistoria*, s. 14; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 69; Salo, 'Kristilliset kuvat, symbolit ja ornamentit Suomen rautakauden löydöissä', s. 311–320; Aarre Läntinen, 'Näkökulmia Suomen kristillistämisen alkuvaiheisiin', Martti Linna (toim.), *Muinaisrunot ja todellisuus. Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta*, s. 129–148 (Helsinki 1987), se s. 132; Vahtola, *Suomen historia*, s. 31; SSA = *Suomen sanojen alkuperä 1–3. Etymologinen sanakirja*. Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen (toim.), *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556/ Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62* (Helsinki 2001 [1992–2000]), s. v. *pakana*, *pappi*, *raamattu*, *risti*.

98. Vahtola, *Suomen historia*, s. 37–42; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 92–96; Salo, 'Kristilliset kuvat, symbolit ja ornamentit Suomen rautakauden löydöissä', s. 25; Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine', s. 315; Suvanto, 'Ensimmäinen ristiretki – tarua vai totta?', s. 155; Läntinen, 'Näkökulmia Suomen kristillistämisen alkuvaiheisiin', s. 136; Juusten, *Suomen piispainkronikka*, s. 40–41; SSA s. v. *helvetti*, *kirkko*, *piispa*, *sielu*, *synti*.

Sveriges rike och Sveriges katolska kyrka (framför allt Linköpings stift) kan sägas ha fungerat som Finlands ”riksföreståndare”⁹⁹ redan före Finlands egentliga införlivande med det svenska riket, vilket innebar rättsskipning och begynnande statlig och kyrklig skatteuppbörd. År 1248 eller 1249 valdes den dåvarande svenske kungen Erik Erikssons kansler och släkting *Bero* (= *Björn* = *björn*, jfr fhty. *bero*) till Finlands nye biskop och han sägs enligt Juustens biskopskronika ha överlåtit finnarnas biskopsskatt till den svenska staten.¹⁰⁰ Detta skall enligt min mening inte tolkas så att Sverige tidigare inte hade haft någon makt i sydvästra Finland, eftersom den statsdrivna världsliga och kyrkliga beskattningen av bönderna inleddes också i Sverige först i och med Birger Magnussons maktövertagande (1247–1248 efter slaget vid Sparrsätra) och Skänninge kyrkomöte (1248), d.v.s. så gott som samtidigt som i Finland.¹⁰¹ I det tidiga skedet av kristnandet av Finland hade också Lunds ärkebiskopsstift, som är Nordens äldsta (grundat 1104) och fram till år 1164 Nordens enda ärkebiskopssäte, en liknande ”riksföreståndarroll” i Finland. Därom vittnar påvebrevet (bulla *Ex tuarum*) till Lunds ärkebiskop Anders Sunesson den 30 oktober 1209.¹⁰² Detta bör betraktas mot bakgrunden att ärkebiskoparna i Lund var Nordens

99. Jfr Jokipii, 'Ledung-laitos – ristiretkien tekoväline', s. 85 ”förmän”.

100. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 119; Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 446; Vahtola, *Suomen historia*, s. 42; Lena Peterson, *Lexikon över urnordiska personnamn* (digital resurs 2004), s. 6, <http://www.sofi.se/images/NA/pdf/urnord.pdf>. (30.1.2012). En intressant kuriositet är att det skandinaviska lånordet i finskan *äyri* 'myntenhet' på ljudhistoriska grunder (diftongen) förefaller ha lånats från ett äldre språkstadium än fornsvenskan ((f)sv. *öre*; jfr isl. *eyrir* (sg.) och *aurar* (pl.) < urnord. **aurijaz* < lat. *aureus* 'myntenhet' < *aurum* 'guld'), därför att de urnordiska diftongerna hade övergått till monoftonger i fornsvenskan och att det inte går att spåra ett fonologiskt klanderfritt låneoriginal i någon av de finlandssvenska dialekterna eller i (forn)gutniskan som visserligen har bevarat de urnordiska diftongerna men med något förändrade ljudvärden (se Harling-Kranck, *Från Pyttis till Nedervetil. Tjugonio dialektprov från Nyland, Åboland, Åland och Österbotten*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 610 (Helsingfors 1998), s. 139–148; Wessén, *Våra folkhäl, s. 44–51*). Ordet *öre* hette *oyri* på forngutniska, därifrån det finska ordet *äyri* inte kan ljudhistoriskt nöjaktigt härledas (Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, s. 1464; Erik Noreen, *Fornsvensk läsebok*, s. 261). Inlåningstiden torde vara vikingatiden (Salo, *Ajan ammoisen oloista*, s. 236). Också finskans ord *myntti* 'mynt' är ett svenskt (förmedlat latinskt) lån, något som inte är svårt att gissa på basis av ljuddräkten (SSA s. v. *myntti*).

101. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 283–288; Weibull, *Sveriges historia*, s. 19–20.

102. SVL, s. 32; *Finlands nationalbiografi*. Biografikeskus. Turun hiippakunnan hallinto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://www.kansallisiografia.fi/paimenmuisto/?p=13> (17.9.2011); Edgren & Törnblom, *Finlands historia I*, s. 252.

främsta kyrkoledare på 1100-talet och Lunds ärkebiskop förblev Uppsalaärkebiskopens primas (*primas Suecie*) med påvens välsignelse vid inrättandet av Uppsala ärkestift. Lundaärkebiskoparna gjorde upprepade framgångsrika anspråk på primatet i förhållande till ärkebiskoparna i Uppsala ännu vid övergången till 1200-talet, d.v.s. en god tid efter inrättandet av Uppsala ärkestift.¹⁰³

På biskop Thomas tid

Svenskarna och finnarna samarbetade också under undersökningsperioden ca 1150–1250 e.Kr. Med på det berömda härtåg som svenskarna på sommaren 1240 företog till Nevafloden mot Novgorod fanns det finnar och tavaster, två och ett halvt år efter det s.k. tavastländska upproret, som omtalas och fördöms i skarpa ordalag i påvens bulla daterad den 9 december 1237, men som tydligen ganska snart och fredligt utan blodsutgjutelse hade lagt sig.¹⁰⁴ Ifall svenskarna hade slagit ned upproret blodigt år 1239 – påven predikade nog korståg mot de upproriga återhedniska tavasterna och uppmanade svenskarna att ge dem ordentligt stryk, såsom sig bör i en korstågsbulla – skulle tavasterna knappast ha varit svenskarnas allierade på sommaren 1240.¹⁰⁵ Omnämmandet i Paul Juustens biskopskronika att biskop Thomas under sin sista levnadstid var djupt hatad av ryssarna kan tyda på att Thomas, som man har antagit, var en av de biskopar som deltog i svenskarnas ledungståg till Neva.¹⁰⁶ Detta innebär i sin tur att biskop Thomas åtminstone år 1240 bokstavligen var i samma båt som svenskarna. Också i påvebrevet (bulla *Gravis admodum*) från år 1171 eller 1172 ingår det en antydning om samarbete mellan svenskar och finnar och svensk (militär)hjälp till finnar, trots att påven i samma brev också ger svenskarna fullmakt att lägga beslag på de eventuella fästningarna i Finland, något som kunde betraktas som en uppmaning till invasion av landet.¹⁰⁷ Enligt min åsikt skall detta tolkas så att det nuvarande västra och södra Finland på den tiden inte tillhörde det svenska riket, åtminstone inte

103. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 176; Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 38; DS nr 49, 78, 89, 90, 104, 110, 117.

104. SVL, s. 129–130; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 234–235; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 38.

105. SVL, s. 64, 131–133; SDHK 514; jfr Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 234–235.

106. Juusten, *Suomen piispainkronikka*, s. 41; jfr Vahtola, *Suomen historia*, s. 41.

107. Jfr Harrison, *Sveriges Österland*, s. 223.

bestående.¹⁰⁸ Först det andra korståget år 1249 beseglade Finlands införlivande med Sverige vilket bör ses som sista steget i den redan då flera tusen år långa perioden av upprepade skandinaviska impulser av influenser till och bosättning i Finland.

Under den unge svenske invalidkungen Erik Erikssons (tillnamnen läspe och halte) (kung åren 1222–1229 och 1234–1250) regeringstid var det svenska riket mycket svagt¹⁰⁹, före Birger (Magnusson) jarls maktövertagande år 1248¹¹⁰ p.g.a. en häftig inbördes maktkamp då Sveriges tag om sydvästra Finland tillfälligt försvagades eller rentav avbröts.¹¹¹ Finland var då nära att komma i den tyska Svärdsriddarordens och/eller Danmarks besittning i stället för Sveriges, vilket skulle ha betytt en helt annorlunda historia för Finland, men Danmarks och Svärdsriddarordens egna motgångar¹¹² och annorlunda val i det avgörande ögonblicket förhindrade det. Med samma tidsperiod (d.v.s. ca 1220–1245) sammanfaller Finlands starka biskop Thomas rätt långa biskopsperiod. Den Englandsbördige dominikanen Thomas agerade tämligen självständigt i förhållande till och oberoende av Uppsala ärkestift.¹¹³ Hans avgångsår 1245 är säkert belagt men installationsåret är osäkert, för namnet Thomas dyker upp först år 1234.¹¹⁴ Men eftersom påven år 1216 hade utfärdat en bestämmelse om att en eller två biskopar skulle installeras i Finland genom Uppsala ärkebiskops försorg och eftersom påven sände ett brev – som inte är ett biskopsinstallationsbrev – till Finlands biskop den 13 januari 1221, är det uppenbart att någon kyrkans man hade utsetts till Finlands biskop senast på hösten år 1220, och denne man kunde eventuellt redan vara Thomas. Av de påvliga

108. Heininen & Heikkilä, *Suomen kirkkohistoria*, s. 17; Vahtola, *Suomen historia*, s. 41;

Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimmäine', s. 315.

109. Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 60.

110. Ännu år 1220 försökte Sverige erövra en del av Baltikum och år 1240 genomförde svenskarna och deras allierade ett storskaligt ledungståg mot Novgorod på Nevafloden. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 87–88, 96.

111. Ännu år 1226 gjorde Öselborna en framgångsrik räd till Sverige och hade svenskar som gisslan år 1227. Lättiläinen, *Henrikin Liivinmaan kronikka*, s. 244, 250.

112. Danskarnas nederlag i slaget vid Bornhöved år 1227 och Svärdsriddarordens nederlag i slaget vid Šiauliai år 1236 (Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 37; Vahtola, *Suomen historia*, s. 40).

113. Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 250–254; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 88–89, 97; Vahtola, *Suomen historia*, s. 41; Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 35–36; Juusten, *Suomen piispainkronikka*, s. 18, 41.

114. DF nr 81; Messenius, *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita*, s. 115, 200; SVL s. 51.

Aarno Karimos målning av biskop Thomas av Finland – ”Yks on Ruotsissa rovasti, toinen piispa pappilassa, kolmas on kotona herra.” ”Siellä riski Riion poika ja kaunis Kalevan pappi, piti saarnan saappahassa sekä messun miekka vyöllä.” (*Ur Suomen Kansan Vanhat Runot*)

dokumenten att döma bör Thomas ha varit biskop senast år 1232.¹¹⁵ Eftersom dominikanorden (predikarorden) instiftades år 1216 och eftersom påven Honorius III utfärdade ett brev daterat den 11 november 1219 till de svenska biskoparna där han befallde dem att motta och understödja munkar av predikarorden, anser jag att denna tidiga datering av biskop Thomas installation till år 1220 inte är omöjlig.¹¹⁶

115. Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 35; Vahtola, *Suomen historia*, s. 40; SVL, s. 34, 36, 49–50; jfr Johannes Messenius, *Suomen riimikronikka*. Toimittaneet ja suomentaneet Harry Lönnroth ja Martti Linna. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 913 (Helsinki 2004), s. 53; Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 57; Messenius, *Suomen, Liivinmaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka*, s. 46.

116. Virrankoski, *Suomen historia I*, s. 79; Line, *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*, s. 447; DS nr 178.

Påven Gregorius IX.

Låt oss härnäst resonera kring varför inte någon biskop i Finland har omnämnts i de bevarade svenska biskops- eller stiftlängderna från åren 1164, 1188/1189, 1192, 1233, 1241 och 1248. Finlands biskop (Bero) omnämns för första gången bland de svenska biskoparna först i ett brev daterat den 11 februari 1253. Bl.a. Finskshetsförbundet och historikern Martti Linna betraktar detta faktum som ett bevis på att Sverige inte hade någon som helst ställning i ett självständigt Finland före Birger jarls korståg år 1249.¹¹⁷ Ställt mot det som jag har framlagt i föreliggande uppsats verkar denna tolkning överdriven. En minst lika trovärdig förklaring är följande: år 1248 fanns det ingen biskop i Finland som kunde ha varit underställd Uppsala ärkestift, därför att den föregående biskopen Thomas hade tagit avsked och någon ny biskop (Bero) hade ännu inte valts.¹¹⁸ Åren 1233 och 1241 hette Finlands biskop Thomas, som tydligen självständigt utövade den högsta ”statsmakten” i Finland när det svenska riket var svagt. Påven Gregorius IX:s brev

117. Linna, 'Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot', s. 197–198.

118. Pirinen, *Suomen kirkon historia*, s. 69.

utfärdade den 28 januari 1232, den 3 februari 1232 och den 3 februari 1232 till Baltikums, Finlands och Gotlands legat Balduin av Alna och samme påves brev daterat den 9 februari 1234 till Preussens, Baltikums, Finlands och Gotlands nye legat Wilhelm av Modena visar att Finland *inte* var en *integrerad* del av det svenska riket då breven utfärdades.¹¹⁹

Men det finns emellertid skäl att notera att biskop Thomas måste ha haft kontakter också till det egentliga svenska riket vid sidan om Gotlandskontakterna, eftersom han skänkte sin boksamling till Sigtuna dominikanerkloster i Uppsala ärkestift i Sverige.¹²⁰ Enligt Juustens biskopskrönika var Thomas verksam vid Uppsala domkyrka innan han kom till Finland.¹²¹ När man begrundar huruvida Sveriges rike och kyrka hade någon makt i Egentliga Finland och Tavastland på 1220-, 1230- och 1240-talen, skulle jag vilja fästa uppmärksamhet vid den detaljen att Finlands biskop Thomas sände sin avskedsansökan till Uppsala ärkebiskop Jarler, som därmed tycks ha varit hans förman (*primas*) (jfr påvebrev från åren 1216 och 1221). Ärkebiskop Jarler hade dock enligt den kanoniska rätten inte maktbefogenheter att bevilja Thomas pension utan påvens tillåtelse.¹²² Påven godkände Thomas avsked och sände i sin tur sin bestämmelse om den för Thomas beviljade pensionen till Uppsala ärkebiskop och predikarordens (dominikanernas) prior i Dacia (= Norden) för att bringas till verkställighet (jfr ett liknande fall med Skarbiskopen Stenars avsked från sin tjänst år 1238¹²³). Thomas pension skulle tas från den finska kyrkans egendom.¹²⁴ Också av korstågsbullan mot de upproriska tavasterna daterad den 9 december 1237 som påven sände till Sveriges ärkebiskop och de underlydande biskoparna framgår det att tavaster redan länge sedan hade omvänt till kristendomen av Uppsalas dåvarande ärkebiskop och av flera av hans företrädare,¹²⁵ men att tavasterna nu hade övergivit kristendomen och

119. SVL, s. 46–48, 52–53; DS nr 262.

120. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 97; SVL s. 72.

121. Juusten, *Suomen piispainkronikka*, s. 41.

122. Kirsi Salonen, 'What Happened to Aged priests in the Late Middle Ages?', Christian Krötzl & Katariina Mustakallio (eds.), *On Old Age: Approaching Death in Antiquity and the Middle Ages* (Turnhout 2012), s. 183–195 (se s. 186).

123. DS nr 299.

124. Salonen, s. 185–187; DF nr 89; SVL, s. 72.

125. En indirekt hänvisning till tavasternas omvändning till kristendomen ingår i tre - påvebrev från januari 1229. SVL, s. 40–42; jfr Krötzl, 'Miekan vai saarnan voimalla?', s. 36–38.

rest sig och att Sveriges ärkebiskop och de underlydande biskoparna borde göra någonting åt saken.¹²⁶ Att adressaterna var svenskar visar att Sverige hade åtminstone kyrklig makt i Finland år 1237. Beträffande de andra ovan nämnda årtalen då Finlands biskop inte omnämns bland de svenska biskoparna i biskopslängderna, kan man konstatera att det åtminstone år 1164 och sannolikt också 1188/1189 och 1192 inte fanns någon egentlig utnämnd (missions)biskop med biskopssäte i Finland och därmed heller inget stift, som kunde ha varit underställt Uppsala ärkebiskop, därför att missionsbiskopen Henrik hade kommit till Finland och mördats möjligen i slutet av 1150-talet och ingen ny hugad aspirant för ”martyrkronan” hade infunnit sig.¹²⁷

Början av den historiska tidens svenska bosättning i Finland

Hur länge har svenska oavbrutet talats i Finland? När fick vårt lands svenska bosättning sin början? Det har skrivits mycket om denna fråga och tvistats minst lika mycket så att forskarens egen bakgrund, språkliga identitet och etniska sympatier ofta har varit tongivande.¹²⁸ Omfattande översikter över forskningslitteraturen och däri framlagda argument och rön ingår i verken *Sveriges Österland* av Tarkiainen (2008), *När kom svenskarna till Finland?* (red. Ann-Marie Ivars & Lena Huldén, 2002), *Finska skären* (red. Kurt Zilliacus, 1990) och i artiklarna ”Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaine” av Mauno Jokipii (2003) samt ”Finnish-Swedish Contacts in Finnish Nomenclature” av Ritva-Liisa Pitkänen (2007).¹²⁹ Ett alldeles nytt bidrag innehållande de senaste forskningsrönen är ”The Colonization of Western Uusimaa in the Middle Ages” av Georg Haggrén (2011).¹³⁰ En omfattande enighet råder enbart om *terminus ante quem* för begynnelse-

126. SVL, s. 64; Jokipii, ’Hämeen ristiretki’, s. 233.

127. Jfr SVL, s. 32; Juusten, *Suomen piispainkronikka*, s. 40–41, 69; Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, s. 51; Pirinen, ’Piispa ja lähetyspiispa Suomen lähetyskaudella’, s. 84.

128. Jfr Juha Janhunen, ’Some additional notes on the macrohydronyms of the Ladoga region’, *Studia Etymologica Cracoviensia* 14 (Kraków 2009), s. 210; Lena Huldén, ’När kommo svenskarna till Finland? Trender i en vetenskaplig debatt från slutet av 1800-talet till 1950-talet’, Ann-Marie Ivars & Lena Huldén (red.), *När kom svenskarna till Finland?*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 646 (Helsingfors 2002), s. 13–38 (se s. 13).

129. Ritva-Liisa Pitkänen, ’Finnish-Swedish Contacts in Finnish Nomenclature’, *Onomastica Uralica* 4 (Helsingfors 2007), s. 9–26.

130. Georg Haggrén, ’The Colonization of Western Uusimaa in the Middle Ages’, Marjo Poutanen (ed.), *Colonists on the Shores of the Gulf of Finland* (Vantaa 2011), s. 7–26.

tumet av den svenska bosättningen, och detta datum anses ligga på 1250-talet e.Kr., d.v.s. snart efter det andra korståget till Finland, men *terminus post quem* är omstridd.¹³¹ Avsaknaden av hedniska gravfält med gravhögar vid finska kusten, vilka kom ur bruk vid mitten av 1000-talet i Sverige i och med införandet av kristendomen, tyder på att den svenska kolonisationen är yngre än så.¹³² Avsaknaden av skandinaviska runinskrifter i Finland pekar också åt samma håll. I ljuset av lingvistisk (onomastisk) och naturvetenskaplig (landhöjningshastighet och strandförskjutning) evidens anses det emellertid allmänt att åtminstone den svenska bosättningen längs fastlandskusten och i skärgården i Nyland, Åboland och Österbotten inte härstammar från järnåldern utan från 1100- och/eller 1200-talet, medan Ålands språkliga (för)historia är omstridd. Det verkar nämligen som om det fanns ett avbrott på omkring 150 år i Ålands svenska bebyggelse på 1000- och 1100-talen.¹³³ Forskarna är däremot så gott som eniga om att det har funnits finsk bebyggelse i skärgården före svenskarnas ankomst.¹³⁴

Jag skulle vilja fästa uppmärksamhet vid ett i skärgårdens ortnamn vanligt förekommande appellativ som har lånats och bollats fram och tillbaka över språkgränsen. Jag avser namnelementen *fin. kari* 'grund, grynnna, skär, liten holme' ~ *sv. -kare* 'grund, skär' ~ *sv. skär* ~ *fin. -skeri* 'grund, skär'. Det senurnordiska ordet (urgerm. **skarja* >) **skari* 'skär' har ca 600 e.Kr. lånats till östersjöfinskan i formen *kari* som förekommer som återlån i formerna *-kare* och *-kari* (t.ex. *Raumkare* och *Järvikari*) i de svenska ortnamnen av finskt ursprung i Åbolands skärgård. På skandinaviskt håll har **skari* utvecklats till isl. *sker* och sv. *skär*, som i egenskap av en namnled har lånats till finskan på nytt, nu i formen *-skeri* (t.ex. *Furuskeri*, *Pirskeri* och *Enskeri*).¹³⁵ Det finska appellativet

131. Se Harrison, *Sveriges historia 600–1350*, s. 223.

132. Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 202.

133. Jokipii, 'Ensimmäinen ristiretki Suomeen ja lähin jälkimaïne', s. 320–326; Eljas Orrman, 'Kontinuitet eller diskontinuitet konkurrerande teorier om den svenska bosättningens ålder i Finland', Ann-Marie Ivars & Lena Huldén (red.), *När kom svenskarna till Finland?*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 646, s. 51–62 (Helsingfors 2002); Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', s. 202–204; Johan Schalin, 'Härdalar, namnet Karis och den första nedtecknade händelsen i Finlands historia', *Finsk Tidskrift* 2008:8, s. 415–418; Ritva-Liisa Pitkänen, *Turunmaan saariston suomalaisen lainanimistö*, s. 24–25; Virrankoski, *Suomen historia I*, s. 73.

134. Pitkänen, *Turunmaan saariston suomalainen lainanimistö*, s. 349.

135. Ritva-Liisa Pitkänen, 'Ortnamn av finskt ursprung', Kurt Zilliacus (red.), *Finska skären. Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av Konstsamfundet* (Helsingfors 1990),

kari har lånats från senurnordiskan efter urnordiskans apokope (bortfall av slutvokal) men före *i*-omljud, vilket daterar inlåningstiden till ca 600 e.Kr.¹³⁶ På finskt håll har *kari* flitigt använts i namngivningen av grund i bl.a. Åbolands skärgård, vilket bör ha tagit sin tid. Eftersom det svenska återlånet *-kari/e* inte har genomgått *i*-omljud, bör lålandet ha skett först när omljudet hade blivit improduktivt i svenska språkets förstadium. Eftersom de finska återlånen på *-skeri* i sin tur visar genomfört *i*-omljud på långivarhållet och de dessutom genomgående är namn på mycket låglänta ställen¹³⁷, har de inte kunnat lånas under järnåldern. Den här ordfamiljen tyder starkt på att den på historisk tid kända kontinuerliga svenska bosättningen i Finland inte kan härstamma från tiden före ca 1000 e.Kr. (= *terminus post quem* för den svenska bosättningen i Finland). Avsaknad av *i*-omljud hos många andra svenska ortnamn i Svenskfinland, såsom *Lojo* (***Lö*), *Pojo* (***Pö*), *Karis* (***Kär*), *Kumlinge* (***Kymlinge*), *Kustö* (fin. *Kuusisto*) (***Kystö*), *Jurmo* (< *Iurima* 1200-talet > ***Jyrmo*, ***Yrmo*) och *Erstan* (< fornsv. *Eristen* år 1488 < (forn)fin. *Airisto* > urnord. ***Airistōn* > ***Äristōn* > (forn)sv. ***Ärsta(n)*), bär samma vittnesbörd.¹³⁸ Detta uppenbara sakförhållande betyder dock absolut inte att skandinaver aldrig tidigare skulle ha bott i det nuvarande Finland. Det har tvärtom kommit upprepade skandinaviska invandringsvågor till Finland under förhistorisk tid.¹³⁹ Å andra sidan är de urnordiska diftongerna bevarade i de flesta genuina finlandssvenska dialekter på landsbygden än i dag, vilket förutsätter att den svenska bosättningen bör ha uppkommit innan diftongerna monofongrades i de områden (särskilt Mälardalskapen) i Sverige där inflyttarna härstammade från. Detta bör ha skett senast på 1200-talet som därmed är *terminus ante quem* för uppkomsten av

s. 135–196 (se s. 170–171); Pitkänen, *Turunmaan saariston suomalainen lainanimistö*, s. 90–92; Kartplatsen.

136. Se också Mikko Heikkilä, 'Huomioita kantasaamen ajoittamisesta ja paikantamisesta sekä germaanisia etymologioita saamelais-suomalaisille sanoille; *Virtittäjä* 2011:1, s. 68–84 (se s. 79–80).

137. Se Kartplatsen (sökordet **skeri**).

138. Jfr Schalin, 'Härdalar, namnet *Karis* och den första nedtecknade händelsen i Finlands historia', s. 417; SPNK, s. 17, 112.

139. Mikko Heikkilä, *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum* (Tammerfors 2013); Mikko Heikkilä, 'Kaleva and his Sons from *Kalanti* – On the Etymology of Certain Names in Finnic Mythology', *SKY Journal of Linguistics* 25, s. 92–123.

den svenska bosättningen i Finland.¹⁴⁰ Diftongerna fanns också i den på 1940-talet utdöda estlandssvenskan.¹⁴¹ Estlands svenska kust- och skärgårdsbefolkning uppstod under andra hälften av 1200-talet och förra hälften av 1300-talet.¹⁴²

Somliga ortnamn öster om Hangö udd är enligt min mening beviskraftiga när de förknippas med historiska fakta. Danskarna företog ett (kors)tåg till södra Finland åtminstone åren 1191¹⁴³ och 1202 samt erövrade den estniska nordkusten år 1219, där de grundade staden *Tallinn* (< *Tallinna* < **Taninlinna*) ”Danborg”.¹⁴⁴ Det finns några, tidigt belagda skandinaviska ortnamn på Finlands södra kustremsa, som vittnar om danskt inflytande (om än ett kortvarigt sådant), såsom *Jussarö* (< *Juxaræ* på 1200-talet <– fornfin. **Juutinsaari* ”Danskö”), *Dansko* (*Dansköö* år 1554), *Hästö* (*Hestö* på 1200-talet) och *Odensö* samt *Odensholm* (jfr *Odense* i Danmark) utanför den estniska kusten.¹⁴⁵ Eftersom ortnamnen syftande på Danmark och de andra skandinaviska ortnamnen har bevarats, kan det inte ha funnits något avbrott i områdets skandinaviska bebyggelsehistoria efter 1200-talets första hälft. I den berömda segelledsbeskrivningen *Det danska itinerariet* (lat. *Navigatio ex Dania per Mare Balticum ad Estoniam*) som ingår i den danske kung Valdemars jordebok från mitten av 1200-talet, möjligen från år 1241, redogörs för en seglingsrutt från Danmark till Reval (*Tallinn*). Segelleden från Blekinge (som då tillhörde Danmark) till *Tallinn* löper längs den svenska östkusten, via Ålandsöarna och längs den finska sydkusten och slutligen över Finska viken till Rævelsburgh, d.v.s. Reval.¹⁴⁶ Det östligaste

140. Jfr Meinander, 'Om svenskarnes inflyttningar till Finland'.

141. Ann-Marie Ivars, 'Vad säger dialekterna om bebyggelsehistorien?', Ann-Marie Ivars & Lena Huldén (red.), *När kom svenskarna till Finland?*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 646, s. 81–98 (Helsingfors 2002), se s. 88, 91–93.

142. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 128–131; Meinander, 'Om svenskarnes inflyttningar till Finland', s. 237–238.

143. '1191 Expedicio facta est ad Finland, que uicta est a Danis manu forti (Lunda-annalerna)' (Gunvor Kerkkonen, 'De danska korstågens hamnar i Finland', Kaj Mikander (red.), *Kring korstågen till Finland. Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968*, s. 111–145 (se s. 111)).

144. Salo, 'Suomi ja Häme, Häme ja Satakunta', s. 168; Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 87; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 232; Froese, *Geschichte der Ostsee*, s. 123; Läntinen, 'Näkökulmia Suomen kristillistämisen alkuvaiheisiin', s. 137.

145. Kartplatsen; Huldén, *Finlandssvenska bebyggelsenamn*, s. 198, 200–201; SVL, s. 115; Kerkkonen, 'De danska korstågens hamnar i Finland', s. 117–139.

146. Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 124–125; Jokipii, 'Hämeen ristiretki', s. 233; SPNK, s. 113.

ortnamnet av skandinaviskt ursprung längs segelleden är *Lowicsund* öster om Hangö udd (skrivet *Hangethe* på 1200-talet). Utifrån det vi vet bör språkgränsen således ha gått något öster om Hangö udd i mitten av 1200-talet. Väster om denna linje fanns det redan svensk bosättning (och än så länge ännu också finsk bosättning), men till områdena klart öster om Hangö, d.v.s. till Nyland, hade den svenska bebyggelsen ännu inte spridit sig.¹⁴⁷

Sammanfattning

Avslutningsvis vill jag sammanfatta de fem hypoteser som jag har argumenterat för i min uppsats: 1) Det nuvarande södra och västra Finland (= landskapen Egentliga Finland, Nyland, Satakunta och Tavastland) anslöts både världsligt och kyrkligt bestående till det nyligen uppkomna svenska riket i och med andra korståget; 2) detta tavastländska korståg företogs sannolikt på sensommaren år 1249; 3) den kyrkliga organiseringen och delvis omvändningen av södra och västra Finland genomfördes av svenskar (och danskar) i egenskap av ”riksföreståndare” redan före regionens statstillhörighet till Sverige. Den kyrkliga organiseringen skedde sannolikt huvudsakligen mellan åren 1171/1172 och 1249; 4) den svenska bosättningen i Finland härstammar från samma tidevarv, d.v.s. korstågstiden (1025–1300 e.Kr.), dock allra senast från mitten av 1200-talet; 5) svenskarna hade ett eller flera brohuvuden på kustremsan mellan Nousis och Kaland i sydvästra Finland redan före 1150-talet då det första korståget till Finland påstås ha företagits. År 1249 är ett mycket viktigt årtal i Finlands (svenska) historia, men det svenska (skandinaviska/germanska) inflytandet över Finland började ingalunda först då utan är betydligt äldre.

147. Jfr Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 125; Georg Haggrén, 'The Colonization of Western Uusimaa in the Middle Ages', s. 13.

Förrädiska ryssar och förrymda finnar

Flyttningsrörelserna från Ingermanland och Kexholms län under ryska kriget 1656–1658 och provinsens kolonisation efter kriget

På 1650-talet, närmast under kriget mot Ryssland, förlorade Kexholms län ungefär 14 000 ortodoxa karelare. Befolkningsförlusten i Ingermanland p.g.a. kriget uppgick till mellan 6 500 och 7 500 ortodoxa personer och under ettusen lutherska finnar. En del av dem flyttade av egen fri vilja, medan andra tvingades av fiendetrupperna att följa med till Ryssland. Efter kriget övertogs deras hem av lutheraner från Finland.¹ I den här uppsatsen² undersöker jag hur väl Sverige lyckades förverkliga kravet (baserat på fredsavtalet 1661) om att de personer som förts bort som fångar skulle få återvända till sin

-
1. Veijo Saloheimo, 'Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700', *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*, SKS:n toimituksia 547 (Helsinki 1992), s. 76–82 samt hans opublicerade uppgifter om flyttningen från Kexholms län; Jussi T. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, *Studia Historica Jyväskylänseisä* 10 (Jyväskylä 1972), s. 278–285, 322–323. Om de flyttningsrörelser kriget gav upphov till, se även Osmo Järvenpää, *Havaintoja Inkerin väkiluvun kehityksestä 1600-luvulla kiinnittäen huomiota varsinkin vuosien 1656–1658 sodan aiheuttamiin muutoksiin*, avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 1960; Erkki Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana* (Helsinki 1963), s. 69–86. Det finns en svensk förkortad översättning av Lappalainens bok: *Finland och Carl X Gustafs ryska krig. Försvaret av den östra rikshalvan 1656–1658*, Carl X Gustaf-studier 7:2, Arne Stade (red.), *Kriget på östfronten* (Vasa 1979).
 2. Uppsatsen utgör en fortsättning på följande uppsats: Antti Kujala, 'Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet (1617–1658). Kronans dialog med den lokala adeln och de ortodoxa bönderna och köpmännen', *Historisk Tidskrift för Finland* 96 (2011:2), s. 131–161. Föreliggande uppsats innehåller en del material som inte finns i de motsvarande delarna av min finskspråkiga artikel: 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudesta 1617–1710', *Viipurin läänin historia III. Suomenlahdelta Laatokalle* (Lappeenranta 2010), s. 239–461.

hemtrakt och på vilket sätt befolkningsförlusten kompensterades genom att man fick nya invånare från Finland att ta över de övergivna gårdarna, d.v.s. på vilket sätt adelsgårdarna efter kriget hanterade behovet av skatter och arbetskraft. Min avsikt är även att studera i vilken utsträckning ortodoxa invånare frivilligt gav sig av till Ryssland och i vilken grad de tvingades.³

Gustav Evertsson Horn var generalguvernör i Ingermanland åren 1654–1657. I början av kriget skrev han knappast ett enda brev utan att beklaga sig över hur nästan alla kungens ryska undersåtar, d.v.s. de finskättade ortodoxa bönderna i Ingermanland och Kexholm samt de ryska köpmännen, hantverkarna och fiskarna i Ivangorod, gick över till den ryska sidan och deltog i dödandet av Sverigetrogna undersåtar och rövade eller förstörde deras egendom.⁴ Krister Horn, som efterträdde honom som generalguvernör 1657–1659, skrev å sin sida om ”våre egne förrädelige ryssar” och ”deres arge och illfundige natur”.⁵

Kung Karl X Gustav beordrade Gustav Adolf Lewenhaupt, som ledde försvaret av Finland, att konfiskera ryssarnas egendom. Härmed avsåg han uppenbarligen ryska undersåtar, eftersom han också gav order om att man inte fick utöva våld mot (det egna) landets in-

-
3. I finländsk forskning har man i allmänhet utgått ifrån att de ortodoxa invånarna flyttade till Ryssland under kriget p.g.a. att de av rädsla för hämndaktioner inte vågade stanna kvar på sin hemort, vilket innebär att de i princip skulle ha flyttat frivilligt (se t.ex. Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*, s. 74). Enligt den här modellen ses flyttningsrörelsen under kriget som en fortsättning på den frivilliga flyttningen i fredstid, vilken berodde på religiösa och ekonomiska faktorer. Å andra sidan har det också hävdats att de ryska trupperna tvingade en del att flytta (Salohimo, ’Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700’, s. 76). I den nyutkomna *Sveriges historia* förklaras de ortodoxa invånarnas flyttningar under kriget på samma sätt som Kuujo gjort, men då det gäller flyttningarna före kriget betonas ekonomiska orsaker i stället för religiösa (Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia. 1600–1721* [Stockholm 2011], s. 333–334). I finländsk (och svensk) forskningslitteratur har man inte behandlat Sordavalaköpmännens motsträvheter då det gällde att flytta och egentligen inte heller hur noggranna planer ryssarna hade för de ortodoxa invånare som kom till landet under kriget.
 4. Gustav Evertsson Horn till Karl X Gustav 16.6, 17.6, 30.6, 7.7, 14.7, 28.7, 28.10 och 10.11.1656 och till rådet 23.6.1656, Skrivelser till K. Mt: från myndigheter m.fl. från Livland, Skrivelser från guvernörer och generalguvernörer i Livland och Ingermanland, Livonica II 173, SRA (FR 84, RA). Finländaren Horn tvivlade också på troheten hos de finska ingermanländarna vilket var obefogat, eftersom de bugade för tsaren bara om de hamnade under ryskt styre och det kunde hjälpa dem att behålla livet.
 5. Krister Horn till rådet 12.10.1657 (och 21 och 25.9.1657), Livonica II 174, SRA (FR 84, RA).

vånare.⁶ Skyddet omfattade inte de undersåtar som gjort sig skyldiga till landsförräderi, utan Lewenhaupt förklarade den 9 augusti 1656 de ortodoxa som hjälpt ryssarna fredlösa, och därför utfärdades inga domar efter kriget p.g.a. de några dråp mot ortodoxa som ägt rum.⁷

Utgjorde då alla svenska ortodoxa undersåtar potentiella femtekolonnare, d.v.s. var redo att begå landsförräderi, när möjligheten bjöds? Den här frågan kan studeras utgående från invånarna i såväl Sordavala i norra Kexholms län som i västra Ingermanland. Efter att kriget brutit ut i juni 1656 gick de i huvudsak ortodoxa invånarna i Sordavala grevskap (bönderna i Sordavala pogost, d.v.s. socken, och borgarna i den nygrundade staden med samma namn) över till de fiendetrupper som kommit till området och svor trohetsed till den ryske tsaren. Bönderna i Sordavala försökte också få de huvudsakligen lutherska invånarna i Kronoborgs socken sydväst om Sordavala att ansluta sig till ryssarna. Det handlade delvis om att de ortodoxa uppriktigt välkomnade ryssarna i hopp om att få bli undersåtar till tsaren, som bekände sig till samma tro, men delvis blev de tvungna att böja sig för ryssarna av rädsla för att mista liv och egendom.

Det var inte särskilt svårt att finna exempel på ryssarnas skoningslösa behandling av bönderna. Befälhavaren Jenaklytj Tjelitjsjev tog upp tvångsskatt sommaren 1656 i socknarna vid Ladogastranden, mellan Kexholm och Olonets (Aunus), eller kort sagt plundrade bönderna, tills hans överordnade, vojevoden (en militär ståthållare) i Olonets Pjotr Michailovitj Pusjkin, beordrade honom att upphöra. Klagomålen över soldaternas stölder granskades senare i Ryssland.

I Sordavala lade ryssarna beslag på egendom som tillhörde innehavaren av Sordavala grevskap, Gustav Adam Banér, friherre Henrik Cronstierna som hade köpfrälsejord i fyra socknar i den norra delen av länet samt borgmästaren i Sordavala Hans Rik. Pusjkin beordrade Sordavalaborgaren och rådmannen Anders Ivansson Kuhnoinen (Andrej Ivanov Kuchnov) att samla in krigsskatt i den norra delen av länet i form av proviant till de trupper som belägrade Kexholm, vilket han också gjorde i Pusjkins namn. Ryssen S. S. Gadzjatskij, som skrivit om krigshandlingarna i Kexholms län, hävdar att de ortodoxa invånarna frivilligt hjälpte ryssarna, men alla som studerat 1600-talet vet

6. Karl X Gustav till G. A. Lewenhaupt 5.7, Riksregistraturet (avskrift) 1656, f. 255–256, RA.

7. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, s. 153.

Borggården i gamla fästningen på Kexholm. Akvarell av Magnus Schjerfbeck den 21 juli 1888. Museiverket.

att bönderna sällan frivilligt betalade kontribution. Ryssarna krävde också att var femtonde man skulle med häst ställa upp för tjänst. Dessa män användes i de befästningsarbeten som behövdes för belägringen av Kexholm. Ryssarna krävde trohetsed av de bönder som kommit från Pielisjärvi till Kronoborg för att skaffa information och klippte av dem håret (antagligen för att kunna identifiera dem). Sedan skickades de tillbaka hem med order om att insamla en proviantskatt till de trupper som belägrade Kexholm.

I slutet av september 1656 blev ryssarna emellertid tvungna att upphöra med belägringen av Kexholm och dra sig tillbaka vattenvägen till Olonets och landvägen till Sordavala. De spridde ut informationen att invånarna i Kronoborg, Sordavala, Pälkjärvi, Suistamo och Salmis tillsammans med sina familjer och sin boskap måste följa med ryssarna till Olonets på andra sidan gränsen. En stor del av de ortodoxa invånarna i de här socknarna begav sig i slutet av oktober över till den ryska sidan tillsammans med de ryska trupperna. Även de ortodoxa prästerna och kyrkornas lösöre evakuerades.

Det är uppenbart att det var lättare för en fattig bonde än för en rikare borgare i Sordavala att lämna sin hemtrakt. De senare hade, i strid med den svenska stads- och handelslagstiftningen, fortfarande en fot kvar på landsbygden eftersom de ofta tillsammans med någon släkting skötte en gård i en närbelägen socken. Svedjebönderna var vana vid att flytta från ställe till ställe, och om de ville flytta en längre sträcka behövde de bara ta med sig sin boskap och sitt lösöre. I kustsocknarna vid Ladoga hade man emellertid delvis gått över till åkerbruk. I varje fall gick det upp för de ortodoxa invånarna i den norra delen av länet att de i sin iver i början av kriget hade satsat på fel häst. Ryssarna hade inte kommit för att stanna. Att lämna sin hembygd under sådana omständigheter var knappast något som lockade.

Enligt Pusjkin var de rika köpmännen mest ovilliga att ge sig av, och de måste därför tvingas. Man hotade bl.a. med att bränna Sordavala. Han nämnde särskilt den inflytelserika slakten Kuhnoinen. Bland medlemmarna fanns nämndemän i häradsrätten och lagmansrätten samt bondeköpmän, även om de enligt jordeböckerna inte var riktigt lika förmögna som Pusjkin och Gadzjatskij trodde. Enligt Andrej Ivanov Kuhnoinen hade Sordavalaborna svurit trohet till tsaren för att få bo kvar hemma och inte tvingas ge sig av. I strid med den utfärdade bestämmelsen stannade en del personer ur slakten Kuhnoinen kvar hemma för att övervaka sin egendom och sina ekonomiska fördelar. Andra Sordavalabor valde att göra som de. Pusjkin meddelade att han betraktade karelarna som opålitliga.

I enlighet med krigets skoningslösa lagar lät Pusjkin skeppa över all proviant och all egendom som var möjlig att transportera till ryska sidan innan ryssarna drog sig tillbaka från området och brände Sordavala stad. Medlemmar av slakten Kuhnoinen, som var bittra över att man förlorat sin egendom och sin ställning, uppviglade andra missnöjda flyktingar som kommit till Olonets, vilket ledde till att Pusjkin lät fångsla Kondratij Jakovlev Kuhnoinen, en nära släkting till Andrej. Kondratij hade lämnat sin familj hemma i Kronoborg och ensam (d.v.s. utan att ställa sina anhöriga som potentiell gisslan till ryssarnas disposition) kommit med Pusjkins trupper. Därför misstänktes han för att vara spion. När han slapp ut med hjälp av sina kontakter och en lösensumma sände Pusjkin honom med tsarens tillstånd som fånge till Moskva. Kondratij anklagade Pusjkin för att ha stulit egendom av Sordavalaborna och bränt staden. Pusjkin bad tsar Aleksej Michajlo-

vitj att placera de evakuerade personerna längre bort från gränsen och Olonets. Tsaren bestämde att de som betraktades som opålitliga skulle flyttas bort från Olonets.⁸

Ur svensk synvinkel försvårades Andrej Kuhnoinsens situation av att han fungerat som huvudhantlangare åt ryssarna och att han dessutom, medan ryssarna var i Sordavala, sålt en luthersk hustru till en bojar som vistades i Olonets. Med modernt språkbruk hade han alltså gjort sig skyldig till människohandel. Man kan notera att ryssarnas huvudhantlangare alltså hade tagit till sig sina nya herrars vana att använda civilbefolkningen i krigsområdet som handelsvara.⁹

Ryssarna tänkte sig att de personer de förde bort inte bara skulle bli nybyggare och skattebetalare utan även soldater. Aleksej Michajlovitj hade av allt att döma i juni 1656 bestämt att en tredjedel av invånarna i Kexholms län skulle föras över till Ryssland medan resten skulle bli soldater (bestämmelserna gällde också deras familjemedlemmar). De flesta karelare ville inte bli soldater och inte heller flytta till Ryssland, vilket Pusjkin i juni beklagade sig över till tsaren. I slutet av året befallde tsaren att den befolkning som kommit från den svenska sidan

-
8. Från Kexholm 10.6.1656 och förhørsprotokoll 11.7.1656, Landshövdingen i Viborgs och Nyslotts län till K. M:t, vol. 1, SRA (FR 59, RA); rannsaking 31.1.1657 (Erik Pistolhielm m.fl.) och rannsaking 22.12.1656 (Herman Böcke), bil. till Gustav Evertsson Horns brev till rådet 20.2.1657, Det odelade kansliet, Rådets handlingar och brev, vol. 21, SRA; Anders Eriksson till P. Brahe 26.7.1656 och Zacharias Palmbaum till Brahe 3.8.1656, Rydholmssamlingen, Släkten Brahe, E 7451 och 7459 (vol. 5 och 13), SRA (FR 212 och 214, RA); Krigskollegium, Kansliet, Brevböcker 1956:1, f. 453–455, Krigsarkivet, SRA; fond 210, Razrjadnyj prikaz, opis 7M, Razrjadnye stolbtsy Prikaznogo stola, stb. 301, 1656 g., II, f. 173–181, 188–190, 194–196, 201–205, 207–209, 308–313, 427, stb. 952, 1656 g., f. 153, Rossijskij gosudarstvennyj archiv drevnich aktov; S. S. Gadzjatskij, 'Karelija i juznoje Priladozije v rusko-sjvedskoj vojne 1656–1658 gg.', *Istoritjeskije zapiski* 1941, Nr. 11, s. 248–260. Om krigshandlingarna i området mellan Kexholm och Olonets 1656 se även Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, s. 97–99, 114–117, 130–133, 166–169, 171–172. Om släkten Kuhnoinen, se även Länsräkenskaper, Ingermanland och Kexholms län, 9674 (verifikationsbok 1648), f. 354, 9676 (jordebok 1648–1649), f. 172, RA; *Diplomatica Muscovitica* (Huvudsamlingen), Svenska beskickningars till Ryssland brev och arkiv, Legaten Bengt Horn m.fl. 1656–1662, vol. 73, Längder över bönder bortförda till Ryssland krigsåren 1656–1658, Sordavala Stadt, SRA (FR 333, RA); Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudesta 1617–1710', s. 259, 295, 297–298, 300–301, 308, 382–383. Om förhållandet mellan svedjebruk och åkerbruk i Sordavala och de närliggande socknarna se Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*, s. 129–130.
9. Dombok, Kexholms läns domsaga (KO a:3), f. 1193, Sordavala grevskap 14–15.10.1661, RA (<http://digi.narc.fi>, avsnitt [jakso] 1247).

skulle bosätta sig på kronojord som låg öde (egentligen mark som tillhörde hovet eller regentätten). Befolkningsförflyttningen baserade sig alltså på en i förväg uppgjord plan.¹⁰

Att Sordavalaborna i inledningen av kriget stämplades som upprorsmakare ledde till att en del tjänstemän, adelsmän och borgare betraktade Sordavalaköpmännens handelsvaror som lovligt byte, trots att köpmännen som transporterat varorna hade lämnat Sordavala innan kriget bröt ut och inte hade gjort sig skyldiga till något brott mot den svenska kronan. Den ingermanländske ryttmästaren Måns Arvidsson Brandskiöld, som tjänat för Lewenhaupt som ledde försvaret av Finland samt för dennes efterträdare Erik Kruse och Gustav Evertsson Horn, plundrade i oktober 1656 i Åbo skärgård de handelsvaror som transporterades av skepparen Simon Jöransson Maslakainen till Stockholm. Varorna ägdes av flera borgare i Sordavala. Brandskiöld höll Maslakainen och hans kamrater som fångar. Brandskiöld, som var arrendator i friherredömet Kides, motiverade sitt handlande bl.a. med att Maslakainen och hans kumpaner var skyldiga till att friherredömet hade plundrats och att en av dem som befann sig på fartyget och ägde en del av varorna var Michail Ivanov Kuhnoinen, Andrej Kuhnoinens bror. Horn skyddade Brandskiöld, som var hans underlydande, och beskrev i ett brev från den 20 februari 1657 Sordavalaborna ”såsom meen Edige och lättfärdige hundar”. Enligt Horn fanns det inte orsak för hovrätten att undersöka åtalet mot Brandskiöld.

Hovrätten i Åbo konstaterade ändå den 22 maj 1658 att Maslakainen och hans kompanjoner inte hade gjort sig skyldiga till något brott, med undantag för en tulloklarhet, som de måste reda ut med tullmyndigheterna. Att vara ”rysk” (ortodox) och släkt med en landsförrädare var inget brott. Därför skulle Brandskiöld returnera den egendom han hade stulit av Sordavalaborna. Hovrätten överlämnade beslutet om domen

10. *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranije pervoje*, Tomus I, S 1649 po 1675 (Sanktpeterburg 1830), s. 398; *Karelĳa v XVII veke. Sbornik dokumentov* (Petrozavodsk 1948), s. 120; Gadzjatskij, 'Karelĳa i juznoje Priladozĳe v russko-sjvedskoj vojne 1656–1658 gg.', s. 248–249, 279; idem, 'Borba russkich ljudej izjorskoj zemlji v XVII veke protiv inozemnogo vladytjestva', *Istoritjeskije zapiski* 1945, Nr. 16, s. 21–23; A. S. Zjebin, *Pereselenije karel v Rossiju v XVII veke* (Petrozavodsk 1956), s. 71; Krigskollegium, Kansliet, Brevböcker 1956:1, f. 453, Krigsarkivet, SRA. Redan vid ingången till kriget uppmanade ryssarna aktivt ortodoxa invånare att flytta till Ryssland och man värvade även soldater bland dem.

och särskilt Brandskiölds straff till kung Karl X Gustav. Förmyndarregeringen stadfäste hovrättens dom den 23 juli 1660.

Vid den här tiden var Sverige så pass utvecklat som rättsstat att det uppenbara felet kunde rättas till. Till detta bidrog även att Maslakainen med kompanjoner också var på väg till Stockholm för att betala skatter till Banér och Cronstierna, vilket bekräftades av Banér som tog dem under sitt beskydd. Greven krävde att Brandskiöld skulle straffas enligt lagen. Också rådet förutsatte att ärendet skulle behandlas i enlighet med lagen. Utan Banérs stöd hade Sordavalaborerna haft en svagare position i rättsprocessen. I Viborg 1656 beslagtogs varor från en del andra Sordavalaborer på lika tvivelaktiga grunder, men de miste dem till kronan.

Problemet var att Brandskiöld trots stämningen inte hade infunnit sig i hovrätten i Åbo för förhör, och fram till år 1662 hade han inte följt hovrättens och regeringens beslut. Den 28 augusti 1662 bestämde förmyndarregeringen att hovrätten och generalguvernören i Ingermanland Simon Grundel Helmfelt skulle se till att domen verkställdes. Brandskiöld, som var kommandant i Kexholm, måste nu slutligen betala ersättning för den beslagtagna andelen till Maslakainen, Michail Kuhnoinen och två andra som framlagt en laglig fullmakt. Den femte delägaren Kondratij Vasiljov dök inte upp för att begära sin andel. Kondratij hade gett sig av till Ryssland där han avlidit. Hans öde var antagligen så välkänt att ingen år 1662 kunde försöka stjäla hans identitet och ta över hans andel.

Efter Brandskiölds död beklagade sig Maslakainen år 1672 och på nytt 1673 till regeringen över att han fortfarande inte hade fått tillbaka all den egendom som på olagliga grunder blivit beslagtagna och att detta nu åkom på Brandskiölds anhöriga. Regeringen blev förargad och skickade ärendet, tillsammans med en del förebråelser, till generalguvernören i Ingermanland. Klagomålet saknade emellertid grund, eftersom Maslakainen inte hade någon rätt till Kondratij Vasiljovs andel, utan den tillhörde kronan, vilket generalguvernören Helmfelt också meddelade regeringen. Maslakainen försökte rätt så skamlöst utnyttja att Sverige var en rättsstat och att byråkratin var svag. Han lyckades överlista en adelsman och närpå landets regering.¹¹

11. Erik Kruse till rådet 11.2.1657 och Gustav Evertsson Horn till rådet 20.2.1657 och bilagorna till breven, rannsakningsmaterial och Åbo hovrätts dom 22.5.1658, Det odelade

Generalguvernören i Ingermanland, Gustav Evertsson Horn, lät hösten 1656 hänga en del ortodoxa rebeller, eller ”[u]than nåde efter deres förtienst göra kårta processer”. De som bett om nåd fick emellertid behålla livet.¹² I slutet av 1656 brände svenska trupper åtminstone en by i norra Kexholms län p.g.a. att invånarna hade hjälpt fientliga partigångare.¹³ De som i början av kriget på ett synligt sätt hade gått över till fienden vågade inte bli kvar och vänta på de svenska trupperna, som i slutet av år 1656 ryckte fram mot Kexholms läns östra gräns och de södra och östra delarna av Ingermanland. Och förståeligt nog var även de personer som bara försökte hålla sig vid sidan om för att få behålla liv och egendom lika rädda för de svenska och ryska trupperna samt bondegerillasoldaterna. Olof Eriksson, som bodde i Juurikkajärvi i Kides, berättade i början av år 1657 att de lutherska och ortodoxa invånarna i byn föregående år hade gömt sig i skogen två gånger, först när de ryska partigångarna kom tillsammans med sina ortodoxa allierade och sedan när bönder från Savolax gjorde ett mot-

kansliet, Rådets handlingar och brev, vol. 21, SRA; Riksregistraturet (avskrift) 1656, f. 275–276, rådet till E. von der Linde och G. A. Lewenhaupt 21.11.1658, f. 40 (koncept) och 1659, f. 268, Karl X Gustav till Åbo hovrätt 29.7.1658 och 31.12.1659, 1660, f. 121, förmyndarregeringens resolution 23.7.1660, 1662, f. 331–332, regeringen till Åbo hovrätt och Simon Grundel Helfmelt 28.8.1672, f. 400–401, regeringen till Helfmelt 13.11 och 1673, f. 140, rådet till J. J. Taube 6.9. RA; Justitierevisionens utslagshandlingar i besvär- och ansökningsmål 26.8.1662, SRA; E. von der Linde till rådet 6.11.1656 m. bil., Landshövdingen i Åbo och Björneborgs län till K. M:t, vol. 1, SRA (FR 41, RA); S. Grundel Helfmelt till Karl XI 16.4.1673 m. bil., Livonica II 180, SRA (FR 86, RA); G. E. Horn till rådet 28.5.1657, Generalguvernören i Finland till K. M:t, vol. 1, SRA (FR 10, RA); Åbo hovrätt till K. M:t, vol. 1, 19.5.1659 m. bil., SRA (FR 166, RA); G. E. Horn till Brahe 5.9.1655 och 29.10.1657, Skoklostersamlingen 2, Brev till Per Brahe d.y., E 8143 (vol. 17 In Fol.), SRA (FR 475, RA); *Svenska riksrådets protokoll XVI, 1654–1656* (Stockholm 1923), s. 652, 718–719; Erkki Kuujo et al., *Sortavalan kaupungin historia* (Jyväskylä 1970), s. 29, 47–50; Jussi T. Lappalainen, *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana*, *Studia Historica Jyväskyläensiä* 12 (Jyväskylä 1975), s. 144–147; Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudesta 1617–1710', s. 368–369, 491. Erik von der Linde informerade rådet om det illegala fängslandet av Sordavalaborna, vilket ledde till rättegång. Det är min förhoppning att jag här lyckats ge en korrekt bild av det ovanligt komplicerade fallet kring Maslakainen. Jag vill rikta ett tack till Carl Michael Raab, Riksarkivet Stockholm, och Irina Ustinova, Moskva, för att de bistått mig med källmaterial om Sordavalaborna under kriget.

12. G. E. Horn till Karl X Gustav 28.7, 28.10 och 10.11.1656, Livonica II 171, SRA (FR 84, RA).
13. Gadzjatskij, 'Kareljia i juzjnoje Priladozije v russko-sjvedskoj vojne 1656–1658 gg', s. 260; Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, s. 184.

angrepp. Savolaxarnas ankomst fick många ortodoxa i Kides att fly över gränsen till Olonets.¹⁴

Bland dem som anslöt sig till ryssarna och gav sig av med dem till Ryssland fanns både personer som gjorde det av fri vilja och sådana som tvingades till det av fiendetrupperna. Det faktum att det i Ingermanland och Kexholms län även efter kriget fanns ortodoxa invånare visar att långt ifrån alla grekisk-ortodoxa hade tagit Rysslands parti.¹⁵

En kungatrogen ortodox präst i Jama och ”Caporiske Cassaker”

I början av år 1658 inledde ryssarna en belägring av Jama slott i västra Ingermanland. De lyckades delvis få kontroll över fästningen, men försvararna gav inte upp. Ryssarna tillfångatog i fästningen bl.a. den ortodoxe prästen Grisjka Ivanov från Opolje i Jama län. De utsåg honom till sin förhandlare, och han fick i uppdrag att övertala försvararna att lägga ned sina vapen. Prästen rådde emellertid försvararnas befälhavare – på finska – att hålla ut några dagar till, eftersom det var möjligt att en hjälpstyrka skulle hinna fram. Så skedde också redan samma dag i februari 1658, och Jama slott kapitulerade inte. Hjälptruppen befriade ungefär 200 personer, huvudsakligen civila, som tagits till fånga av ryssarna. Ryssarna ansåg att prästen hade förrått dem. De band honom vid en lång stör och torterade honom genom att hålla honom över en eld. Efter att ha hamnat på den ryska sidan räddade prästen sitt liv genom att muta furst V. Solntsev som hade i uppdrag att vakta honom. När D. Nepljujev blev ny befälhavare måste Grisjka muta också honom. Grisjka satt fängslad ett helt år. Till slut lyckades han fly över till den svenska sidan tillsammans med sin hustru och sina barn. Prästen nämnde så många personer som bevittnat händelserna i Jama att hans berättelse måste betraktas som trovärdig. Den visar också att inte ens alla ortodoxa präster vände den svenske kungen ryggen.¹⁶

14. Rannsakning 31.1.1657, bil. till G. E, Horns brev till rådet 20.2.1657, Det odelade kansliet, Rådets handlingar och brev, vol. 21, SRA.

15. Detta är även Pentti Laasonens slutsats i boken *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?*, Historiallisia tutkimuksia 222 (Helsinki 2005), s. 109.

16. S. Grundel Helmfelt till förmyndarregeringen 15.10.1661, m. bil., Grisjka Ivanov till Helmfelt, Livonica II 175. Om belägringen av Jama, se även Krister Horn till Karl X Gustav 1 och 8.3.1658, Livonica II 174, SRA (FR 84, RA); Rainer Fagerlund, *Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661*, Carl X Gustav-studier 7:1, i: *Kriget på östfronten*, s. 128–130. Ryssarna krävde att prästen skulle överlämnas, men generalguvernören vägrade. Grisjka lät skriva en anhållan på tyska för att undvika att utlämnas till Ryssland.

Jama slott på 1600-talet. Kopparstick ur Adam Olearius Offt begehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise (1647). Museiverket.

Ett helt motsatt exempel utgörs av de unga män som flydde till volosten Somer i Ryssland från länen Jama och Koporje. Av dem bildades 1657 inofficiellt en dragonavdelning som kallades Jama- och Koporje-kosackerna (*jamskije i koporskije kazaki*). Avdelningen bestod av omkring 150 man. Gadzjatskij, som 1945 gav ut en beskrivning av kriget i Ingermanland, betraktade kosackerna från Jama och Koporje liksom hela den ortodoxa befolkningen som etniska ryssar. På basis av hemort var kosackerna från Jama och Koporje emellertid i huvudsak finskättade voter och ingrer, även om det också bodde en del ryssar i området. Att tjänstgöra som dragon var antagligen främst ett sätt att försörja sig i det främmande landet. De utmärkte sig på många sätt i kriget mot svenskarna. Under den tidigare nämnda belägringen av Jama började soldaternas disciplin emellertid försvagas. Männen från Koporje och Jama tilltalades av allt att döma inte av att ödelägga sina hembygder och föra hundratals civila fångar till Ryssland, där de såldes som tjänare, på samma sätt som man sålde hästar och boskap.¹⁷

17. S. S. Gadzjatskij, 'Borba russkich ljudej izjorskij zemlji v XVII veke protiv inozemnogo vladytjestva', s. 14, 20–52, 54–55 (om belägringen av Jama, se s. 47–49). Jfr Erkki Kuujo,

Gränskommendören i Pskov Afanasij Lavrentjevij Ordyn-Nasjtjokin meddelade år 1665 att ett tiotal dragoner från volosten Somer efter freden hade flytt med sina familjer till länen Jama och Koporje och önskade att de skulle överlämnas i enlighet med fredsavtalet. Generalguvernören Jakob Johan Taube (på denna befattning 1665–1668 och på nytt 1673–1681) ville inte inleda några aktiva efterspaningar, eftersom den ryska regeringen inte prioriterade återlämnandet av de svenska undersåtar som under kriget förts bort som fångar. År 1668 blev emellertid Simon Grundel Helmfelt, som återvänt som generalguvernör, oroad över de Somerdragoner som kommit till förstaden Ivangorod för att arbeta för de ryssar som bodde där. Dragonerna upp gick till omkring femtio stycken, ungefär lika många som de skånska knektarna på slottet. De var på sätt och vis ödeskamrater, som p.g.a. kriget hamnat långt borta från sin hemtrakt. Generalguvernören fruktade naturligtvis att dragonerna som under kriget flytt från Ingermanland skulle ta kontrollen över fästningen, och ännu värre: ”[k]allandes sigh nu Caporiske Cassaker skole sigh och fördrista, vedh deras Brennevins drickande om Guarnisonen förachteligen at tala”. För att skrämma dem gav Helmfelt order om husrannsakingar hemma hos dem och deras värdar.¹⁸

Freden i Kardis 1661 och återlämnandet av dem som tagits till fånga under kriget samt personer som flyttat över gränsen efter kriget

Enligt den treåriga vapenvila som slöts i Valiesar (Vallisaare) 20.12.1658 fick Ryssland under den aktuella perioden behålla Dorpat (Tartu) och några andra städer eller fästningar i Livland samt Vask-Narva i Estland. I Ingermanland och Kexholms län förband sig ryssarna att respektera de tidigare gränserna. Under vapenvilan skulle parterna komma överens om en tillfällig gräns i Livland. De personer som tagits till fånga

¹⁸Inkerin vaiheita keskiajasta 1700-luvun loppuun’, *Inkerin suomalaisten historia* (Jyväskylä 1969), s. 63–70; Saloheimo, *Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700*, s. 67–82.

18. J. J. Taube till förmyndarregeringen 26.7.1665 m. bil., *Livonica* II 178, S. Grundel Helmfelt till förmyndarregeringen 31.12.1668, *Livonica* II 179, SRA (FR 85, RA). Mer än 150 skånska soldater flydde år 1660 undan befästningsarbetena i Ingermanland, och åtminstone 20 av dem hamnade i Ryssland, där de värvades som soldater för kriget mot Polen. Skåningarna kände sig ännu inte som svenskar, och just därför placerades de så långt som möjligt från danska områden. S. G. Helmfelt till regeringen 18.9 och 4.12.1660 och 12.8.1669, *Livonica* II 175 & 179, (även Taube till regeringen 21.5.1668, II 178) (FR 84–85).

under kriget skulle frigges, och de skulle själva få bestämma om de ville återvända till sitt hemland eller stanna kvar där de befann sig. De som av egen vilja hade lämnat de ockuperade områdena och gett sig av till fienden hade även de rätt att återvända till hemlandet. Bestämmelserna om krigstida fångar och överlöpare var mycket fördelaktigare för Sverige än det man sedan avtalade om i freden i Kardis. Dessutom hade bägge parterna helt enhetliga vapenstilleståndshandlingar.

John E. Nordwall, som studerade frågan för mer än hundra år sedan, kände inte till den ryska publicerade texten i vapenstilleståndsavtalet. Han tolkade det oklart skrivna svenska inofficiella förhandlingsprotokollet 13.12.1658 utgående från olikheterna i det senare Kardiska fredsavtalets svenska och ryska version så att parterna inte hade kunnat enas om fångarna i Valiesar; enligt de ryska vapenstilleståndshandlingarna gällde överlämningskyldigheten inte fångar som fått det ortodoxa dopet i Ryssland, medan detta tillägg saknades i den svenskspråkiga texten. Ärendet togs de facto upp under förhandlingarna, men protokollet torde tolkas så att bägge handlingarna gjordes enhetliga eftersom kommissariern Gustav Bielke krävde detta; lutherska personer som fått det ortodoxa dopet nämndes inte. Alla fångar skulle ha rätt att återvända hem. Bielke tillät emellertid att ryssarna i sina egna handlingar fick tolka överenskommelsen på ovannämnda sätt.¹⁹

Den 21 juni 1661 slöts freden i Kardis, utan överlåtelse av områden. Ryssland skulle alltså lämna tillbaka Dorpat och andra städer man erövrat under kriget. Enligt punkt 20 i avtalet skulle parterna återlämna de personer som tagits till fånga under kriget, med undantag för dem som ville stanna kvar där de befann sig. Enligt punkt 21 var Ryssland inte skyldigt att överlämna överlöpare som kommit till landet före fredsavtalet. Bägge parter måste återlämna personer som tagit sig till det andra landet efter fredsslutet, om deras hemland så krävde. Bägge

19. Texten i vapenstilleståndsavtalet i Valiesar: *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranije pervoe*, Tomus I, S 1649 po 1675, s. 451–460 samt *Diplomatica Muscovitica* (Huvudsamlingen), Svenska beskickningars till Ryssland brev och arkiv, Kommissarierna vid Valiesar friherre Gustav Bielke m.fl. 1658, vol. 55, Konferensprotokoll 1658, SRA (FR 1072, RA). John E. Nordwall, *Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis (1658–61)* (Uppsala 1890), s. 10–14, 27–35; idem, 'Sverige och Ryssland efter freden i Kardis', *Historisk Tidskrift* (11) 1891, s. 99–104, 117–121, 128–131; Gadzjatskij, 'Karelja i juzjnoje Priladozjje v rusko-sjvedskoj vojne 1656–1658 gg.', s. 277. Den första utväxlingen av fångar i Ingermanland skedde redan i början av år 1659. K. Horn till Karl X Gustav 19.1.1659, Livonica II 174, SRA (FR 84, RA).

länderna skulle tillfångata och bestraffa tjuvar och förbrytare och ersätta skador dessa orsakat i det andra landet. Det andra landets undersåtar fick inte föras över gränsen med våld eller lockas till att flytta.²⁰

I de ryska handlingarna hade man emellertid vid punkt 20 lagt till en bestämmelse om att landet inte hade någon skyldighet att returnera de fångar som i Ryssland frivilligt låtit döpa sig som ortodoxa. Ryssarna hade förgäves försökt få med det här tillägget i vapenstillståndsavtalet i Valiesar. I fredsförhandlingarna i Kardis hade parterna olika bestämmelser i frågan. Och inte nog med det: den svenske legaten Bengt Horn höll skillnaden hemlig för sin egen regering men sanktionerade den ryska versionen i fredsförhandlingarna i Kardis. Mot den här bakgrunden bekräftades den ovannämnda sanktionen år 1662 av den svenska regeringen, i utbyte mot rätt sekundära fördelar, vilket regeringen senare ångrade. Enligt den ryska avtalsversionen behövde man alltså inte återlämna en fånge som omvänt sig till den ortodoxa tron, även om han så önskade. Enligt rådande rysk praxis blev personer ur allmogen med annan tro som flyttade till landet tvungna att döpa sig till den ortodoxa tron och samtidigt blev de ryska undersåtar. I de flesta fall hade de inget annat alternativ än att ta dopet och byta religion, men enligt ryssarnas uppfattning var också ett sådant val frivilligt.²¹

Vojevoden i Novgorod Ivan Borisovitj Repnin-Obolenskij beklagade sig sommaren 1660 över att personer som under vapenvilan kommit över från den svenska sidan gjort sig skyldiga till våldsdåd och häst- och boskapsstölder. En del av dem som anklagades för stölder hade

20. 'Ewig Fredzfördragh', *Suomi* 1843, Andra häftet, s. 86–117 (<http://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi>).

21. *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranije pervoe*, Tomus I, s. 524 (hela fredsavtalet s. 512–531); Nordwall, 'Sverige och Ryssland efter freden i Kardis', *Historisk Tidskrift* 10 (1890), s. 229–252, 11 (1891), s. 93–136; Birger Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1660–1664* (Stockholm 1932), s. 293 ff.; Ivan Repnin-Obolenskij till S. Grundel Helmfelt 2.7.1662, bil. till Helmfelts brev till förmyndarregeringen 11.7.1662, *Livonica* II 176, SRA (FR 85, RA); Gadzjatskii, 'Karelija i juzjnoje Priladozije v russko-sjvedskoj vojne 1656–1658 gg.', s. 249. Enligt svensk uppfattning tvångsdöpte man de lutherska immigranter som inte frivilligt vid gränsen tog emot det ortodoxa dopet. Erik Gyllenstierna till Kristina 28.5.1644, *Livonica* II 170, SRA (FR 83, RA). Horn var i Kardis uppenbarligen tvungen att ge kompensation åt ryssarna i fråga om de personer som under kriget hamnat på fiendesidan eftersom ryssarna gjorde den eftergiften i förhållande till vapenstillståndsavtalet i Valiesar att de överlämnade de livländska städer de erövrat. Eftergiften angående dem som tagit det ortodoxa dopet hemlighöll Horn från sina egna genom att han utelämnade den i den svenska versionen av avtalet. Regeringen i Stockholm informerades i stället av det ryska sändebudet.

begått handlingen när de flydde från sin ryske husbonde tillbaka till sin hembygd på den svenska sidan. Den enda som greps på den svenska sidan hade som liten pojke sålts från Ingermanland till Ryssland (vilket visar att också invånarna i Ingermanland ägnade sig åt människohandel) och blivit tvungen att fly eftersom han som livegen inte hade fått tillstånd att lämna sin husbondes tjänst. Bara de djur han stulit återlämnades till Ryssland, inte han själv. Enligt generalguvernör Helmfelt (på denna befattning 1659–1665 och 1668–1673, stupade i slaget vid Landskrona 1677) hade de människor som kommit från Ryssland ofta flytt undan betungande utskrivningar orsakade av det förlustbringande kriget mot Polen. De första åren efter att krigshandlingarna mellan Sverige och Ryssland upphört var situationen otrygg på bägge sidor av gränsen. I Valiesar hade parterna förbundit sig att bestraffa rövare som kom över gränsen.²²

Sverige överlämnade till Ryssland förteckningar, i vilka nämndes tusentals bönder som förts bort till Ryssland under kriget. Listorna gjordes för varje adligt gods, och ofta nämndes också var i Ryssland personen i fråga befann sig.²³ Eftersom bevakningen av gränsen p.g.a. bristande resurser och metoder var svag, kunde ryssarna inte helt hindra återflyttningen, och de som återvände lämnade in uppgifter om var tidigare underlydande befann sig. Sådana skaffades säkert också med hjälp av personer från svensk sida som hade detta uttryckligen i uppdrag, eftersom bönderna var en viktig resurs på förlänningen både i egenskap av arbetskraft och skattebetalare. Under 1660- och 1670-talen gjorde Ryssland emellertid inte mycket för att återlämna de tusentals fångarna. Antalet återlämnade personer uppgick till högst några hundratal. Genom dessa symboliska överlämnanden försökte man blidka Sverige. Också ganska många ortodoxa immigranter hade förts med våld till Ryssland i stället för att kunna betraktas som frivilliga flyttare.

-
22. S. G. Helmfelt till förmyndarregeringen 4 och 25.8.1660 m. bil., *Livonica* II 175, SRA (FR 84). Om ryska plundrare på den svenska sidan: Helmfelt till Repnin-Obolenskij 5.9.1662 och Repnin-Obolenskij till Helmfelt sept. 1662, *Livonica* II 176, SRA; Erik Kruse till Brahe odat. (1658), *Skoklostersamlingen* 2, Brev till Per Brahe d.y., E 8157 (vol. 31 In Fol.), SRA (FR 85 och 476, RA); *Karelja v XVII veke*, s. 137–138.
 23. *Diplomatica Muscovitica* (Huvudsamlingen), Svenska beskickningars till Ryssland brev och arkiv, Legaten Bengt Horn m.fl. 1656–1662, vol. 73, Längder över bönder bortförda till Ryssland krigsåren 1656–1658, SRA (FR 333, RA); Veijo Saloheimo (toim.), *Käkisalmen läänistä ja Inkerinmaalta ruptuurin aikana 1656–58 paenneet ja poisviedyt*, *Historian tutkimuksia* 11 (Joensuu 1995).

Då det gällde de ortodoxa personerna kunde man inte hänvisa till att de tagit dopet efter att de kommit till Ryssland, men på ryskt håll ansåg man uppenbarligen att alla grekisk-ortodoxa hade kommit dit frivilligt. Dessutom hade också fångarna rätt att stanna i sitt nya hemland om de så önskade. Den villkorlösa överlämningskyldigheten gällde bara personer som kommit till landet efter fredsavtalet, om det land därifrån de kommit så krävde.

Under första delen av år 1662 gick Ryssland emellertid Sverige till mötes och arrangerade i Moskva en utfrågning av krigsfångar. Under denna fick fångarna, i svenskarnas närvaro, meddela om de ville stanna i Ryssland eller återvända till Sverige. Rätt så många ville återvända till hemlandet, men det gällde inte dem som förts bort som barn och som hade glömt sitt ursprungliga modersmål. Äktenskap löstes upp när mannen och hustrun valde olika länder. Nästan tvåhundra personer återvände till Sverige. Några av dem var ståndspersoner.²⁴

I förhandlingarna vid Pljussaån 1663 krävde Sverige att Ryssland skulle betala krigsskadestånd och att de människor som förts som fångar till Ryssland under kriget skulle återbördas samt att handeln skulle bli fri. Det sistnämnda kravet faller utanför ramen för den här undersökningen. Enligt hemliga instruktioner fick de svenska förhandlarna vid behov helt ge avkall på kravet om skadestånd, men det var viktigt att samla ihop fångarna, oberoende av ursprunglig religion, och de skulle tillfrågas huruvida de önskade återvända till Sverige. Alla som önskade återvända skulle tillåtas att göra det. I grund och botten var man från svensk sida redo att lämna dem som tagit det ortodoxa dopet åt sitt öde. Trots att Ryssland befann sig i en trängd situation p.g.a. kriget mot Polen och nomadfolk vid den södra gränsen, förkastade man i december 1663 de svenska kraven, och förhandlingarna avslutades utan att man nått några resultat.²⁵

Generalguvernören Helmfelt och vojevoden i Novgorod Repnin-Obolenskij blev redan på sommaren 1662 helt oense om vilka fångar återlämningskyldigheten gällde, eftersom bägge ansåg att det egna rikets version av punkt 20 i fredsfördraget i Kardis var den korrekta.

24. G. Forsten, 'Snosjenija Sjvetsii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700)', *Zjurnal Ministerstva Narodnago prosvestjenija*, Tomus CCCXVII (1898) Nr. 5, s. 93–94; Nordwall, 'Sverige och Ryssland efter freden i Kardis' (1891), s. 117–120.

25. Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1660–1664*, s. 293–335; i föregående not nämnda skrift av Forsten, Tomus CCCXVII (1898) Nr. 6, s. 317–321.

Dessutom krävde ryssarna att de som efter fredsslutet hade återvänt till Sverige skulle återbördas till Ryssland, men svenskarna ansåg att personerna i fråga hade förts som fångar till Ryssland under kriget och att Ryssland oberoende hade varit skyldigt att låta dem återvända hem till Sverige. Bägge parterna tolkade fredsfördraget på sitt sätt. Myndigheterna på generalguvernörs- och vojevodnivå var inte särskilt villiga att verkställa motpartens krav på återlämnande, eftersom man ansåg att grannen handlade i strid med avtalet. Helmfelt återbördade visserligen i allmänhet personer som kommit från Ryssland efter kriget, såvida de inte var f.d. svenska undersåtar som hade förts bort under kriget.²⁶

På sommaren och hösten 1666 förhandlade svenska och ryska företrädare igen vid Pljussaån om de ständiga svenska kraven på fri handel, återlämnande av fångar och krigsskadestånd. Från svensk sida fruktade man ett ryskt angrepp, särskilt om Ryssland lyckades sluta fred med Polen. Därför, och för att ge tyngd åt sina krav, hade Sverige koncentrerat trupper till områdena vid den livländska och ingermanländska gränsen. Ryssland svarade med samma mått. Sverige var redo att utsluta de fångar som frivilligt tagit det ortodoxa dopet, om man i övrigt skulle följa fredsavtalet. Befälhavaren för trupperna i Estland, Livland och Ingermanland, rikstygmästaren Helmfelt, ledde den svenska delegationen. Ryssarna var villiga att överlämna alla lutheraner, trots att man sagt att man redan hade återbördat alla. Det fanns inga tvångsomvända, eftersom den ortodoxa tron inte tillät tvångsomvändning. Man tänkte inte lämna ifrån sig personer som ursprungligen var ortodoxa.

Den 12 oktober 1666 lyckades man emellertid komma överens om att de lutherska och även de ursprungligen ortodoxa fångarna skulle tillfrågas om de önskade återvända. Man skulle sedan följa deras önskemål. I gengäld gick svenskarna med på att tvångsomvända personer inte alls nämndes i traktaten vid Pljussa. De som frivilligt låtit döpa sig omfattades inte av avtalet om återlämnande. I fråga om de som flyttat över gränsen efter kriget skulle man följa överenskommelsen från fördraget i Kardis och återlämna dem. Sverige hade inte möjlighet att driva igenom kravet på krigsskadestånd, utan det begravdes i tysthet. Den ogynnsamma vändningen i kriget mot Polen tvingade Ryssland till en stor eftergift till Sverige.

26. S. G. Helmfelt till förmyndarregeringen 11.7.1662 m. bil., 16.9.1662 m. bil., 29.7.1663 m. bil., 1.3.1664 och 26.5.1665 m. bil., *Livonica II* 176–177, SRA (FR 85, RA).

Själva återlämnandet av fångarna utvecklade sig till en verklig Moskvacirkus. I Novgorod och Pskov samlade ryssarna ihop bara en handfull personer för utfrågning, och enligt den svenske kommissarien återvände bara en enda person från den förstnämnda staden. Till Moskva lät ryssarna transportera endast ungefär 350 personer som sålts eller överlämnats till tatarerna, trots att man på mycket närmare håll, norr om Moskva, hade placerat tusentals immigranter från kriget. Många av dem som vistats hos tatarerna hade kommit dit som mycket unga, och hade blivit tatarer såväl till språk som till sinnelag. Trots den svenske delegatens övertalningsförsök återvände bara 52 personer till Sverige. En del av dem visste inte ens varifrån i Ingermanland eller Kexholms län de hade kommit.²⁷

År 1670 krävde vojevoderna i Novgorod och Pskov igen av generalguvernör Helmfelt att de personer som flyttat över gränsen efter kriget skulle återbördas. Helmfelt överlämnade de ursprungligen ryska överlöparna som vojevoden i Novgorod bett om, men inte deras hustrur, som var födda som svenska undersåtar och lutheraner. De hade förts som fångar till Ryssland och fått det ortodoxa dopet där. De män som skulle överlämnas fick ta sina hästar med sig, men barnen och boskapen måste stanna kvar hos hustrun.

Det var uppenbart att Ryssland inte särskilt aktivt försökte återlämna den arbetskraft och de skattebetalare man fått gratis från Sverige. Helmfelt visste emellertid att man inte bara kunde beskylla myndigheterna för detta. Adelsmännen i Ryssland gjorde vad de kunde för att gömma sina ingermanländska och karelska underlydande undan de soldater som sänts ut av vojevoderna. I själva verket blev generalguvernören tvungen att erkänna för sin egen regering att inte heller de svenska myndigheterna lyckats utreda huruvida de som kommit från Ryssland hade rätt att stanna i landet eller inte. Eftersom det fanns så få gränsvakter var det lätt att obemärkt ta sig över gränsen, och de svenska adelsmännen eller deras gårdsförvaltare behövde arbetskraft och underlät att anmäla nykomlingarna.

27. *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranije pervoe*, Tomus I, s. 618–623 (traktaten 12.10.1666); Birger Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1664–1668*, I, Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar 68 (Stockholm 1949), s. 306–312, 460–462, 533–554; Forsten, 'Snosjenija Sjvetsii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700)', *Zjurnal Ministerstva Narodnago prosvesjtjenija*, Tomus CCCXVII (1898), Nr. 6, s. 330–350; J. J. Taube till förmyndarregeringen 14.7, 5.8 och 5.9.1667, Livonica II 178, SRA (FR 85, RA).

De flesta av de ingermanländska återflyttare som vojevoden i Pskov D. S. Velikogo-Gagin krävde att skulle återlämnas var födda i Ivangorod, och där ordnades år 1670 en granskning av dem. Eftersom de var Ivangorodbor var de flesta av dem antagligen etniska ryssar. Trupper ledda av vojevoden i Pskov I. A. Chovanskij hade tagit dem till fånga när man i slutet av år 1657 och i början av året därpå kom till trakten kring Narva. Bara en av de som förhördes erkände att han av fri vilja gett sig av till Ryssland 1661, och han återlämnades nu. Det gick inte att utreda huruvida de övriga förhörda alla hade förts till Ryssland som fångar, eftersom de var tvungna att säga så för att få stanna i sin hemtrakt. Det var ändå knappast så att alla eller ens de flesta förvanskade sanningen, även om några säkert gjorde det. Bara en skraddare från Sordavala vågade erkänna att han svurit trohetsed till tsaren. Även av de ryska källorna framgår att en del av de ingermanländare som i slutet av kriget fördes till Ryssland var fångar.²⁸

Kampen om skattebetalarna och arbetskraften på adelsgårdarna i Ingermanland och Kexholms län

Redan under vapenvilan 1658–1661 började inflyttare från Finland bosätta sig på de gårdar som övergetts av de ortodoxa invånarna i Ingermanland och Kexholms län. Detta fortgick efter fredsslutet. Med lokala skatteenheter mätt hade södra Kexholms län, som sedan gammalt var nästan helt lutherskt, återhämtat sig fram till början av 1680-talet om man jämför med situationen 1654. De västra och norra socknarna i norra Kexholms län var bosatta till knappt 50 procent. I Salmis, som låg vid östgränsen, var situationen ungefär lika god i början av 1680-talet, men invånarna bestod i huvudsak av ortodoxa som återflyttat från Ryssland. Med skatteenheter mätt var socknarna Sordavala och Suistamo, som låg mellan de två ovan nämnda områdena, minst bosatta. Den östra delen av Ingermanland, Nöteborgs län, där det fanns

28. S. G. Helmfelt till förmyndarregeringen 7.5 m. bil., 2.6 m. bil. och 30.6.1670 m. bil., Livonica II 179, SRA (FR 86, RA) (även K. Horn till Karl X Gustav 1.3.1658, 18.1.1659 och 8.3.1659 och till rådet 25.9.1657, 12.10.1657 och 28.2.1658, Livonica II 174, FR 84); Gadzjatskij, 'Borba russkich ljudej izjorskoj zemlji v XVII veke protiv inozemnogo vladytjestva', s. 42–51; Fagerlund, *Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661*, s. 126–131. Krister Horn ansåg att alla ryssar och ortodoxa i Ingermanland var hantlangare åt fienden, men i verkligheten gällde det bara en del av dem. En del sökte skydd på den svenska sidan.

en betydande finsk bosättning redan före kriget, förfinskades och lutheraniserades nästan helt och hållet. I de västra delarna av Ingermanland utgjorde de ortodoxa invånarna en majoritet.²⁹

Bristen på arbetskraft och skattebetalare var som störst genast efter att krigshandlingarna upphört, och man stred bittert om de knappa resurserna. Åren 1659–1660 sände en del donatarier i Viborgskarelen och Savolax ut soldater för att hämta tillbaka bönder som flytt över till Kexholms län. Då hindrade några amtmän (fogdar) på stora gårdar i Kexholms län soldaterna från att ta tillbaka personer som rymt. När man försökte åtala dem lämnade de länet. Till upprorsmakarna räknades amtmannen i Kides friherredöme Israel Oldongren och friherredömet Libelits inspektör Anders Håkansson. Det förstnämnda friherredömet tillhörde krigsmarskalken greve Axel Lillie och det sistnämnda friherre Herman Fleming.

Den allvarligaste incidenten inträffade emellertid i Kronoborgs grevskap (innehavare greve Ture Gabrielsson Oxenstierna af Croneborg) dit det hade rymt en del bönder från en överstes gård i Jääskis i Viborgs län. Soldater som sänts ut från Viborgs län tog till fånga en del sådana rymlingar. Då lät amtmannen i grevskapet Nils Olofsson Printz och arrendatorn av den närbelägna gården Mikli kapten Lars Örn samla ihop en bondetrupp på 20 man, som misshandlade soldaterna och släppte fångarna fria. Kommendanten i Kexholm Henrik Fock beklagade sig över detta och över andra olydiga gårdsförvaltare till generalguvernör Helmfelt som i sin tur vände sig till regeringen i Stockholm, men det verkar inte som om någon skulle ha bestraffats. Till råga på allt var Printz samtidigt också kronofogde i Kexholms län. Regeringen tog ingen notis om frågan, eftersom de misstänkta hade så respektabla herrar.³⁰

I Ingermanland och Kexholms län hade man redan före kriget slagit fast att den som till sitt gods tog emot underlydande utan flyttnings-

29. Mauno Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I*, Historiallisia tutkimuksia 48:1 (Helsinki 1958), s. 214–223; Erkki Kuujo, *Taka-Karjalan verotus v:een 1710*, Historiallisia tutkimuksia 52 (Helsinki 1959), s. 129–148; Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*, s. 74–86; Saloheimo, 'Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700', s. 78–82.

30. S. G. Helmfelt till regeringen 13.4.1660 m. bil., *Livonica II* 175, SRA (FR 84, RA). Uppgifterna om Printz, Örn, Oldongren och Anders Håkansson har kontrollerats i Kexholms läns dombok 1660–1661. Om Örn, se även Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Historiallisia tutkimuksia 185 (Helsinki 1994), s. 107.

tillstånd skulle betala 100 riksdaler i böter.³¹ Efter kriget lämnade stora grupper illegala flyttare (bönder, tjänstefolk, dragoner och soldater på flykt undan utskrivningar) Viborgskarelen, Savolax och Pielisjärvi socken (som hörde till Kexholms län) och gav sig av till de svedjemarker som lämnats öde. Förbudet mot att ta emot illegala flyttare och bötesstraffet kungjordes på tingen i norra Kexholms län redan år 1661. En stor del av norra Österbotten, norra Savolax och Pielisjärvi socken tillhörde riksdrotsen Per Brahes friherredöme. Ingen annan donatarie som förlorat underlydande gick lika långt i sin strävan efter att hindra flyttningsrörelsen som just Brahe. Han beordrade tjänstemännen i friherredömet och landshövdingen i Kexholms län Patrick Ogilwie att söka reda på och skicka tillbaka rymlingarna, vid behov med hjälp av soldater. Också inom Kexholms län skedde illegala flyttningar, och donatoriernas lokala företrädare utnyttjade tingen för att få tillbaka rymlingarna.³²

Den 9 september 1668 förbjöd regeringen på anhållan av Finlands invånare drängar, pigor och söner och döttrar till bönder i Finland, Karelen (Viborgs och Nyslotts län) samt Österbotten att utan tillstånd lämna landet. Det var också förbudet att ta sådana personer i sin tjänst i Sverige, Baltikum och Ingermanland. En bonde eller dräng fick bara flytta på en viss dag, förutsatt att han skött sina åtaganden och förpliktelser på den gamla boningsorten, även skatterna, samt fått ett pass eller flyttningsstillstånd från landshövdingen. Flyttningsrörelsen österut orsakade inte endast brist på arbetskraft för donatorierna i Finland, utan också bönderna drabbades.³³ Dessa beklagade sig även över att befrielsen från utskrivningar i de erövrade områdena lockade vapenföra män att fly.³⁴ Alla bestämmelser och myndighetsåtgärder blev ändå, p.g.a. den svaga kontrollen, verkningslösa. Donatorierna

-
31. Kujala, 'Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet', s. 135.
 32. Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat* I, s. 219–223; Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*, s. 77–78; P. Ogilwie till P. Brahe 19.9, 11.10 och 24.12.1661 (ur Skoklostersamlingen), K. K. Tigerstedts avskriftssamling, A Ö I 2, 38., Nationalbiblioteket; Ogilwie till Brahe 27.4.1664, Skoklostersamlingen 2, Brev till Per Brahe d.y., E 8160 (vol. 34 In Fol.), Brahe till Ogilwie 8.11.1661, Brahes brevkoncepter, E 8168 (vol. 42 In Fol.), SRA (FR 477 och 479, RA).
 33. Förmyndarregeringens resolution 9.9, Riksregistraturet (avskrift) 1668, f. 444–445, RA.
 34. F. Wrede till Karl XI 14.6.1677, bil. Allmogens utlåtande vid provinsialmötet, Landsövdingen i Viborgs och Nyslotts län till K. M:t, vol. 2, SRA (FR 59, RA).

och myndigheterna lyckades inte hejda de illegala flyttningarna förutom i sällsynta fall där en olycklig rymling avslöjades. Den som tagit en rymling i sin tjänst angav honom inte frivilligt.

Generalguvernör Helmfelt meddelade år 1663 förmyndarregeringen att han, för att underlätta flyttningen för de bönder som återvände från Ryssland, hade låtit dem fritt välja sin husbonde, i stället för att de skulle ha återvänt till sitt ursprungliga gods. Frukten för att igen utsättas för den tidigare herrens outhärdliga pålagor gjorde att bönderna stannade kvar i Ryssland. Gårdsförvaltarna på adelsgodsen respekterade emellertid inte det skyddsbrev som utfärdats av Helmfelt, utan letade upp sina tidigare bönder och tvingade dem tillbaka till godset. Följden blev att en del bönder flydde tillbaka till Ryssland, och att de som fortfarande befann sig där inte vågade lämna landet. I enlighet med Helmfelts önskan förkunnade regeringen samma år att återvändarna inte behövde återvända till sin tidigare donatarie, utan fick bosätta sig där de önskade.³⁵

Godsen Koporje och Kattila i Ingermanland hörde i början av 1660-talet till riksmarskalk Gabriel Gabrielsson Oxenstierna (af Korsholm och Wasa) och hans bror Bengt. Adelsmannen Simon Skraggenskiöld, som övervakade godsen, skrev år 1664 till Gabriel Oxenstierna att dennes bortgångne far, den tidigare generalguvernören i Finland och riksamiralen Gabriel Bengtsson Oxenstierna, hade haft som princip att alltid kräva lindrigare räntor av sina bönder än vad granngodsen gjorde, vilket lockade bönderna att bosätta sig på Koporje och Kattila. Nu hade man emellertid börjat behandla bönderna på samma sätt som skattearrendatorerna gjorde. Skraggenskiöld föreställde sig att detta hindrade återflyttare från Ryssland från att bosätta sig på Koporje och Kattila.³⁶

Våren 1665 gav Helmfelt, antagligen efter påtryckningar från donatorierna, ett plakat i vilket man påminde om förbudet mot att ta emot återflyttare utan att ha sett flyttningstillståndet från deras tidigare husbönder och om bötessumman på 100 riksdaler. Major Henrik Fechtenberg, som på uppdrag av riksamiralen Karl Gustav Wrangel

35. S. G. Helmfelt till förmyndarregeringen 15.4.1663, Livonica II 176, SRA (FR 85, RA); till Helmfelt 30.5, Riksregistraturet (avskrift) 1663, f. 117, RA.

36. Simon Skraggenskiöld 2.1.1664, Oxenstiernska samlingen, Oxenstierna af Korsholm och Wasa, Skrivelser till Gabriel Gabrielsson Oxenstierna, vol. 4, SRA (FR 212, RA).

hade granskat ekonomin i dennes grevskap Salmis antog att återflyttarna från Ryssland p.g.a. plakatet inte inom någon nära framtid skulle kunna bosätta sig i grevskapet.³⁷ Att Helfmelt lät återflyttarna välja sin husbonde och förbudet mot att utan tillstånd byta husbonde var skilda saker, men i praktiken kunde de blandas ihop så att en donatarie kunde kräva att få tillbaka en återflyttare som bosatt sig på en annan donataries gods.

År 1667 fruktade generalguvernören Taube att företrädarens beslut om att återvändarna själva fick välja vilket gods de ville bosätta sig på skulle leda till konflikter mellan adelsmännen. Regeringen å sin sida beklagade sig över att de tidigare svenska undersåtarna åtnjöt en betydande skattefrihet i Ryssland (vilket de faktiskt gjorde), men kronan gav inte återflyttarna från Ryssland samma befrielse från räntor som deras donatarier skulle ha beviljat dem. Det påverkade bosättningen av landet och upplivandet av ekonomin. (Den partiella skattefrihet från kronoskatterna som kronan år 1663 beviljat bönderna i Ingermanland skulle nämligen upphöra 1667.) Taube, som blivit irriterad över regeringens påstående, svarade att han handlat enligt bestämmelserna, d.v.s. kronan hade gett de bönder som lydde under adelsmän samma skattelättnader som husbonden. Enligt Taube beviljade adelsmännen eller deras representanter de nytillkomna bönderna friår enbart från penning- och spannmålskatten (räntan) men inte från dagsverkena. Generalguvernören ansåg att den förstnämnda friheten var obetydlig, vilket är en kraftig underskattning. I varje fall utgjorde dagsverkena en stor börda för bönderna.³⁸ Kronans vacklande politik och dess gnidighet när det gällde att bevilja skattefrihet störde återbosättningen av Ingermanland.

-
37. Dombok, Kexholms läns domsaga (KO a:3), f. 1022 och 1044, Rautus 1–2.9.1665 och Ilomants och Suojärvi 27–28.9.1665, RA (<http://digi.narc.fi>, avsnitt 1068 och 1090); Henrik Fechtenberg till K. G. Wrangel 8.5.1666, Skoklostersamlingen 2, Brev till K. G. Wrangel, vol. Fa. – Fersen, SRA (FR 480, RA).
38. J. J. Taube till förmyndarregeringen 21.1 och 27.10.1667, Livonica II 178, SRA (FR 85, RA). Om beskattningen och skattelindringen efter kriget i Ingermanland och Kexholms län, se Kuujo, *Taka-Karjalan verotus v:een 1710*, s. 129 ff.; till ridderskapet och adeln i Ingermanland och Kexholms län 26.2, Riksregistraturet (avskrift) 1663, f. 43–44, 47–49, RA; Kasper Kepsu, 'Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669–1684', *Historisk Tidskrift för Finland* 94 (2009:4), s. 385–440.

Gränsvisterna i Salmis grevskap, människoroven och bönderna som hölls bakom gränsen

Under kriget placerade Ryssland sin gränsbevakning i Tulemajoki by mitt i Salmis socken som hörde till Sverige. När inspektorn i Salmis grevskap Magnus Arnander från sommaren 1660 försökte få kontroll över socknarna Salmis och Suistamo, förklarade ryssarna att socknarna tillhörde tsaren. Enligt dem måste man i det här fallet tillämpa den punkt i vapenstilleståndsfördraget från Valiesar enligt vilken representeranter för rikena tillsammans skulle gå upp vapenvilans gräns mellan Sverige och de områden som erövrats av Ryssland. Denna grängång gällde emellertid endast Livland. I vapenstilleståndsavtalet erkände Ryssland att de ingermanländska länen och Kexholms län tillhörde Sverige, i enlighet med den tidigare gränsen. Då det gällde överlämnande av områden följde Ryssland avtalen i Valiesar och Kardis, med undantag för Salmis, Marienburg i Livland och den skans som grundlagts på den svenska sidan om grängsfloden Lava. Försöket att få behålla Salmis var ursprungligen ett lokalt projekt, som t.ex. vojevoden i Novgorod G. S. Kurakin var ovetande om. När tsaren Aleksej Michajlovitj fick kännedom om det godkände han att man försökte behålla Salmis som krigsbyte.

Inledningsvis fungerade Arnander bara som Wrangels representant, men så småningom utnämnde Helmfelt den energiske mannen även till grängsinspektör i Kexholms län. Grevskapet betalade Arnanders lön fram till 1666, när utbetalningen övertogs av kronan.

Åren 1660–1661 försökte Arnander ett flertal gånger placera den svenska grängsbevakningen vid den gamla grängsen, men ryssarna drev bort den under hot om våld. Helmfelt lämnade gång på gång in protester till vojevoden i Novgorod men bestämde sig för att inte ta till militära medel för att få bort ryssarna. Inte heller regeringen uppmanade till kraftåtgärder, vilket var ett förnuftigt val i den rådande situationen. Motpartens situation blev allt mer besvärlig när freden i Kardis slöts sommaren 1661 utan landavträdelser i någon riktning. De lokala företrädarna låtsades i diskussioner med Arnander att de inte hade hört något om fredsavtalet. Vojevoden i Novgorod Repnin-Obolenskij försökte å sin sida förklara för Helmfelt att svenskarna borde ha hållit sin grängspostering borta från Salmis fram till att man 1662 gjort den grängsgång som nämndes i fredsavtalet. ”Dett kan du, Kongl. Majj:tz General nogsampt förstå, aff Gesandternas aftal, at för än Commis-

sion af begge sijdor hållen är, så icke hade bordt giöras” (okt. 1661). De höga representanterna duade varandra, men behöll ett artigt och korrekt tonfall. (Man kan emellertid notera att de ryska befälhavarna också duade tsaren i sina brev. De visade emellertid sin underdånighet genom att beteckna sig själva som tsarens slavar.)

I verkligheten handlade det om att vinna tid. Tsaren höll sin gränspostering i Salmis bara fram till att bönderna i Salmis, som ryssarna betraktade som sina, hade skördat sin spannmål och sitt hö och flyttat över gränsen med sin skörd. Ryssarna ville inte ge Salmisborna chansen att stanna kvar på sina egna gårdar på den svenska sidan. Den ryska gränsposteringen drog sig tillbaka från Salmis julen 1661. I det här skedet fick Helmfelt tillåtelse av regeringen att driva bort ryssarna med kraftåtgärder om inget annat hjälpte. Det behövdes emellertid inte längre.

Bönderna i Salmis sådde säd på sina åkrar också år 1662. Arnander övertalade dem att ta grevskapets immissionsbrev på sina hemman. Det hade de också kunnat göra, men eftersom de hade svurit trohetsed till tsaren och tagit emot lånebidrag betraktade ryssarna dem som sina. De krävde att de bönder som sådde på den svenska sidan skulle ge en pant eller garanti på att de skulle bo kvar på den östra sidan om gränsen. Sommaren 1662 kom ryska soldater till Kaunoselkä gränsby i Salmis. De slog sönder dörrarna till husen och tvingade bönderna att betala en garanti. Arnander och hans mannar lyckades ta fast en rysk expedition som stod i beråd att föra tre bönder till Ryssland. Arnander lät expeditionen ge sig i väg men frigav fångarna. I samband med detta upphörde gränsöverträdelserna. Helmfelt behandlade dem i ett brev till vojevoden Repnin-Obolenskij i Novgorod: ”om det nu heeter at hålla fredzfördraget, gifver jag digh sielf till at betäncka” (11.9.1662).

För att tvinga Salmisborna att bo kvar på sina gamla gårdar lät Arnander skörda och beslagta den spannmål de sått 1662. De som flyttade tillbaka fick sin spannmål tillbaka. De som inte hade någon spannmål på den ryska sidan hade ingen annan möjlighet än att flytta tillbaka. Det här kan betraktas som utpressning, men Arnander kunde förstås inte godta att grevskapets skördar fraktades till Ryssland utan att Wrangel fick någon nytta av dem.³⁹ Någon kö till Arnanders gräns-

39. S. G. Helmfelt till förmyndarregeringen 28.8 m. bil., 18.9 m. bil., 16.10 m. bil., 13.11 m. bil. och 8.12.1660 m. bil., 12.1 m. bil., 5.3, 26.7, 31.8 m. bil., 15.10 m. bil. och 5.11.1661

bevakningskontor uppstod det inte eftersom ryssarna gjorde vad de kunde för att hejda Salmisborna och andra återflyttare från att ta sig över gränsen. Bägge parter ville få Salmisborna över på sin sida för att de skulle betala skatt där.

I det här skedet är det på sin plats att fråga sig hur ryssarna placerade de ingermanländska och karelska immigranterna i riket. Före kriget var det i princip inte tillåtet att bosätta sig alldeles invid gränsen. I så fall hade det varit lätt för svenskarna att lokalisera personerna och kräva att de skulle överlämnas. Efter kriget 1656–1658 fanns inte längre någon sådan begränsning. När immigranterna slog sig ned någonstans beviljade deras husbonde dem ett lån och skattefrihet på viss tid. Före kriget hade inflyttarna särskilt bosatt sig på mark som ägdes av kloster och i mindre utsträckning även på adelsjord. Många av dem rörde sig från gård till gård. Eftersom de var svedjebönder, var de ett rörligt folk. Efter kriget placerade den ryska kronan immigranterna särskilt på kronans (hovets) jord i området mellan Novgorod och Moskva, även om de fanns utspridda i hela norra Ryssland och i ryska Karelen. Kronan placerade dem på mark som blivit öde till följd av de polska krigen. Just därför hade de under kriget mot Sverige systematiskt förts bort från områden som tillhörde Sverige. I Ryssland slogs böndernas livegenskap slutgiltigt fast år 1649. Immigranterna, som tillhörde kronan eller privatpersoner och som tagit lån av sin husbonde, var utan tvekan livegna och saknade därmed rätt att flytta. I fall de rymde skulle de återbördas.⁴⁰ I praktiken var det inte alltid möjligt att hindra dem

m. bil. och 16.2, 21.3, 11.7 m. bil., 5.8 m. bil., 26.8 m. bil., 16.9 m. bil., 23.9 m. bil. och 1.10.1662 m. bil. och J. J. Taube till regeringen 8.4.1666, *Livonica II* 175–176 och 178, SRA (FR 84–85, RA); M. Arnander till K. G. Wrangel 14.10.1661, 8.2 och 12.6.1662 m. bil. och 29.5.1663, *Skoklostersamlingen 2*, Brev till K. G. Wrangel, vol. Ap.–Ax., SRA, (FR 480, RA); Riksregistraturet (avskrift) 1661, f. 6, till Helmfelt 9.2, f. 155, till B. Horn 13.12, 1662, f. 165, till Helmfelt 28.2, RA; Kuujo, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*, s. 73–74, 107; Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I*, s. 217, 236; Nordwall, 'Sverige och Ryssland efter freden i Kardis' (1890), s. 238, 240–241, (1891) s. 96–98, 105, 108, 112–113, 134; Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1660–1664*, s. 293, 301, 304–307. Om vapenstillståndsavtalet i Valiesar, se not 19. År 1665 beklagade sig ryssarna över gränsöverskridningar och våldshandlingar utförda av svenskarna. Enligt egen utsaga lät friherredömet Kajana soldaterna skörda spannmål som ryssarna sät på den svenska sidan. Enligt ryssarna tog svenskarna den färdiga skörden från andra sidan gränsen och brände riorna. A. Ordyn-Nasjtjokin till B. Horn och till Helmfelt 18.5.1665, *Livonica II* 177 (FR 85); Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I*, s. 233–236.

40. Zjerbin, *Pereselenije karel v Rossiju v XVII veke*, s. 66–77; Gadzjatskij, 'Karelija i juznojze Priladozjje v russko-sjvedskoj vojne 1656–1658 gg.', s. 244, 279. Se även Veijo Saloheimo,

från att röra sig, men det var i varje fall klart att ju längre bort från den svenska gränsen de hade hamnat, desto svårare var det för dem att återvända hem.

Genom att inbilla sig att man skulle få behålla Salmis eller låta Salmisborna odla sin egen mark från andra sidan gränsen skapade ryssarna paradoxalt nog bättre möjligheter för de ortodoxa att förbli i majoritet i Salmis, än om man låtit Salmisborna söka sig till områdena mellan Novgorod och Moskva. Ryssarna försökte hindra dem från att återvända till den svenska sidan, men eftersom avståndet var så kort var det i praktiken inte helt möjligt att göra det.⁴¹

Regeringen gav de svenska gränskommissarierna lov att i förhandlingarna vid Pljussaån 1663 också ansöka om skadestånd för Wrangel, men ryssarna gick lika litet med på att betala det som krigsskadeståndet till Sverige.⁴²

De teoretiska årliga skatteintäkterna från det grevskap kronan donerat till Wrangel var ungefär 6 800 silverdaler. Grevskapets arrendator förmådde åren 1653–1654 betala drygt 2 200 daler per år till Stockholm. Så mycket omedelbar nytta kunde Wrangel dra av sitt grevskap. År 1655 tog han emot åtminstone 2 560 daler. Arnander sände under sexårsperioden 1660–1665 endast en gång pengar till Wrangel, nämligen 200 silverdaler år 1663. Av grevskapets utgiftsstat 1660–1665 utgjorde Arnanders lön för sex år, 1 200 daler, nästan hälften. Medan grevskapet under första delen av 1650-talet gynnat såväl Wrangel, grevskapets arrendator som (genom kronoskatterna) även kronan, var den enda förmånstagaren efter kriget Arnander.

'Tverin Karjalan synty', *Itämerensuomalaiset. Heimokansojen historiaa ja kohtaloita* (Jyväskylä 1995), s. 405–411. Om livegenskapen i Ryssland, se V. O. Kliuchevsky, *A Course in Russian History. The Seventeenth Century*, trans. N. Duddington (Armonk & London 1994), s. 174–199; Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton NJ 1961), s. 242–276; David Moon, *The Russian Peasantry 1600–1930: The World the Peasants Made* (London and New York 1999), s. 66–70. Ryssland betraktade dem som hade fått bistånd eller lån av kronan som tsarens undersåtar. Biståndet skapade ett beroendeförhållande. D. S. Velikogo-Gagin till S. G. Helmfelt 19.5.1670, Livonica II 179, SRA (FR 86, RA).

41. I. B. Repnin-Obolenskij till Helmfelt 30.8.1662 (förteckning över vistelseorterna för de bönder som flytt från Ryssland till Kexholms norra län; ber om överlämnande), Livonica II 176, SRA (FR 85, RA).

42. Till kommissarierna vid gränsen 5.6, Riksregistraturet (avskrift) 1663, f. 133, RA; M. Arnander till K. G. Wrangel 29.5, 19.10 och 28.12.1663 och 20.2.1664, Skokloster-samlingen 2, Brev till K. G. Wrangel, vol. Ap.–Ax., SRA (FR 480, RA).

Först år 1662 kunde Arnander inleda beskattningen av bönderna vilken i norra Kexholms län baserade sig på årlig ”arvning”, d.v.s. uppskattning, av hemmanen. Man bar upp lite mindre skatt per skatteenhet än i det övriga norra Kexholms län, och många beviljades en tidsbestämd skattefrihet. Det var viktigt att behandla bönderna varsamt så att de inte återvände till Ryssland. En del av nybyggarna var visserligen lutheraner, antingen nya invånare eller sockenbor som flytt undan kriget till Finland. Då det gäller de ortodoxa återflyttarna efter kriget vet man inte hur många av dem som tidigare bott på orten och hur många som ursprungligen kom från ett annat ställe i länet eller t.o.m. från Olonets i Ryssland. År 1666 fanns det i socknarna Salmis och Suistamo 178 rökar eller hushåll (matlag), och av dem betalade 130 skatt. Enligt jordeboken för året 1637 fanns det i de här socknarna sammanlagt 646 hemman eller hushåll. År 1668 fanns det redan 260 rökar i grevskapet, så situationen höll på att förbättras.

Wrangels tålmod tog emellertid slut redan hösten 1664, när han befallde Arnander att sluta bygga hovlägret och skaffa boskap. Wrangel fick år 1665 tillstånd av regeringen att byta Salmis grevskap mot Sölvesborg i Blekinge, och från år 1669 stod Salmis och Suistamo socknar igen under kronans kontroll (för att snart åter bli förläningar).⁴³ Salmis grevskap var p.g.a. den ovanligt långa ryska ockupationen och de omfattande krigsskadorna i en påfallande besvärlig situation vad skattebetalningsförmågan och ekonomin beträffade. Situationen där var emellertid typisk för de problem som donatorierna i Ingermanland och Kexholms län kämpade med.

De påtryckningar som Sverige och Ryssland utövade på varandra och förhandlingarna om verkställandet av fredsavtalet hade en negativ inverkan på återuppbyggnaden. På bägge sidor om gränsen mellan

43. M. Arnander till K. G. Wrangel 14.10.1661–28.7.1669, Skoklostersamlingen 2, Brev till K. G. Wrangel, vol. Ap.–Ax., H. Fechtenberg till Wrangel 8.5.1666 m. bil., vol. Fa.–Fersen, SRA (FR 480, RA); Förslag på Grevskapet Salmis arrende 1653–1654, Extrakt av Grevskapet Salmis räkningar 1663, Rydholmssamlingen, Slakten Wrangel, E 8017, Handlingar rörande Salmis grevskap, SRA (vol. 551, FR 217, RA); Dombok, Kexholms läns domsaga (KO a:3), f. 1000–1001, Grevskapet Salmis 6.2.1665, RA (<http://digi.narc.fi>, avsnitt 1046); Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat* I, s. 66, 170, 217–218, 385–386, 391, 405; A. A. A. Laitinen, *Impilahden pitäjän ja seurakuntain historia* (Sortavala 1938), s. 97–99; *Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvuilta II, Käkisalmen läänin maakirja vuodelta 1637* (Joensuu 1991), s. 315–357; Kuujo, *Taka-Karjalan verotus v:een 1710*, s. 141–144.

Salmis och Olonets flydde bönderna till skogs sommaren 1665 eftersom de fruktade ett nytt krig.⁴⁴ De visste redan att de inte kunde förvänta sig något gott av trupperna.

Slutsatser

När Ryssland sommaren 1656 anföll Ingermanland och Kexholms län gick inte alla ortodoxa invånare frivilligt över till fiendesidan, även om en del gjorde det. En del ortodoxa och även lutheraner som stannat kvar svor trohetsed för att rädda sitt liv och sin egendom. De ortodoxa som bodde väster om krigsskådeplatsen behövde inte ansluta sig till fienden, och de behövde inte heller fly någonstans efter att krigslyckan vänt. När ryssarna i slutet av år 1656 retirerade till sin egen sida, samlade de ihop civilbefolkningen och förde över den till Ryssland. De handlade på samma vis under sina anfall mot slutet av kriget. En del följde med frivilligt, en del togs till fånga. På så vis skaffade ryssarna sig kompensation för att man inte förmått erövra sina tidigare områden. Det behövdes nya skattebetalare och även jordbrukare.

Karl X Gustavs krig hade försvagat Sverige. Försiktighet och en realistisk uppfattning om de egna svagheter hindrade landet från att utnyttja det faktum att Ryssland ständigt var i krig för att tvinga ryssarna att överlämna alla eller ens en betydande del av krigsfångarna eller kräva krigsskadestånd. Det var av sekundär betydelse vad man sade i fredsavtalet om återlämnande av fångar, när Sverige ändå inte hade kapacitet att tvinga Ryssland att gå med på ett mer omfattande överlämnande av dem. Dessutom var 1600-talets Ryssland (på samma sätt som Sverige) i den bemärkelsen en svag stat, i och med att det inte på något sätt förmådde spåra upp och återlämna alla fångar.

Det var i stor utsträckning fråga om vem som skulle kunna dra nytta av de rörliga svedjeböndernas arbetskraft och skatter. Ryssland och Sverige kämpade om de ortodoxa i Sverige, och å andra sidan tävlade donatorierna och bönderna i Finland mot donatorierna i de erövrade områdena i öster om de finska drängar och soldater som flyttat till områdena och tagit över gårdar som lämnats öde efter de ortodoxa invånarna. Det ovanligt kalla klimatet, d.v.s. den s.k. lilla is-

44. M. Arnander till Wrangel 26.8.1665, Skoklostersamlingen 2, Brev till K. G. Wrangel, vol. Ap.-Ax., SRA (FR 480, RA).

tiden⁴⁵ med å ena sidan upprepade nödår, å andra sidan en sträng beskattning, gjorde det svårt att försörja sig i Finland och i de erövrade områdena i öster. Från Finland flyttade man till Ingermanland och till Kexholms län samt till Baltikum, där livegenskapen ökade men där det också var lättare att försörja sig.⁴⁶ En lindrig religiös diskriminering och en identifikation med den ryska kyrkan gjorde att ortodoxa från det svenska riket valde att flytta till Ryssland. Inte heller här utgjorde livegenskapen något hinder.

-
45. Enligt amerikanen William F. Ruddiman berodde lilla istiden (1550–1750, särskilt 1600-talet) inte på att antalet solfläckar minskade utan på att odlingar som röjts av urinvånarna i Nya världen och grässlätterna blev skogbevuxna. Miljoner indianer dog av de epidemier som européerna förde med sig, och deras åkrar och grässlätter omvandlades till skog. De bränder de tidigare tänt hade ökat mängden koldioxid i atmosfären, men nu band skogarna koldioxid, och klimatet i Nordamerika och Europa blev kallare. Charles C. Mann, 1493. *Uncovering the New World Columbus Created* (New York 2011), s. 29–34; William F. Ruddiman, 'The anthropogenic greenhouse era began thousands of years ago', *Climatic Change* 61 (2003:3), s. 261–293. Däremot förklarar en i Tromsø baserad forskargrupp lilla istiden med förändringar i norra Atlantens havsströmmar. Arto Miettinen et al., 'Multicentennial variability of the sea surface temperature gradient across the Subpolar North Atlantic over the last 2.8 kyr', *Journal of Climate* 25 (2012:12), s. 4205–4219.
46. Se Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudesta 1617–1710', s. 448–449. Se även min uppsats i *Historisk Tidskrift för Finland* 2011:2 (not 2). Man bör notera att det i östra Finland och i Kexholms län också förekom en flyttningsrörelse i nordlig riktning, där det fanns mer skog som kunde användas för svedjebränning.

”Infernt är det att krig & pest så
skall skilja folk & släktingar från
varandra.”¹

Släkten Nordenskiölds val mellan Sverige och Ryssland

I den här uppsatsen undersöker jag de mekanismer som ledde till att ett flertal personer ur släkten Nordenskiöld, som i slutet av 1600-talet bosatt sig i Finland och senare adlats under de följande generationerna, stannade kvar eller återvände till Sverige med resultatet att släkten dog ut i Finland år 1936. Bandet till släkten och äktenskapsstrategierna, närmare bestämt giftena mellan kusiner, utgjorde viktiga faktorer. Av betydelse var också tendensen att vilja satsa på en vetenskaplig bana snarare än en karriär inom det militära.

Kungens män

Det var närmast en ren slump att den släktgren som ursprungligen bar namnet Norberg kom att bosätta i sig i Finland i slutet av 1600-talet. I ett slag mot polackerna i juni 1605 undgick hertig Karl (senare kung Karl IX) döden tack vare att den livländske adelsmannen Henrik Wrede, som anslutit sig till de svenska trupperna, försåg honom med en häst – själv miste Wrede livet. Kung Karl IX glömde inte Henrik Wredes uppoffring: hans arvingar fick som gåva 700 daler av tullintäkterna från Åbo och Reval samt 400 gårdar i den dåvarande Borgå socken. Senare fick de motta bl.a. mer än 100 gårdar i Elimä socken, vilket i praktiken innebar att de fick skatteintäkterna från dessa gårdar. Vid den här tiden, liksom senare, var det vanligt att husbönderna skötte sin tjänst på annat håll och att godsens sköttes av förvaltare. Så var det

1. Otto Gustaf Nordenskiöld från Karlskrona till brodern Nils Nordenskiöld i Finland 19.8.1819, N. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll.372.16, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

under såväl Casper Wredes som hans son Fabian Caspersson Wredes tid. Som deras förvaltare fungerade under perioden 1692–1706 Wredes bokhållare Johan Norberg (1660–1740) som sänts till Finland från den västra riksdelen.²

Johan Norberg från Nordanåker hade studerat ekonomi och bergs- vetenskap vid Uppsala universitet. Han var särskilt intresserad av mineraler och ”rationellt” jordbruk. Trots att Norberg inte var särskilt förmögen lyckades han tack vare det stora nordiska kriget och lågkonjunkturen i början av 1700-talet skaffa sig en betydande mängd mark i östra Nyland före den ryska ockupationen, d.v.s. stora ofreden. De här gårdarna bildade senare tre säterier: Savijärvi och Eriksnäs i Sibbo samt Frugård i Nummis i Mäntsälä.³

Pesten började sprida sig år 1710 och fick familjen att fly till Sverige, där Norberg stannade kvar efter krigsslutet. Två av hans söner, Anders Johan (född 1696) och Carl Fredrik (född 1702), studerade under de tio år de befann sig i Sverige några år naturvetenskaper och matematik vid universitetet i Uppsala. Därefter flyttade de över till Kungliga fortifikationen i Stockholm. År 1719 utnämndes de till fästningsofficerare, och efter freden i Nystad 1721 fick de order om att återvända till Finland för att delta i kartläggningen av gränsen mellan Sverige och Ryssland samt för att förverkliga landets nya försvarssystem, särskilt fästningen i Fredrikshamn. Senare deltog Carl Fredrik och Anders Johan även i planeringen av försvarsanläggningarna i Tavastehus.⁴ I Finland började de använda namnformen Nordenberg.

Bröderna avancerade raskt i fortifikationskåren och fick också politiska förtroendeuppdrag – som ett exempel kan nämnas att Carl Fredrik år 1738 på uppdrag av Sekreta utskottet vid riksdagen gjorde en politisk rekognosceringsresa till S:t Petersburg. Avsikten med resan var att undersöka det ryska försvarssystemet i händelse av krig.⁵

2. Eeva-Liisa Oksanen, *Elimäen historia* (Elimäki 1985), s. 69–71, 107–108; Eeva-Liisa Oksanen, 'Mäntsälän historia Ruotsin vallan aikana', *Mäntsälän historia I* (Mäntsälä 1991), s. 254–258.

3. Se t.ex. Oksanen, *Elimäen historia*, s. 107; Oksanen, 'Mäntsälän historia', s. 263.

4. Oksanen, 'Mäntsälän historia', s. 455; Irma Lounatvuori, 'Rouvan kartano – Alikartano. Rakennukset ja ympäristö', *Alikartano – Frugård: opas* (Helsinki 1998), s. 17.

5. Oksanen, 'Mäntsälän historia', s. 281; E. Nordenskjöld, *På amiralens tid. En levnads- teckning över viceamiralen friherre Otto Henrik Nordenskjöld* (Stockholm 1933), s. 8–9.

Carl Fredrik bosatte sig på Frugård i Nummis by i Mäntsälä. Anders Johan deltog i befästningsarbetena i Finland bl.a. vid den nya östgränsen efter freden i Åbo 1743. Sommaren 1744 skickades han i väg för att utreda var det ur militär synpunkt vore lämpligast att bygga en ny gränsfästning och en stad. Efter att ha kartlagt området i närheten av gränsen kom A. J. Nordenberg fram till att området som tillhörde Degerby rusthåll i Pernå socken vore det bästa stället för en ny gränsfästning. Platsen lämpade sig också för en ny stad. Arbetet med att bygga gränsfästningen inleddes 1748 efter att kungen i november året innan hade godkänt Augustin Ehrens värds planer för befästningen av den finländska sydkusten.⁶

Anders Johan och Carl Fredrik Nordenberg adlades i november 1752 tack vare sina många förtjänster inom fortifikationen. År 1755 började de använda namnet Nordenskiöld. Anders Johan verkade åren 1752–1756 som landshövding i Savolax och Kymmenegårds län samt åren 1756–1761 som landshövding i Nylands och Tavastehus län. År 1724 hade han gift sig på Lövkoski gård med Sofia Margareta Ramsay. Hon var dotter till den framgångsrike överstelöjtnanten Alexander Wilhelm Ramsay⁷ och hans hustru Margareta Nöding. Sex år senare gifte sig Carl Fredrik med Sofia Margaretas blott 14-åriga syster Hedvig Märta Ramsay. Släkten Nordenskiöld levde vidare endast på Carl Fredriks sida: paret fick hela 17 barn, av vilka sju dog innan de fyllt fem år och tre förblev ogifta eller barnlösa.

Carl Fredriks stora barnaskara blev moderlös redan i april 1759 när Hedvig Märta Ramsay avled. Efter makans död koncentrerade sig Carl Fredrik på sitt eget skrivande och uppfostrade sina tre yngsta söner Ulrik, August och Carl Fredrik, av vilka August är mest känd genom sitt intresse för alkemi. Till Augusts, Ulriks och Carl Fredrik d.y.:s tankevärld hörde även samhällskritik och radikala element.

August Nordenskiöld studerade några år vid akademien i Åbo, särskilt kemi och mineralogi. Därefter blev han auskultant vid Bergskollegium och disputerade 1772 med en avhandling om egenskaperna hos tennet och dess malmer. Samma år anslöt han sig till Aurora-säll-

6. Olle Sirén, *Lovisa stads historia 1745–1995* (Lovisa 1995), s. 8–9; C. J. Gardberg, *Kivestä ja puusta. Suomen linnoja, kartanoita ja kirkkoja* (Helsinki 2002), s. 171–173.

7. Den adliga ätten nummer 17. Släkten Ramsay härstammar från Skottland, därifrån en medlem kom till Sverige på 1500-talet. Stamfadern till den finländska grenen adlades 1633 och introducerades på Ridarhuset följande år.

skapet som grundats i Åbo 1770. Han skrev även en del skrifter för sällskapets *Tidningar utgifne af ett sällskap i Åbo*, bl.a. ”Förteckning på alla i Finland belägne Järn-Bruks belägenheter, nuvarande Ägare, tillätne Smide, Privilegier m.m.”⁸ Under en utlandsresa åren 1779–1780 blev August Nordenskiöld alkemist – han har även betecknats som en fanatisk sådan. Efter hemkomsten anlätades han av Gustav III som ett slags hovalkemist. Han utnämndes 1782 till bergshauptman i Finland, men det betydde inte att han gav upp alkemin. I stället lät han grunda ett alkemistiskt laboratorium i Nystad. Laboratoriet verkade i Nystad åren 1785–1787, och därefter var det verksamt några år vid Drottningholm utanför Stockholm. När Nordenskiöld inte lyckades uppnå önskade resultat, minskade Gustav III:s intresse för projektet.⁹

August Nordenskiölds förhållningssätt till Gustav III:s politik blev med tiden allt mer kritiskt, liksom hans samhällssyn överlag. I enlighet med upplysningsandan betonade Nordenskiöld betydelsen av ett mer rättvist och jämställt samhälle. Han var emellertid också påverkad av den Swedenborgska religionsmystiken, som han fått med sig hemifrån. August Nordenskiöld dog i december 1792 i Freetown i Sierra Leone, dit han hade rest med en engelsk expedition för att skapa ett idealsamhälle för frigivna slavar.¹⁰

Av Carl Fredrik Nordenskiölds barn levde släktens svenska gren vidare genom Otto Henrik¹¹ (senare friherre Nordenskjöld) som skrevs in vid sjöofficersskolan i Karlskrona som tioåring, och den finska grenen genom Adolf Gustaf (1745–1821), som var överste vid fortifikationen på Sveaborg. Efter Carl Fredriks död 1779 tillföll Frugård Adolf Gustaf. Officiellt delades marken i Nummis 1784 mellan Adolf Gustaf och hans bröder Ulrik och Anders Johan, medan de övriga syskonen fick ut sin andel i pengar eller som hemman som låg på annat håll utanför

8. Jan Häll, *Swedenborgs labyrint: studier i de gustavianska swedenborgarnas liv och tänkande* (Stockholm 1995), s. 66–68; Jens Grandell, *Landet ingenstans. August Nordenskiöld som utopisk tänkare i det sena 1700-talets Europa*, avhandling pro gradu vid Helsingfors universitet 2006, s. 32.

9. Grandell, *Landet ingenstans*, s. 23.

10. Om Nordenskiölds samhällssyn, se Grandell, *Landet ingenstans*, s. 56–86.

11. Noggranna biografiska uppgifter: Nordenskjöld, Otto Hindric, Sjöofficer, Amiral (1747–1832), Svenskt biografiskt lexikon, <http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8255>; Veli-Matti Syrjö, 'Nordenskjöld, Otto Henrik', databasen Suomen kansallisbiografia, www.kansallisbiografia.fi.

Frugård i Mäntsälä. Foto: Marja Ivars 2006. Museiverket.

Mäntsälä. Otto Henrik fick Massby gård, frälsehemmanen Nybondas och Glassas samt en andel i Naarfors såg. Dessa gårdar sköttes först av brodern Adolf Gustaf, och arrenderades senare ut. I Nummis by uppstod vid sidan om Frugård två nya herrgårdar, Anders Johans Andersberg samt Ulriks Ulriksdal (senare Nordbo). Av dessa fick var och en sin andel av landbohemmanen och torpen.¹²

Adolf Gustaf hade år 1775 gift sig på gården Johannisberg i Tusby med Hedvig Eleonora ("Hedda Nora") Lilliehöök af Fårdala¹³, vars fostermor var hans syster Hedvig Juliana Nordenskiöld. I äktenskapet mellan Adolf Gustaf och Hedda Nora föddes sammanlagt tretton barn, av vilka fem levde till vuxen ålder: av dem skrevs

12. Oksanen, 'Mäntsälän historia', s. 457–458; Nordenskiöld, *På amiralens tid*, s. 47. Major Anders Johan Nordenskiöld avled redan år 1796, varefter Andersberg förvaltades av änkan Anna Christina Olivestam fram till dennas död 1814. Efter henne överfördes herrgården genom den enda dottern till släkten von Boije, och år 1854 såldes den till släkten von Qvanten. Adolf Gustaf köpte Nordbo av sin bror 1802.
13. Föräldrarna var Gustaf Lilliehöök af Fårdala och Magdalena Katarina Elisabet Bruce. Den svenska adliga ätten nummer 1; Gustav Lilliehöök af Fårdala var uppenbarligen rätt så oföretagsam och enbart intresserad av fiske. Han kunde inte ta hand om sin familj, och därför uppfostrades den yngsta av döttrarna, Hedvig Eleonora, av det barnlösa paret Hedvig Juliana Nordenskiöld-de Bruce och Anders de Bruce i Finland. Hans Hirn, *Anders de Bruce 1723–1787: en förvaltningshistorisk undersökning*, Historiallisa tutkimuksia 46 (Helsinki 1958).

Otto Gustaf (från 1841 friherre Nordenskiöld) på samma sätt som sin farbror Otto Henrik in vid sjöofficersskolan i Karlskrona som tioåring (1790).¹⁴

Det rådde inget tvivel om att Adolf Gustafs och Hedda Noras familj var kungatrogen. Adolf Gustaf anslöt sig inte till Anjalaförbundet utan förblev lojal till kungen¹⁵. Under kriget 1788 utnämndes han till brigadchef vid fortifikationen, år 1797 tilldelades han överstes rang vid armén, och efter att han utmärkt sig i fortifikationsarbetena blev han 1801 överste vid fortifikationen.

Vid sekelskiftet befann sig i Sverige förutom Otto Gustaf också den äldsta i syskonskaran, nämligen fortifikationskonduktören Carl Gustaf. Under finska kriget deltog Otto Gustaf, som då redan utmärkt sig som sjöofficer, i krigshandlingarna i den svenska flottan – han var med om anfallet mot den ryska skärgårdsflottan vid Jungfrusund i augusti 1808 och mötte i augusti 1809 ryssarna i Umeå.

På bägge sidor om den nya gränsen

Efter att finska kriget brutit ut i februari 1808 och Sveaborg kapitulerat i maj vägrade överste A. G. Nordenskiöld att svära trohetsed till kejsaren. Han motiverade sitt beslut i ett brev till överbefälhavaren Buxhoevden den 20 maj 1808:

Jag har förmodat enligt de sednare öfverenskommelserne på Sveaborg icke blifva affordrad trohetsed till Hans Kejslerliga Maj:st innan fred magterna emellan afgjorde ändring i Finlands öde, och jag således blefve min ingångne ed fri. [...] ingen af Sveaborgs garnison är i mitt cas; ty utom det att jag som många utafdem för min person har i Sverige att förvänta accord och pension, så är 2:ne af mina 5 barn i Sverige och svänsk tjenst, den ena capiten vid amiralet, den andra conducteur vid fortifikation. Dem har jag gifvit samma principer jag sjelf med moders mjölken insupit, att i inga omständigheter anse en trohetsed likgiltig. Vål kunna, som nu skett, händelser tima, som för en tid sätter en ingången trohetsed i hvila och äfven upphäfver, som skulle inträffa om detta land, hvarest jag har min ärfda egendom, således bunden vid alla dess skiften, ömsar behärskare. Men denna fädernetorfa skulle för mig ej hafva någon intresse, om jag icke hade den förhoppning att få förenämnda 2:ne mina söner hit och jag skulle uppressa mig och dem emellan en

-
14. För noggranna biografiska uppgifter, se t.ex. Tor Carpelan, *Åttartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna 2* (Helsingfors 1958), s. 783–784.
 15. A. E. Nordenskiöld, *Minnen från Adolf Nordenskiölds ungdom*, särtryck (1933) ur *Svenskt biografiskt lexikon*, ny följd, band 7 (Stockholm 1877). Adolf Gustaf och Hedda Nora döpte t.o.m. en dotter, född 1788, till Maria Antoinetta.

skiljemur, om jag uraktlåte den principen, att anse ed och löften heliga. Men alla skrupler förfalla när en definitiv fred förändrar Finlands öde.¹⁶

Trots detta togs den gamle överste Nordenskiöld inte som krigsfånge, utan fick stanna kvar i Finland och återvända hem till Frugård. Hedda Nora beskrev händelserna i ett brev till sonen Carl Gustaf i Sverige: ”Att Pappa ej hade den minsta del i vad som hände på Sveaborg angående fästningens överlämnande, kan Du väl tänka. Tvärtom blev han sjuk af ledsnad då han fick höra därom.”¹⁷

Adolf Gustaf Nordenskiöld tog avsked från sin tjänst och familjen blev kvar i Finland. Kanske hoppades man delvis på att Finland i framtiden skulle komma att återförenas med Sverige. Den i Sverige verkssamme framgångsrike sjöofficeren sonen Otto Gustaf stannade kvar där och återsåg aldrig sin far. Fortifikationsofficeren Carl Gustaf tog emellertid avsked från sin tjänst i början av sommaren 1810 och återvände hem ”för att bli finne”.¹⁸ Fyra år senare gifte han sig med Hedvig Ulrika Sederholm från Saaris herrgård, och de bosatte på Johannisberg i Tusby. Herrgården hade tillhört släktgrenen de Bruce, men efter att denna dött ut hade gården genom ett testamente¹⁹ tillfallit släkten Nordenskiöld. Hedvig Ulrika Sederholms far var Carl Albrecht Sederholm, son till kommerserådet Johan Sederholm i Helsingfors. Carl Albrechts bror Alexander Magnus flyttade å sin sida till Sverige där han blev ägare till Nävekvärns bruk.²⁰ Av hans efterkommande gifte två in sig i släkten Nordenskiöld: år 1866 Johan Sederholm som ärvt Nävekvärns bruk av sin far och 1906 Johan Sederholms brorsdotter Henriette.

-
16. Citat ur J. R. Danielson, *Finska kriget och Finlands krigare 1808–1809* (Helsingfors 1897), s. 655–666.
 17. Hedda Nora till Carl Gustaf 13.5.1809, Carl Gustaf Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.12, Nationalbiblioteket, Helsingfors.
 18. Hedda Nora till Carl Gustaf 12.6.1810, Carl Gustaf Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.12, Nationalbiblioteket, Helsingfors.
 19. Eftersom äktenskapet mellan Hedvig Juliana Nordenskiöld-de Bruce och Anders de Bruce var barnlöst, testamenterade Hedvig Juliana sin egendom till fosterdottern Hedda Nora och dennas make, Hedvig Julianas bror Adolf Gustaf, med villkoret att Johannisbergs herrgård efter dem skulle tillfalla deras äldste son Carl Gustaf som fideikommiss. Hedvig Eleonora Lilliehöök af Fårdala, testamente, adliga bouppteckningar Ecm 4, Åbo hovrätt, Åbo landsarkiv.
 20. Barbro Scheinin, 'Sederholm, suku', databasen Suomen kansallisbiografia; 'Sederholm, släkt', *Svenska män och kvinnor* 6. *Biografisk uppslagsbok* (Stockholm 1949), s. 611–612.

Trots att Adolf Gustaf Nordenskiöld stannade kvar i Finland betydde det inte att han fick någon nära kontakt med den ryska förvaltningen. Varken han eller någon annan ur släkten deltog i Borgå lantdag 1809 – antagligen just därför att det vid den tiden inte fanns något slutligt fredsavtal mellan Sverige och Ryssland. När man under Borgå lantdag inkvarterade kejsar Alexander I på släkten Möllersvärdsgård Mäntsälä, ansåg Nordenskiöldarna att man som kungatrogna undersåtar inte kunde delta i den middag som ordnades till kejsarens ära.²¹ Otto Gustaf Nordenskiöld deltog i riksdagen i Stockholm 1809–1810.²²

Riksdelningen och den nya gränsen mellan Finland och Sverige drabbade inte bara dem som blivit kvar i Finland, utan också den tidigare västra riksdelen. Förlusten av Finland var ett hårt slag för Sverige. Upplösningen av det sex sekel gamla bandet orsakade en frustration och bitterhet som fanns kvar i flera decennier. Anders Fredrik Skjöldebrand, som var en av dem som undertecknade fredsavtalet i Fredrikshamn, förde anteckningar som återspeglar stämningarna:

Jag gick nu till mitt kvarter, och då jag fann mig ensam, rusade över mig tanken på den grufliga förlust för Sverige, som jag nyss undertecknat. Förgäfvos vill jag besinna nödvändigheten av denna uppoffring att frälsa det hela. Jag kände som kvallet af en grof brottsling, då samvetet vaknar; det var mig, som ville hjärtat brista, och jag kunde ej tillbakahålla tårar, som gäfvos det någon lättnad. Men de torkades snart af harmen öfver allt det, som bidragit till vår förlust, och ämnet för denna harm var ganska vidsträckt.²³

Amiral Otto Henrik Nordenskiöld gav uttryck för sin ångest i ett brev till brodern, daterat i november 1809:

Det är med smärtande känslor jag tänker på det lyckliga Finlands förlust och förestående barbariserande, men tror det skall återkomma, ty säkerligen förestår en hård kamp mellan Ryssland och Frankrike. [...] Du bad mig en gång flytta till Finland. Nu ber jag Dig att flytta till Sverige och bli efter Din böjelse fri Svänksman [...] Kom till ett mildare klimat, bättre utkomst och förfäders byggd.²⁴

21. Kirsti Manninen, 'Vanhaa Mäntsälää', *Mäntsälän historia I* (Mäntsälä 1991), s. 562.

22. Sakari Nummela, 'Suomalaiset Tukholman valtiopäivillä 1809–1810', *Historiallinen Arkisto* 57 (1961), s. 344.

23. Citat ur Åke Sandström, 'Sverige 1809–1864', Max Engman & Åke Sandström (red.), *Det nya Norden efter Napoleon* (Stockholm 2004), s. 124.

24. Otto Henrik till Adolf Gustaf "Nov.1809", A. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.9, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

Adolf Gustaf ville emellertid inte lämna Finland, utan bestämde sig för att stanna på Frugård. Han skötte också om de av broderns ärenden i Finland som hade med fädernesarvet att göra. Otto Henrik hade ärvt mark i Finland, vilken det i den rådande situationen lönade sig att avyttra, för "så länge Finland är Ryskt, vill ingen af mina gossar bosätta sig där".²⁵

Efter att Napoleon inlett krigståget mot Ryssland 1812 väcktes den gamle amiralens hopp om en återförening mellan Finland och Sverige: "Nu har stora kampen börjat. [...] Voro Ryssland klokt skulle det återlemna Finland, ty deras starka frihetsanda revolutionerar allihopa."²⁶ Även denna gång grusades Otto Henriks förhoppningar, för efter att Napoleon blivit tvungen att dra sig tillbaka och Ryssland vunnit kriget, hyste Sverige inte längre några förhoppningar om att återta Finland, utan följde den s.k. 1812 års politik i sina relationer med Ryssland. Man hade nått ett avtal efter att Napoleons trupper marscherat in i Ryssland i juni 1812, varefter den svenske kronprinsen Karl Johan och den ryske kejsaren Alexander I hade mötts i Åbo i augusti. I samband med mötet meddelade Karl Johan Alexander att Sverige var redo att erkänna Rysslands rättigheter i Östersjöområdet och att man inte skulle försöka återerövra Finland.²⁷

Trots att Finland skiljdes från Sverige förblev många element som gått i arv från den svenska tiden så gott som oförändrade. Att lösgöra sig från den svenska förvaltningstraditionen och den svenska kulturen var en lång process, som av Max Engman beskrivits som "ett långt farväl". Engman skriver: "Finland tog form mellan ett svenskt förflutet och en rysk eller imperiell framtid och i en ständig dialog mellan kontinuitet och nyskapande."²⁸

I den nya politiska situationen strävade man efter att minska Finlands beroende av Sverige då det gällde handeln och det ekonomiska beroendet överlag från 1820-talet och särskilt 1840-talet, när man bl.a.

25. Otto Henrik till Adolf Gustaf 31.8.1810, A. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.9, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

26. Otto Henrik till Adolf Gustaf 27.5.1812, A. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.9, Nationalbiblioteket, Helsingfors. Otto Henrik träffade aldrig mer sin bror Adolf Gustaf.

27. Stig Ramel, 'Gustaf Mauritz Armfelt som östpolitisk strateg', *Historisk Tidskrift för Finland* 82 (1997:3), s. 297.

28. Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm 2009), s. 14.

genom en myntrealisation ersatte det svenska myntet med den ryska rubeln och målmedvetet gick in för att vända handeln från Sverige mot Ryssland.

Mineralogin som förenande kraft

Efter att Finland blivit ett ryskt storfurstendöme utsågs en generalguvernör som skulle företräda kejsaren och den högsta regeringsmakten i Finland. År 1810 utsågs Fabian Steinheil till generalguvernör. Hans generalguvernörsperiod 1810–1823 i det nya storfurstendömet fick stor betydelse för landets administration. Steinheil ansåg att det politiskt sett var nödvändigt att Helsingfors upphöjdes till huvudstad 1812 för att man skulle försvaga banden till Sverige och på motsvarande sätt stärka kontakterna med Ryssland. Man ville ha myndighetsorganen närmare Petersburg och öka avståndet till den gamla huvudstaden Stockholm.

Innan myndigheterna inklusive generalguvernören kunde flyttas till den nya huvudstaden måste den byggas om så att den kunde leva upp till sin nya status. Ordföranden för Kommittén för finska ärenden G. M. Armfelt fick sin gamle vän Johan Albrecht Ehrenström (1762–1847) från Sverige att leda arbetena redan från 1811. Han lockade med de goda karriärmöjligheterna i storfurstendömet Finland. Ehrenström, som hade en färgstark politisk bakgrund och en del dramatiska erfarenheter med sig i bagaget, hade inga möjligheter att i Sverige få några officiella uppdrag, så han tackade ja till Armfelts förfrågan och återvände till Finland, där han nästan 50 år gammal fick en ny, framgångsrik karriär. Förutom Armfelt och en del andra av Gustav III:s gunstlingar ingick överste Adolf Gustaf Nordenskiöld i Ehrenströms bekantskapskrets i Finland. Ehrenström hade lärt känna Nordenskiöldarna i början av 1780-talet, när han blivit nära vän med Adolf Gustafs bror Carl Fredrik Nordenskiöld d.y.²⁹

Kort efter att han återvänt till Finland sände Ehrenström ett brev till Adolf Gustaf Nordenskiöld. Brevet var daterat i Hoplax i november 1811. Där skrev han bl.a. så här:

29. Yrjö Blomstedt, *Johan Albrecht Ehrenström. Gustavian och statsbyggare* (Helsingfors 1966), s. 66–67.

Tillåt en gammal trogen tjenare [...] att genom dessa rader upplifva hågkomsten af den vänskap och det förtroende hvarmed Herr Öfverste behagat hedra honom. Ett och tjuugo år äro förflutna sedan jag hade den äran träffa Herr Öfversten i detta land. Märkliga omvälvningar hafva på denna korta tidrymd förändrat icke allenast Sveriges utan ock hela Europas utseende. [...] Sedan min ankomst till Finland har jag tagit det beslut att här kvarstanna för att dela mina landsmäns öde. Sverige i sin nuvarande belägenhet kan inte hafva stora behag för en man, vars hela tillgifvenhet varit ägnat åt Wasas ätt.³⁰

Ehrenström besökte även Frugård, och Nordenskiöldarna hälsade senare på honom ett flertal gånger i Helsingfors.

Till Nordenskiöldarnas bekantskapskrets hörde från omkring år 1816 också generalguvernör Fabian Steinheil, trots att A. G. Nordenskiöld inte var särskilt intresserad av kontakter med den ryska förvaltningen. De delade emellertid intresset för mineralogi och bergsvetenskap, och dessutom hade Steinheil lett befästningsarbeten i Gamla Finland innan kriget bröt ut.³¹ Det är oklart hur de lärde känna varandra, men antagligen kom de i kontakt med varandra genom A. G. Nordenskiölds son Nils Nordenskiöld. Steinheil hade lärt känna Nils Nordenskiöld när denne studerade vid akademien i Åbo. Genom Nils Nordenskiöld hade generalguvernören antagligen fått höra om familjen Nordenskiölds intresse för mineralogi, ett intresse som han också delade.

Redan tidigt blev Nils Gustaf (Nils)³², som var son till Adolf och Hedda Nora och född 1792, precis som andra inom familjen intresserad av naturvetenskap. Hans far önskade emellertid att han skulle sikta in sig på något av de nya civila ämbetena³³ i storfurstendömet. Därför blev Nils student i Åbo i februari 1811 och började studera rättsvetenskap. Vid sidan om juridik hade han också möjlighet att studera kemi under ledning av Johan Gadolin, som var professor vid akademien. Det är uppenbart att han egentligen inte var intresserad av juridik, utan av mineralogi och bergsvetenskap.

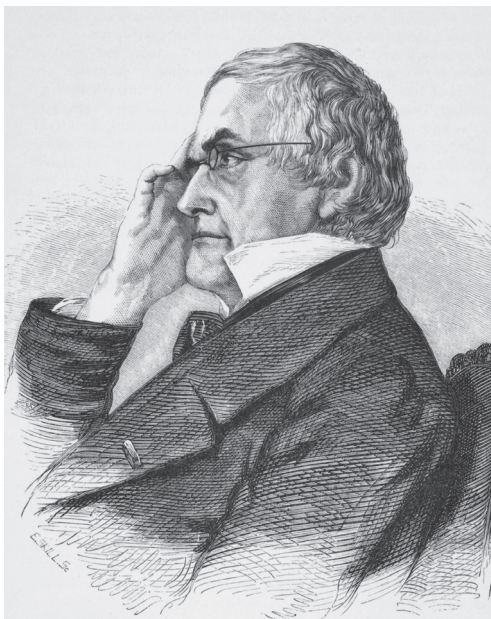
Redan år 1815 gjorde Nils Nordenskiöld en framgångsrik forskningsresa till kalkfyndigheterna i Pargas, och han presenterades för generalguvernör Steinheil och greve Nikolaj Rumjantsev, som var in-

30. Ehrenström till A. G. Nordenskiöld 26.11.1811, A. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.9, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

31. Kristiina Kalleinen, 'Fabian Steinheil', databasen Suomen kansallisbiografia.

32. Grundläggande biografiska uppgifter: Martti Lehtinen, 'Nordenskiöld, Nils', databasen Suomen kansallisbiografia.

33. Nordenskiöld, *Minnen från Adolf Nordenskiölds ungdom*, s. 15.

Nils Nordenskiöld (1792–1866).
Tryckt bild efter A. Jankes lito-
grafi. Museiverket.

tresserade av mineralogi.³⁴ När Otto Gustaf i Karlskrona hade fått höra om den nya bekantskapen och om Nils förhoppningar inför framtiden skrev han till Nils och uttryckte en önskan om att denne skulle få ägna sig åt den bana han var intresserad av, ”och därtill bidrager mycket hur du behagar Romantsov och grefve Steinheil”.³⁵ Bekantskapen visade sig vara lyckosam: på greve Rumjantsevs bekostnad gjorde Nils Nordenskiöld redan år 1816 en resa genom några svenska bergstrakter.³⁶ Slutligen fick han tillstånd av sin far att övergå till mineralogin och bergsvetenskapen och avlägga bergsexamen i Uppsala.³⁷

-
34. Greve Nikolaj Petrovitj Rumjantsev var rysk utrikesminister 1807–1812, från år 1809 med kanslers rang. Rumjantsev var en känd forskningsmecenat och stödde även finländska forskare samt akademien i Åbo. Rainer Knapas, ’Rumjantsev, Nikolai Petrovitsh’, databasen Suomen kansallisbiografia.
35. Otto Gustaf Nordenskiöld till Nils Nordenskiöld 31.3.1816, N. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.16, Nationalbiblioteket, Helsingfors.
36. Autobiografier, Nils Gustaf Nordenskiöld, Suomen Tiedeseura Hb 1, Riksarkivet, Helsingfors.
37. Jac. Berzelius, *Brev V. Brevväxling mellan Berzelius och Nils Nordenskiöld (1817–1847)* (Stockholm 1927) s. 5; Martti Blåfield, ’Nordenskiöldit tieteen tekijöinä’, *Alikartano – Frugård: opas* (Helsinki 1998), s. 27.

Med hjälp av ett stipendium som generalguvernör Steinheil ordnat gjorde Nils Nordenskiöld en tre år lång forskningsresa i Europa för att fördjupa sig i bergsindustrin. Han återvände hem hösten 1823 och utnämndes då till överintendent för bergsstaten. I början av följande år fick han sin fullmakt.

Nils Nordenskiölds far hade dött under Nils utlandsresa, och Fru-gård sköttes av Hedda Nora fram till hennes död sommaren 1833. I arvskiftet tillföll hälften av Frugårds säteri samt sågen, mjölkvarnen och hemmanen Nils Gustaf, och den andra hälften inklusive Nordbo Nils systrar Hedvig Magdalena och Flora³⁸ som gift sig och flyttat till Sverige. Eriksnäs tillföll den äldsta i syskonskaran, d.v.s. Carl Gustaf på Johannisberg. Han och barnen bodde kvar på Johannisberg, och Eriksnäs sköttes av en förvaltare. Efter att Carl Gustafs son Carl Adolf dött 1897 förblev Eriksnäs i släktens ägo fram till år 1906 då gården såldes.³⁹ Nordbo såldes år 1849 av Nils Nordenskiölds syster Hedvig Magdalena till Akates Frisé. Själv flyttade hon till Vimmerby i Sverige.⁴⁰

I kejsardömets tjänst

Såväl Nils Nordenskiöld som generalguvernör Fabian Steinheil hade i ett tidigt skede, närmare bestämt i början av 1820-talet, ansett att Finlands beroende av den svenska järnmalmen var problematiskt. För att få slut på importen måste man hitta inhemska malmfyndigheter. När den finländska senaten i december 1820 hade rekommenderat att ett bergsverk skulle grundas, hade Steinheil gett förslaget sitt fulla stöd. Med hjälp av de metoder senaten föreslog skulle det bli möjligt att få ett slut på de finländska brukens skadliga beroende av Sverige och garantera brukens framtida existens.⁴¹

38. Flora Gustafa hade år 1819 gift sig med sin kusin Otto Henrik Nordenskiöld och flyttat till Sverige. De fick många barn, och två av dem ingick äktenskap med barn till Floras bror, överintendenten vid bergsväsendet Nils Nordenskiöld: Otto Gustaf gifte sig med Nils Nordenskiölds dotter Anna Sofia 1866 och Vilhelmina Henrika gifte sig med Nils Nordenskiölds son Karl 1864. Flora och Otto levde till hög ålder: Otto avled först 1888 och Flora 1889.

39. Christer Kuvaja & Arja Rantanen, *Sipoon pitäjän historia* I (Helsinki 1994), s. 213–214.

40. Orsaken till flyttningen var närmast att Hedvig Magdalena hade haft sin syster Floras dotter som fosterdotter, men när denna hade flyttat till Sverige och gift sig ville också Hedvig Magdalena flytta för att komma närmare henne.

41. Evert Laine, *Suomen vuoritoimi* I, *Historiallisia tutkimuksia* 31 (Helsinki 1948), s. 14–20.

Överintendenten för bergsstaten Nils Nordenskiöld utgick i sitt arbete från att Finlands beroende av svensk järnmalm måste minskas och att man med alla medel måste försöka finna inhemsk järnmalm som bruken kunde använda sig av. Sommaren 1827 konstaterade Nordenskiöld att ”[j]ernhandteringen hos oss har sedan långliga tider berott på erhållandet af malm och tackjern från Sverige och har uppstått helt och hållit genom svenska brukpatroners önskan att begagna våra ymniga skogstillgångar. Den första frågan derföre, som borde lösas, blef: om vi i Finland äga tillgång på egna jernmalmer och om desse kunde i godhet mätas med de svenska.”⁴²

I det här skedet hade letandet efter malm bara gett mycket anspråkslösa resultat, och i början av 1840-talet vidtog man åtgärder på högsta nivå när man utnämnde Nils Nordenskiölds svåger Lars Gabriel von Haartman till viceordförande för senatens ekonomiedepartement och ordförande för finansexpeditionen – Nils Nordenskiöld hade år 1829 gift sig med von Haartmans halvsysster Sofia Margareta. von Haartmans mål var att få ett slut på alla former av beroende av Sverige och vända handeln mot Ryssland. Ett led i detta var beslutet att bygga Saima kanal, ingående av ett jämlikt handelsavtal med Sverige samt myntrealisationen, genom vilken det svenska myntet togs ur bruk i Finland och ersattes med den ryska rubeln.⁴³

Överintendenten för bergsstaten Nils Nordenskiöld befann sig i en nyckelposition då det gällde att leta malm i Finland på 1830- och 1840-talet. Eftersom arbetet inte hade gett några betydande resultat, började Nils Nordenskiöld t.o.m. överväga möjligheten att köpa det tackjern som bruken behövde från Ural i stället för från Sverige. Man hade börjat undersöka mineralfyndigheterna i Ural redan på 1820-talet, och det hände att man bad Nils Nordenskiöld om hjälp med att analysera de mineraler man funnit. På så vis kom Nordenskiöld i kontakt med höga ryska ämbetsmän som t.ex. greve L. A. Perovskij, som själv var mineralog och har gett namn åt mineralen perovskit som hittades i Ural år 1839. Nordenskiöld hade år 1831 skickat en del mineralprover till Perovskij, som i gengäld skickade ett litet sampel ovanliga mineraler till Nordenskiöld för analys. De fortsatte att utbyta mineraler ända

42. Nils Nordenskiöld till Berzelius 13.7.1827, Berzelius, *Brev V*, s. 88.

43. Se t.ex. Kristiina Kalleinen, *Isänmaani onni on kuulua Venäjälle. Vapaaherra L. G. von Haartmanin elämä* (Helsinki 2001).

fram till 1850-talet. Särskilt på 1830-talet skickade Perovskij prov från Sibirien och Ural.⁴⁴ En annan rysk ämbetsman av hög rang, som Nils Nordenskiöld stod i sporadisk kontakt med, var den ryske finansministern Jegor Kankrin, som enligt Nordenskiöld var ”intresserad av allt som kan vara af nytta till Ryssland”.⁴⁵

Nordenskiölds stora intresse för att finna inhemsk järnmalm kan inte betvivlas. Frågan hade för honom hög prioritet – som ett exempel kan nämnas att han föredrog att delta i en malmexpedition i stället för att delta i Alexandersuniversitetets 200-årsjubileum sommaren 1840. I början av juli 1840 skrev Nordenskiöld till professor Berzelius att han inom de närmaste dagarna skulle bege sig till Uleåborgs- och Torneåtrakten för att undersöka några potentiella malmfyndigheter med tanke på grundandet av en gruva. Han konstaterade att det hade varit synnerligen intressant att delta i universitetets festligheter, som skulle besökas av många märkespersoner, ”men uppsökande af jerngrufvor uppå vår sida af Lappland är ändå intressantare”.⁴⁶

Med tanke på att Nils Nordenskiöld från första hälften av 1830-talet hade fått motta prover från Ural och att han också flera gånger hade besökt S:t Petersburg för att utföra analyser, är det inte särskilt märkligt att Aurora Karamzin fick upp ögonen för honom när hon i slutet av 1840-talet letade efter en expert till Demidoffgruvan i Nizjnij Tagil i Sibirien. Aurora Karamzin hade av sin förste make Paul Demidoff ärfvt gruvorna i Nizjnij Tagil, som under första delen av 1700-talet hade ingått i det stora Demidoffska gruvimperiet. Tack vare produktionen av högklassiskt järn och koppar hade Peter I år 1720 låtit adla Nikita Demidoff.⁴⁷ Nu ville man utveckla och effektivera verksamheten vid gruvan, så både Aurora Karamzin och hennes bror Emil Stjernvall-Walleen vände sig till Nils Nordenskiöld.

Det var alltså fråga om att öka produktionen av koppar, men man var osäker på vilken metod som borde tillämpas. Den person som över-

44. Nils Nordenskiöld till Berzelius 8.2.1833 och 24.8.1834, Berzelius, *Brev V*, s. 147 och 163; Det har bevarats elva brev från Perovskij till Nils Nordenskiöld från perioden 22.11.1831–12/24.11.1852. Breven ingår i arkivvolymen Frugård Coll. 372.15, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

45. Nils Nordenskiöld till Berzelius 16.4.1838, Berzelius, *Brev V*, s. 197.

46. Nils Nordenskiöld till Berzelius 5.7.1840, Berzelius, *Brev V*, s. 231.

47. Tryggve Gestrin, 'Aurora Karamzin och gruvorna i Nizjnij Tagil', *Aurora Karamzin: ett aristokratiskt liv* (Esbo 2006), s. 129–139.

vakade gruvan var inte insatt i bergsvetenskap, och man kände inte till någon annan pålitlig person än Nils Nordenskiöld – därför bad de honom omgående resa till Ural. Man hoppades att ”herr Statsrådet [Nils Nordenskiöld hade tilldelats statsråds rang i april 1845] benäget vill begifva sig i ost och ställa för att bedöma hvad som göras samt gifva råd hvad som göras bör.” I ett eget brev till Nils Nordenskiöld skrev Aurora Karamzin att ”jag smickrar mig med att vetenskapen vars hän-givna adept Ni är, kunde undsätta mig för att övertyga Er om att fatta ett gynnsamt beslut vis-á-vis min vädjan och våra önskemål”.⁴⁸

I slutet av augusti 1849 anlände Nils Nordenskiöld tillsammans med Karamzins till gruvan i Nizjnij Tagil, där man önskade att han skulle bekanta sig med platsen och ge ett utlåtande om hur man borde göra för att effektivera kopparproduktionen. Dessutom skulle han utföra några prov i anslutning till kopparsmältning.⁴⁹ Härefter tillbringade Nils Nordenskiöld långa perioder i Ural ända fram till år 1855. Under en del av tiden hade han sällskap av sonen Adolf, som hade avlagt studentexamen 1849 och därefter börjat studera kemi. Han var intresserad av mineralogi, men vid den här tiden fanns det ingen professur i mineralogi och geologi. Professorn i kemi A. E. Arppe var emellertid också intresserad av dessa ämnesområden, så Adolf fick stöd av honom.⁵⁰

Nils Nordenskiöld var först och främst en vetenskapsman, som brann för bergsvetenskapen och mineralogin. Grundandet av Finska Vetenskaps-Societeten 1838 var ett resultat av att han för sin kollega, professorn i kemi P. A. Bonsdorff, förundrat sig över varför man inte kunde publicera sina undersökningar i hemlandet och föreslog att man skulle grunda en inhemsk vetenskapsakademi för att åtgärda detta. Bonsdorff förde ärendet vidare, och fick nästan alla professorer, med undantag för teologerna, med sig. Den 26 april 1838 godkände kejsaren grundandet av Finska Vetenskaps-Societeten (*Societas Scientiarum Fennica*). En viktig uppgift för samfundet blev att offentliggöra

48. Stjernvall till Nils Nordenskiöld 1/13.6.1849, N. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.17, Nationalbiblioteket, Helsingfors; Aurora Karamzin till Nordenskiöld 28.5/9.6.1849, N. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.15, Nationalbiblioteket, Helsingfors; Gestrin, 'Aurora Karamzin', s. 147–148.

49. Nils Nordenskiöld till Sofia Margareta från Nizjnij Tagil 22.8 och 29.8.1849. Sofia Margareta Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.32, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

50. Henrik Ramsay, *Nordenskiöld, merenkulkija* (Porvoo 1953), s. 33–34.

nya forskningsresultat i form av meddelanden samt att överlag ägna sig åt publicering. Överintendenten för bergsstaten Nils Nordenskiöld var en av de grundande medlemmarna.⁵¹

Nils Nordenskiöld var inte intresserad av att delta i politiken – för honom var det viktigast att få fortsätta med sin verksamhet. När det började jäsa vid universitetet och inom studentkåren vid ingången till 1850-talet, blev Nils Nordenskiöld orolig över att hans söner, som nyss inlett sina studier, skulle delta i oroligheterna: "[...] att våra gossar icke måtte vara med om någon demonstration af vad egenskap som hållst. I värsta fall och om något af Studentkorpsen är att befara, vore bäst att de genast reste ut till Frugård. Ett enda ord kan bringa olycka, jag fruktar högeligen att icke vidare måtte ske, de veta icke huru nära Universitetet varit för upplösning eller och något ännu värre för ungdomarne", skrev han till sin maka Sofia Margareta von Haartman-Nordenskiöld på Frugård.⁵²

Oron för sönerns studier hade att göra med den rådande politiska situationen. Revolutionen som inletts Paris i februari 1848 hade spridit sig i Europa, och även i Ryssland och bland de finländska studenterna kunde man iaktta en radikalisering. På högre nivå var man missnöjd med de rådande universitets- och disciplinsstatuterna, och i maj 1849 tillsattes en kommitté för att uppgöra ett förslag till nya statuter för universitetet. Kommitténs ordförande var greve C. G. Mannerheim, som ingick i den vetenskapliga kretsen kring Nils Nordenskiöld. Antagligen hade Nordenskiöld via Mannerheim fått höra om de åtgärder som kommittén planerade.⁵³

Besvikelsen över händelserna 1848 och 1849 tog sig bland studenterna uttryck i en frustration och, ur ett utifrånsperspektiv, i omoraliskt beteende. Redan innan de nya universitetsstatuterna befästes publicerades sommaren 1850 strängare bestämmelser om disciplinen vid universitetet: vicekanslers direkta disciplins- och bestraffningsmyndighet

51. Päiviö Tommila, 'Kansallisen tiedeyliopiston alku', *Suomen tieteen historia I. Tieteen ja tutkimuksen yleinen historia 1880-luvulle* (Porvoo 2001), s. 304; Fred Elfving, *Finska Vetenskaps-societen 1838-1938*, Commentationes humanarum litterarum 10 (Helsingfors 1938), s. 4.

52. Nils Nordenskiöld till Sofia Margareta 4.5.1851, Sofia Margareta Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.32, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

53. Matti Klinge, *Ylioppilaskunnan historia I 1828-1852. Turun ajoista 1840-luvun aktivismin* (Helsinki 1978), s. 166-171 och s. 190-193.

ökades, man grundade en särskild universitetspolis och bestämde att studenterna måste bära uniform.⁵⁴

Nils Nordenskiölds söner lyckades i det här skedet hålla sig utanför de nämnda oroligheterna. Adolf och Otto utexaminerades 1853, varefter Adolf inledde arbetet med en avhandling om mineralogi, och Otto påbörjade sin auskultering vid Åbo hovrätt. Den yngste av sönerna, Karl, avlade studentexamen 1854 och blev magister från fysisk-matematiska sektionen 1860, varefter han avlade forstmästarexamen vid forstinstitutet i Thrandt i Tyskland.

Dragningskraften från väst

Efter att Krimkriget brutit ut 1853 jäste det inom studentkåren när skandinavismen och liberalismen bredde ut sig bland studenterna. Adolf, som arbetade med sin dissertation, kunde inte undgå att drabbas av ”smittan”. Adolfs avhandling *Om grafitens och chondroitens kristallformer / under inseende af Adolf Edvard Arppe/* hann emellertid bli färdig våren 1855, varefter universitetet beviljade honom ett stipendium för publiceringen av studien *Försök till en beskrifning af Finlands mineraler*.⁵⁵

När höstterminen inleddes 1855 pågick Krimkriget fortfarande. Enligt Matti Klinge var studentkårens sammansättning socialt sett smalare under krigsterminerna, eftersom de ökade levnadskostnaderna som förorsakades av kriget tvingade de fattigare studenterna från inlandet att återvända hem. Enligt Klinge leddes studenternas manifestationer av en ledande grupp adliga studenter som såväl statligt som religiöst hade en liberal världsuppfattning. De var svensksinnade, och motsatte sig det ryska inflytandet. Gruppen tillhörde nästan helt och hållet den historisk-filologiska och särskilt den fysisk-matematiska sektionen.⁵⁶

Trots att Adolf Nordenskiöld egentligen inte tillhörde den ledande gruppen, råder det inget tvivel om hans västsympatier – det visar redan hans vänkrets. Adolf tillhörde studentkårens liberala krets tillsammans med Carl Gustaf Estlander, Anders Ramsay, Karl Wetterhoff, Robert Montgomery och Carl Mannerheim. Adolf Nordenskiöld del-

54. Klinge, *Ylioppilaskunnan historia* I, s. 203–204.

55. Adolf till Nils Nordenskiöld 12.6.1855, 28.6.1855 och 19.7.1855, N. G. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.15, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

56. Matti Klinge, *Ylioppilaskunnan historia* II. *Kansalaismielen synty 1853–1871* (Helsinki 1978), s. 40.

tog i den s.k. Tölömiddagen den 30 november 1855, vilket visade sig bli ödesdigert: han miste inte bara sin ställning som kurator för fysisk-matematiska sektionen utan också den redan utlovade bergskonduktörslönen. Denna stoppades av hans morbror L. G. von Haartman p.g.a. händelserna i samband med middagen. På Andersdagen hade man ordnat en fest för ett flertal studenter som hette Anders, och det var denna tillställning som började kallas Tölömiddagen. Deltagarna själva ansåg att det bara handlade om festande utan politiskt innehåll. Skämtsamma skålar höjdes för regenterna i väststaterna, man höll tal, och skålade för nästan alla deltagare i kriget. De som deltog i festen ansåg att det handlade om ett oskyldigt nöje, men på högre nivå betraktade man sammankomsten som politisk och revolutionär. Att man hade spelat *Marseljäsen* och *Björneborgarnas marsch* förbättrade knappast situationen.⁵⁷

Adolf Nordenskiöld deltog senare i fysisk-matematiska sektionens promotion 1857, vilket kostade honom hans finska medborgarskap. På festen hade Nordenskiöld utsetts både till primusmagister och till ultimusdoktor, men politiskt sett var tidpunkten för festen mycket problematisk i och med att man väntade på samhällelig och politisk befrielse till följd av den reformvåg som följde på Rysslands nederlag. Man hade framfört önskemål om att lantdagen skulle sammankallas, och senaten hade fått order om att uppgöra ett samhälleligt reformprogram. Frihetsdrömmarna och västsympatierna inom den akademiska världen hade inte försvunnit, snarare tvärtom. I Sverige upprätthölls de antiryska stämningarna av emigranterna Emil von Qvanten och Karl Wetterhoff. Det var antagligen de som tog initiativ till att man skulle bjuda in svenska studenter från Uppsala för att delta i promotionen. I samband med inbjudan förbigick man alla myndigheter och det är uppenbart att endast få kände till saken fram till att det bara var några dagar kvar till promotionen. Svenskarna betedde sig taktfullt under festligheterna, som varade flera dagar, och gjorde ingen affär av skandinavismen. Alldeles i slutet av festen utbringade Adolf Nordenskiöld en skål som visade sig ödesdiger: han skålade för Finlands dystra framtid och sade, citerande Wetterhoff: ”En skål för minnets flydda dar/

57. Anders Ramsay har i sina hågkomster skildrat festen och dess efterspel. Anders Ramsay, *Muistoja lapsen ja hopeahapsen II* (Porvoo 1966), s. 40–46; Klinge, *Ylioppilaskunnan historia II*, s. 37–39.

och – hoppet, som är kvar.” I ”den kamp vi nu utkämpa mot mörkret” var man enligt honom beroende av stöd från Sverige.⁵⁸

Efter att ha vägrat förklara sig eller be om ursäkt för sitt uttalande till generalguvernör Berg reste Adolf Nordenskiöld till Sverige med ett pass han fått för en planerad men inte förverkligad forskningsresa.⁵⁹ En kort tid senare förklarades han ha förlorat sitt resestipendium och konstaterades vara olämplig att sköta en tjänst vid universitetet i Helsingfors.

I Stockholm väntade Adolf på att situationen skulle lugna sig och att det skulle bli möjligt att återvända hem. Han trodde inte att landsflykten skulle bli långvarig. Till sin mor på Frugård skrev han: ”Jag ämnar nämligen dröja här ett par år att se huru sakerna utveckla sig derhemma. För någon längre tid än 2 år blir jag i alla fall ej här utan återvänder hem för att slå mig ut så godt jag kan. Nedslagen är jag ingalunda och mamma bör äfven dels inte vara det.”⁶⁰

Någon möjlighet att återvända hem infann sig inte, och år 1860 blev Adolf Nordenskiöld svensk medborgare. Några år senare gifte han sig med Anna Maria Mannerheim, som var syster till vännen från studieåren Carl Gustaf Mannerheim.

Det slutliga beslutet om att inte återvända till Finland fattade Adolf Nordenskiöld först 1875, när det uppenbarade sig en möjlighet att söka en professur i mineralogi vid universitetet i Helsingfors. Adolf nämnde för sin yngste bror Karl att han inte längre ansåg sig kunna söka en tjänst vid universitetet, och om han erbjöds en sådan, skulle han tacka nej. I Sverige hade han flera projekt på hälft och planerade nya forskningsresor. Alla dessa planer skulle rinna ut i sanden om han återvände till Finland. Å andra sidan skrev han: ”drager jag mäktigt till det gamla hemlandet. Till hemmet som det än kallas i min familj, å andra sidan är det ej lätt att skilja sig från en snart 20 årig verksamhet sådan som jag har haft den här i Sverige. [---] Troligen har jag blifvit mer svensk än vad jag self anar, och gammalsvenskar var ju alla finnar som kom hit för 17 år sedan.”⁶¹

58. Klinge, *Ylioppilaskunnan historia* II, s. 61–67; Ramsay, *Muistoja lapsen* II, s. 47–49 och 56.

59. Ramsay, *Nordenskiöld, merenkulkija*, s. 46.

60. Adolf Sofia till Margareta 24.6.1857, Sofia Margareta Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.32, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

61. Adolf till Karl 1.1.1875, Karl Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.33:4, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

I Sverige fick Adolf Nordenskiöld flera möjligheter att göra forskningsresor i norr. Den mest kända är seglatsen genom Nordostpassagen 1879–1880, som gjorde honom världsberömd. Av Nils Nordenskiölds (död 1866) och Sofia Margareta von Haartman-Nordenskiölds (död 1860) sex barn flyttade även döttrarna Anna och Sofia till Sverige. Sofia Nordenskiöld gifte sig med brukspatronen på Näveksvarn Johan Sederholm 1866. Näveksvarns bruk gick senare i arv till Sofia Nordenskiölds och Johan Sederholms enda barn, Nils *Johan (John)* Otto, som var född 1870.

Anna gifte sig 1868 med sin kusin, d.v.s. sin fars systerson Otto *Gustaf* Nordenskiöld och flyttade till Sjögle gård i närheten av staden Eksjö i Sverige. Annas och Gustafs förstfödde Nils *Otto Gustaf*⁶² skulle bli en berömd upptäcktsresande – hans mest kända resor sträckte sig till Grönland, Alaska och Sydamerika. Från år 1905 var han professor i mineralogi och geologi vid Göteborgs universitet. Gustafs syster Vilhelmina ("Mina") gifte sig å sin sida med Nils Nordenskiölds yngste son Karl, som alltså var hennes kusin, och flyttade till Finland där Karl verkade som lektor vid Evois forstinstitut i början av 1860-talet.

Karl Nordenskiöld: försäkringsverksamhet och meteorologi

För att trygga utkomsten för den växande familjen blev Karl Nordenskiöld i början av 1870-talet tvungen att flytta till Helsingfors, eftersom Evois forstinstitut hade stängts. Under de följande åren arbetade han vid livförsäkringsbolaget Kaleva samt Meteorologiska centralanstalten. Karl och Mina Nordenskiöld fick fyra döttrar och slutligen, 1876, sonen Olof.

Familjen flyttade slutligt från Evois till Helsingfors år 1874, där Ömsesidiga försäkringsbolaget Kaleva nyss hade inlett sin verksam-

62. Detaljerade biografiska uppgifter: Svenskt biografiskt lexikon, <http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8254>. Otto Nordenskiölds memoarer: Gustaf Nordenskiöld, *Framåt! En bok om Otto Nordenskiöld* (Stockholm 1990). Otto Nordenskiöld gifte sig 1905 med Karen Borg, som var dotter till en norsk affärsman som ägde fiskeriinrättningar på Island. P.g.a. Norges lösgöring från unionen var det norska impopulärt i Sverige vid den här tiden, och Ottos kusin Johan Sederholm, som var negativt inställd till Norges självständighet, avstod från att resa till Ottos och Karens bröllop, eftersom han var "alltför ursinnig på norrmännen för att våga sig ibland dem." Erik till Olga Nordenskiöld 20.10.1905, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.39, Nationalbiblioteket, Helsingfors. Norge förklarade sig självständigt 7.6.1905 och erkändes av Sverige 26.10.1905.

het. Karl Nordenskiöld var en av de grundande medlemmarna. Bland de övriga aktiva fanns bl.a. R. Montgomery, J. A. Estlander, Alexander Lagerborg och Leo Mechelin, alltså centrala gestalter inom den finländska politiska och ekonomiska liberalismen som företrädde de nya affärskretsarna i huvudstaden.⁶³

Karl Nordenskiöld, som var den som lämnade in ansökan om att få grunda försäkringsbolaget till senaten, var initiativtagare och även pådrivande inom projektet. Han hade befunnit sig i Sverige 1872 när man där grundade landets första Thule-försäkringsbolag, och kunde därför använda det som exempel när han gjorde upp stadgarna för försäkringsaktiebolaget Kaleva. Under den första konstituerande bolagsstämman i juli 1874 valdes Nordenskiöld till bolagets aktuarie samtidigt som han fortsatte som ledamot av styrelsen.⁶⁴ Han innehade dessa uppdrag fram till 1879, då han tog avsked efter att ha hamnat i konflikt med styrelsen med anledning av en förändring i aktuariens befattningsbeskrivning.

Karl Nordenskiöld fick nästan omedelbart ett nytt uppdrag vid Meteorologiska centralanstalten. Man hade redan tidigare beslutat att institutet skulle flyttas över från universitetet till Vetenskaps-Societeten, vilket också skedde vid övergången till 1880-talet. Karl Nordenskiöld, som från 1860-talet hade utfört meteorologiska tjänster för Vetenskaps-Societetens räkning och även blivit landets ledande meteorolog, utnämndes först till tillförordnad och i januari 1882, utan offentlig ansökan, till ordinarie chef för anstalten.⁶⁵

Det verkar som om Karl och Mina var mycket liberala, även om de också, särskilt Mina, påverkades av den Swedenborgska religionsmystiken; detta framgår av Minas korrespondens med Karls syster Sofia Sederholm.

Karl och Mina deltog också i grundandet av Helsingfors första samskola Läroverket för gossar och flickor i början av 1880-talet, vilket kan ses som ett uttryck för upplyst tänkande, eftersom samskoleidén

63. Heikki Eskelinen, *Hundra år försäkringsverksamhet i Finland. Försäkringsbolaget Kaleva 1874–1974. Ömsesidiga försäkringsbolaget Kaleva* (Helsinki 1979), s. 20–21 och 25.

64. Eskelinen, *Hundra år*, s. 25 och 27.

65. Om Meteorologiska centralanstalten under Karl Nordenskiölds tid, se Ilkka Seppinen, *Ilmatieteiden laitos 1838–1988* (Helsinki 1988), s. 54–82.

inte föll alla i smaken – i början fördömde man samundervisningen av pojkar och flickor. Det är inte helt klart vilken roll Vilhelmina spelade, men i ett brevkoncept skrivet av dottern Eva står följande: ”Då Mamma varit anledning till stiftande af Samskolan härstädes, så förmodar Pappa att medföljande utklipp af en ledande artikel i dagbladet skulle intressera Morföräldrarna och Moster”.⁶⁶ Det yngsta av barnen, Olof, sattes i samskolan, medan flickorna gick i Svenska Fruntimmersskolan i Helsingfors.⁶⁷

Utkomst från Sverige

Mina Nordenskiöld-Nordenskiöld avled redan 1883 i en ålder av endast 42 år. Därefter vistades systrarna hos olika släktingar i Sverige. Antagligen hoppades deras far på att de där skulle hitta en make eller en lämplig arbetsplats. De moderlösa barnens öde väckte stor oro bland de svenska släktingarna och många av dem deltog i försörjningen av barnen genom att skänka pengar, särskilt efter att Karl Nordenskiöld avlidit i maj 1889, endast 52 år gammal. Före sin död hade han funderat på barnens framtid och kommit fram till att det var bäst om de flyttade till Sverige för att komma närmare sina släktingar.⁶⁸

Försörjningen hade förstås också underlättats om döttrarna hade gift sig, och Adolf hade gett Otto i uppdrag att ”gifta bort dem”⁶⁹. Det lyckades emellertid inte, utan alla döttrarna förblev ogifta.

Barnens faster Anna var efter Karls död än mer orolig för barnen och deras framtid. Att flytta till Sverige var naturligtvis ett alternativ, för trots att det verkade som att deras situation i Finland var bättre, ansåg hon att det ändå var ”lyckligare att höra till Sverige”. Anna tyckte ändå att det bästa hade varit om barnen kunde bo tillsammans

66. Eva Nordenskiöld, brevkoncept, brev utan årtal, daterat 21.12, Karl och Vilhelmina Nordenskiöld, Coll. 281.5, Nationalbiblioteket, Helsingfors; Läroverket för gossar och flickor, Lärdoms skolornas årsberättelser E 5, läroverksavdelningen, Överstyrelsen för skolväsendet, Riksarkivet, Helsingfors.

67. Läroverket för gossar och flickor, Lärdoms skolornas årsberättelser E 5, läroverksavdelningen, Överstyrelsen för skolväsendet samt Fruntimmersskolan i Helsingfors, lärdoms skolornas årsberättelser E 1, läroverksavdelningen, Överstyrelsen för skolväsendet, Riksarkivet, Helsingfors.

68. Anna Nordenskiöld-Nordenskiöld till Otto 16.4.1889, Otto Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.35, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

69. Adolf till Otto 15.1.1891, Otto Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.34, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

i Helsingfors, eftersom hon antog att det var lättare att finna arbete där.⁷⁰

Av systrarna hade Eva från år 1892 arbetat i Jönköping inom Mosskulturföreningen; hon var alltså i likhet med många av sina släktingar intresserad av naturvetenskap. I tidningen *Kalmar* kunde man i början av april 1892 läsa att ”fröken Eva Nordenskiöld har anställts till assistent i kemi vid mosskulturföreningen i Jönköping huvudstation” och att hon var brorsdotter till den kände upptäcktsresanden Adolf Nordenskiöld. Enligt tidningen hade Eva studerat kemi i Helsingfors ”hvarjemte hon i Stockholm deltagit i arbetena vid lantbruksakademiens agriskulturkemiska laboratorium”.⁷¹ På basis av korrespondensen kan man dra slutsatsen att också Agnes tillbringade några år i Stockholm (1892–1894), antagligen vid Högre konstindustriella skolan vid Tekniska skolan, för efter hemkomsten sägs det att hon ägnat sig åt porlinsmålning, ”så upplifvar hon sin gamla färdighet från Tekniska skolan i Stockholm”.⁷²

Sommaren 1901 drunknade Agnes på Frugård, varefter Eva återvände till Helsingfors för att hålla sin syster Iri⁷³ sällskap, eftersom den fjärde systern, Sofia, hade flyttat till Sverige och fått arbete som lärare. Hon arbetade först vid den högre flickskolan i Jönköping, och fortsatte därifrån 1901 till Almqvistska samskolan i Stockholm. Sofia stannade kvar i Sverige och blev svensk medborgare 1911.⁷⁴ Olof, den yngste i syskonskaran, var inte särskilt framgångsrik i skolan. Han avlade inte studentexamen, och avslutade heller inte sina studier vid Polytekniska

70. Anna Nordenskiöld-Nordenskiöld till Otto 30.6.1889, Otto Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.35, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

71. ”En ung vetenskapskvinna”, *Kalmar* 1.4.1892. I studentmatrikeln för universitetet i Helsingfors nämns emellertid inte att Eva Nordenskiöld skulle ha studerat vid universitetet.

72. Iri till Olga Nordenskiöld 25.9.1895, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372. 37, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

73. Det finns inga mer ingående uppgifter om hur Iri Nordenskiöld försörjde sig. Enligt en kommuniké i *Uusi Suometar* var hon år 1891 lärare i den svenska flickskolan i Helsingfors, och i mitten av decenniet nämnde hon att hon fått arbete vid Meteorologiska centralanstalten. Hennes uppgifter där nämns emellertid inte. *Uusi Suometar* 23.9.1891; Iri till Olga Nordenskiöld 20.2.1895, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372. 37, Nationalbiblioteket, Helsingfors. I Tor Carpelans *Åttartavlor* nämns att Iri arbetat vid Botaniska museet i Helsingfors, men detta har inte gått att bekräfta med hjälp av annat källmaterial. Carpelan, *Åttartavlor*, s. 788.

74. *Finlands Allmänna Tidning* 1.11.1911 nr 252.

institutet. I början av 1900-talet sökte han, på släktingarnas bekostnad, lyckan i Nordamerika, där han senare hittade en svensk hustru. De återvände till Sverige 1908, och även Olof blev svensk medborgare. Han var senare verksam vid ett elbolag i Stockholm.⁷⁵

Skärpt ekonomi och måttfull språkpolitik

Efter Nils Nordenskiölds död 1866 sköttes Frugård av Otto Nordenskiöld. Otto gifte sig år 1870 med Olga Emilia Estlander. Olga var syster till Ottos gamle vän Carl Gustaf Estlander som var professor i estetik och modern litteratur. Olga Emilias tvillingsyster Hilda hade å sin sida gift sig med Johan Jakob Chydenius, som utnämns till tf. professor i kemi, så Otto Nordenskiöld och Olga hade nära kontakter med universitetskretsarna.⁷⁶ Otto Nordenskiölds och Olgas ende son Nils Erik föddes i november 1872.

Efter faderns död lyckades Otto Nordenskiöld inte stärka herrgårdens ekonomi. Det är uppenbart att skötseln av gårdens ekonomi i flera decennier hade kommit i andra hand för Nils Nordenskiöld, som prioriterade det vetenskapliga arbetet. Dessutom efterlämnade Nils Nordenskiöld stora skulder, som det tog flera år för Otto att reda upp. Därtill hade Otto egna skulder som försvårade hans ekonomiska situation. De flesta av dem berodde på att han gått i borgen för andra personer. Trots att försäljningen av trä och smör var förhållandevis lönsam under 1800-talets sista decennier, räckte intäkterna inte till för att betala alla skulder. Enligt Adolf Nordenskiöld hade Otto, för att slippa sina ekonomiska problem, varit tvungen att skaffa sig en tjänst eller en position som verkställande direktör inom något företag, för ”med

75. Carpelan, *Åttartavlor*, s. 788. Olofs bristande skolframgång och hans resa till Amerika diskuteras i flera brev inom familjen under 1890-talet. Före sin avresa hade han lånat pengar på olika håll: enligt Otto var han en ”oförsvarlig slarv”, som ”genom ostadighet och lättja visat sig oduglig till allt arbete”. Han fick med nöd och näppe ihop pengar till resan: släktingarna var inte längre villiga att hjälpa honom ekonomiskt, men ”vi tro här att innan han gör några dumheter vore det lyckligaste lösningen få honom af till Amerika.” Några år senare nämns att Otto arbetat flitigt i Amerika och att han blivit nykter och anslutit sig till metodistkyrkan: ”Hvem skulle ha trott?” Otto till Adolf 19.3.1900 och 18.4.1901, N. A. E. Nordenskiöld, brev. Frugård Coll. 372.33; Wilhelm Nordenskiöld till Otto Nordenskiöld 11.3.1901 ja 24.1.1903. Otto Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.35, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

76. Johan Wrede, 'Carl Gustaf Estlander', databasen Suomen kansallisbiografia; Veli-Matti Autio, 'Estlander, suku', databasen Suomen kansallisbiografia.

den utmärkta skicklighet du har och det anseende du åtnjuter borde du begagna de nutida konjunkturerna och skaffa dig en god anställning” eller ”[f]ör att slippa en del af dina skulder borde du skaffa dig i spetsen för något industriellt företag”.⁷⁷ Adolf upprepade detta även senare⁷⁸, men trots att många adelsmän under den här tiden med framgång flyttade över till industrin och företagsvärlden⁷⁹, var detta inget alternativ för Otto Nordenskiöld.

De ekonomiska problemen fortsatte på 1890-talet när priset på jordbruksprodukter förblev lågt. För att klara sina avbetalningar och räntor hade Otto blivit tvungen att sälja skog och trä ”i större skala än skogstillgången medgifver för framtiden”, skrev han till Adolf.⁸⁰

Politiskt sett hörde Otto Nordenskiöld till de konstitutionella liberalerna och stödde senare ett passivt motstånd. Han och Karl deltog i flera lantdagar antingen med egen fullmakt eller som representant för någon annan släkt (t.ex. Fraser och Bruncrona). Under lantdagarna ägnade sig Otto Nordenskiöld i huvudsak åt utskottsarbete; Karl tog främst ställning i vetenskaps- och utbildningspolitiska frågor som stod honom nära. Ottos närmaste samarbetspartner verkar ha varit liberalernas ledare Leo Mechelin och professorn i civilrätt och romersk rätt, senare prokuratorn och medlemmen av Kommittén för finska ärenden i S:t Petersburg Robert Montgomery, vilka båda även var goda vänner till Adolf Nordenskiöld och ofta besökte denne i Stockholm.

Språkpolitiskt var Otto Nordenskiöld måttfull och inne på samma linje som sin svåger C. G. Estlander, som var en av de mest synliga företrädarna för tvåspråkighetslinjen. Otto Nordenskiöld behärskade uppenbarligen det finska språket väl, eftersom han hösten 1896 nämnde för Adolf att han börjat läsa professor Johan Richard Danielsons nyutkomna verk *Suomen sota ja sotilaat 1808–1809*. Otto ansåg att Danielson genom att ha gått igenom nytt källmaterial hade lyckats skapa

77. Adolf till Otto 22.5.1882 och 19.7.1882, Otto Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.34, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

78. Adolf till Otto 16.12.1884 och 23.5.1885, Otto Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.34, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

79. Som ett exempel kan nämnas släkten Gripenberg: Jaana Gluschkoff, *Murtuva säätyvalta, kestävä eliitti. Senaattori Lennart Gripenbergin sukupiiri ja sääty-yhteiskunnan muodonmuutos* (Helsinki 2008).

80. Otto till Adolf 8.3.1895, N. A. E. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll.372.33:3, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

en detaljerad och mycket intressant bild av kriget, så ”då boken utgives i svensk öfversättning bör Du läsa den. Den skall säkert mycket intressera Dig”.⁸¹

Ottos och Olga Emilias son Erik avlade studentexamen 1890 och inledde fortsättningsstudier i zoologi med sikte på att doktorera. Redan tidigare hade det varit klart att Erik inte var intresserad av att ta över Frugård. I stället satsade han på en vetenskaplig karriär.

Precis som sin far var Erik moderat i språkpolitiska frågor, och han kunde inte acceptera fanatism vare sig bland finsk- eller svensksinnade. I november 1893 berättade Erik för sin mor att några svekomaner i samband med en akademisk fest utan framgång försökt ”ställa till språkgräl”, och att deras beteende hade väckt avsky ”hos allt hederligt folk”. Bråkmakarnas beteende hade att göra med framförandet av *Nylands marsch*, vilket alla ”bättre svekomaner” enligt honom strängt hade fördömt.⁸² Han konstaterade även att han under en valborgshelg hade besökt också sina finskspråkiga vänner, ”en åtgärd, hvilken under de nuvarande vanvettiga språkhållandena af mina svenska vänner skulle betraktas som förräderi, om de fått veta det”.⁸³

Precis som för fadern Nils Nordenskiöld var det för Erik viktigast att upprätthålla möjligheterna att ägna sig åt forskning, så efter att ha avlagt studentexamen och inlett arbetet med avhandlingen tillbringade han allt längre perioder i Sverige och Centraleuropa. Efter att ha disputerat år 1900 vistades han oftast i Sverige, trots att oron för de åldersstigna föräldrarna växte. Han började hoppas på att de skulle flytta till Sverige.

År 1899 deltog Adolf Nordenskiöld för sista gången i den finländska politiken. Då väckte februarimanifestet och den stora adressen en tanke om att inom utländska kulturella och vetenskapliga kretsar vädja om stöd för den finländska saken. Till de pådrivande i Sverige hörde Adolf Nordenskiöld. Han ingick också i den sexmannakommitté som sommaren 1899 förde den europeiska Pro Finlandia-adressen till

81. Otto till Adolf 22.10.1896, N. A. E. Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.33:3, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

82. Erik till Olga Nordenskiöld 30.11.1893, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.39, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

83. Erik till Olga Nordenskiöld 2.5.1895, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.39, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

S:t Petersburg, där kejsaren emellertid valde att inte ta emot delegationen. Efter att delegationen återvänt från S:t Petersburg till Helsingfors firades den stort på Brunns huset, och även Adolf Nordenskiöld deltog i festligheterna.⁸⁴

Vetenskap, inte politik

Efter att generalguvernör N. I. Bobrikov mördats skrev Erik hösten 1904 till sin mor: ”Man känner sig här så fri från det aktuella som der hemma irriterar en. Stundom uppstiga ju tankar om framtiden – i synnerhet är det ju lantdagen som oroar en – men de går bort då de ej näras genom några inflytelser utifrån.”⁸⁵ Erik deltog inte särskilt ofta i lantdagen – efter att ha kommit hem till Frugård för att fira jul 1904 tog han som släktens representant emot polletten till lantdagen, men han gjorde inget uttalande där. Efter en kort resa till Centraleuropa under våren befann han sig i maj 1905 igen i Stockholm.

För Erik var det allra viktigast att få koncentrera sig på den egna forskningen: ”För en fredlig zoolog, som vill lefva i lugn, vore nog ett mindre intressant tidevarf angenämare.”⁸⁶ Erik följde bekymrat med pressens rapportering om storstrejken som brutit ut i slutet av oktober 1905. Massdemonstrationerna i Helsingfors den 3 och 4 november väckte oro för landets framtid: ”Någon återgång till det gamla tillståndet synes numera ej möjlig, och huru det skall utveckla sig nu, då ej ens enighet tyckes råda, utan socialisterna och konstitutionella tvista med varandra, det står sannerligen i Försynens hand.” Han skulle ändå inte kunna göra något åt situationen om han återvände till Finland: ”Här kan jag ju så godt nervspänningen det tillåter, fortsätta mitt arbete, det enda sätt, hvarpå jag kan tjena fosterlandet.” Den enda orsaken till att han såg sig tvungen att åka till Finland var de gamla föräldrarna, som han uppmanade att förbereda sig på att avresa till Sverige. Ifall avresan måste ske i all hast, kunde Frugård lämnas i sitt dåvarande skick, eftersom ”den består dock blott af skulder”. I annat fall uppmanade han dem att förbereda sig på att sälja gården och därefter flytta

84. Om den stora adressen, se Päiviö Tommila, *Suuri adressi* (Porvoo 1999).

85. Erik till Olga 28.9.1904, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.39, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

86. Erik till Olga 20.8.1905, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.39, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

till Sverige.⁸⁷ Det var emellertid inte lätt att hitta intresserade köpare, och föräldrarna var heller inte villiga att flytta till Sverige.

Erik hade år 1905 förlovat sig med svenskan Henriette (Ette) Sederholm och de gifte sig i Stockholm våren 1906 – det här var tredje gången som någon ur släkten Nordenskiöld gifte sig med en Sederholm. De bodde ibland i Helsingfors för att vara nära Eriks föräldrar. Olga Emilia avled vårvintern 1912, och på hösten lyckades man till slut sälja herrgården till kommerserådet A. Eklöf från Borgå. Han hade fr.o.m. 1870-talet köpt trä från Frugårds och Eriksnäs skogar. Släkten Nordenskiölds tvåhundraåriga historia på Frugård var slut.

Carl Adolf Nordenskiöld hade ärvt Johannisberg efter sin far Carl Gustaf. När han dog 1897 ville Tusby kommun köpa gården, men släkten ville att den skulle förbli i svensk ägo.⁸⁸ Dessutom var Johannisberg ett fideikommiss, så eftersom Carl Adolf saknade levande manliga arvingar övergick Johannisberg enligt testamentet odelat till Otto Gustafs släktgren i Sverige. Otto Gustafs son agronomen Otto Fredrik (f. 1853) kom till Finland för att ta hand om gården. Det finns inte särskilt mycket information om Otto Fredrik, men enligt den svenska riddarhuskalendern bodde han på Johannisberg, gifte sig i Stockholm 1901 och dog i Helsingfors 1922. Två år före sin död (när bestämmelserna gällande fideikommiss luckrats upp) sålde han gården till jordbrukaren K. J. Winqvist i Tusby, och därmed var Nordenskiöldarnas tid på Johannisberg över.⁸⁹

Epilog

Efter Olga Emilias död och försäljningen av Frugård bodde Otto Nordenskiöld tillsammans med Erik och Ette i Helsingfors. Han avled i februari 1916, i en ålder av 82 år. Under den oroliga sommaren 1917 bestämde sig Erik och Ette slutligen för att flytta till Sverige, men Erik gav upp sitt finska medborgarskap först 1926. Eriks mest betydande vetenskapliga undersökning var den tredelade *Biologins historia* (1920–1924). För den mottog han också ett pris från Svenska litteratursällskapet i

87. Erik till Olga 4.11.1905, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård 372. 39, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

88. Bo Lönnqvist, *Kartanot ja rusthollit Helsingin seudulla* (Helsinki 2009), s. 113.

89. Rauno Selin, 'Kunnallishallinto', Antti Rosenberg & Rauno Selin, *Suur-Tuusulan historia III* (Tuusulan kunta, Keravan kaupunki, Järvenpään kaupunki 1995), s. 443; *Sveriges Ridderskaps och adels kalender 1900–1924*.

Finland. Verket översattes senare till finska och i förkortad form till engelska och tyska.

Eriks och Ettes barn blev alla studenter. Av döttrarna blev en läkare, en filosofie doktor och docent vid lantbrukshögskolan i Ultuna, och en filosofie kandidat och amanuens vid Institutet för husdjursförädling. Det yngsta av barnen, Erik *Otto* Erland, blev både filosofie och juris kandidat. Han arbetade som sekreterare vid fackförbundens centralorganisation och som radiochef under 1970-talet.

Upptäckaren av Nordostpassagen, Adolf Nordenskiöld, hade dött redan sommaren 1901. Den friherretitel han förlänats ärvdes av den äldste levande⁹⁰ sonen Erland. Han var upptäcktsresande och etnolog, och hade sporadiska kontakter med Finland – han föreläste några gånger i Åbo och Helsingfors och besökte Frugård. Delvis p.g.a. sina okonventionella vanor utnämndes han först 1913 till intendent vid Göteborgs museum och till chef för den etnologiska avdelningen vid museet. Därförinnan var hans familj i nästan fem års tid helt beroende av hans föreläsningsarvoden.

Att Erland Nordenskiöld var en aning okonventionell framgår bl.a. av att han år 1907 blev far till ett utomäktenskapligt barn. År 1910 ingick han, trots släktingarnas motstånd, civiläktenskap med barnets mor timmermansdottern Olga Adelow, som då väntade parets andra barn. Erlands mor, Anna Maria Mannerheim-Nordenskiöld, godkände aldrig detta äktenskap och försökte på alla sätt undvika att träffa sonens maka. Också nästan alla andra släktingar, med undantag för Erik och Ette Nordenskiöld, vägrade acceptera det som skett och ville inte träffa Olga Adelow. Efter Anna Maria Mannerheims död våren 1924 blev timmermansdottern Olga Adelow till slut officiellt friherrinnan Nordenskiöld, husmor på Dalbyö herrgård. Det hela påminner om en askungesaga.⁹¹ Av Erlands och Olgas sex barn valde ingen samma yrkesbana som fadern.

90. Den äldste sonen, den lovande mineralogen och geologen Gustaf Nordenskiöld hade dött i lungtuberkulos som 27-åring år 1895.

91. Christina Nilsson, 'Min mormor Olga Nordenskiöld!' Julbrev 2011, www.nordenskiold.se/page22.aspx. I Erik Nordenskiölds brev till modern nämns ofta Erland och Olga och att de kände sig övergivna av vänner och bekanta. Med undantag för Erik kom inte ens de närmaste släktingarna i april 1910 för att lyssna på hans festföredrag i samband med 30-årsminnet av Vegas hemkomst: "Farbror Adolfs öfriga familj lyste med sin frånvaro för att undvika Erlands Olga." Erik till Olga Nordenskiöld 27.4.1910, Olga Nordenskiöld, brev, Frugård Coll. 372.39, Nationalbiblioteket, Helsingfors. Den stora

Erland upplevde en ödesgemenskap med Finland år 1918, när han under kriget var med om att organisera den frivilliga Svenska Brigaden som deltog i kriget på de vitas sida. C. G. E. Mannerheim var ju kusin till Erland Nordenskiöld. Efter kriget tilldelades denne frihetskorset.⁹²

De sista Nordenskiöldarna i Finland blev Karl Nordenskiölds döttrar Iri och Eva, som dog med en månads mellanrum sommaren 1936. Deras bror Olof, som flyttat till Sverige, avled år 1933, och deras syster Sofia, även hon bosatt i Sverige, år 1955.

Den finländska släktgren som härstammade från Carl Fredrik Nordenskiöld hade tunnats ur i varje generation p.g.a. utflyttningen till Sverige. Orsakerna till denna var bland männen politiska, medan kvinnorna ofta flyttade p.g.a. äktenskap. Äktenskap mellan kusiner kan betraktas som en släktstrategi, en annan fråga är om det var medvetet eller inte. Släktbanden förstärktes också av att man tre gånger gifte in sig i släkten Sederholm.

Intresset för naturvetenskaper, särskilt mineralogi och bergsvetenskap, fördes över från generation till generation efter Johan Norberg som ett slags andligt kapital eller ett ”immateriellt arv” och tog sig redan i början av 1900-talet också uttryck bland de kvinnliga medlemmarna av släkten. Det ekonomiska kapitalet och samhällsinflytandet minskade emellertid under 1800-talet. Nordbo och Andersberg som ursprungligen hört till Frugård hade hamnat utanför släktens ägo vid ingången till 1850-talet, och mot slutet av seklet var Frugård skuldsatt. Då det gäller Johannisberg kan gården ses som ett uttryck för att man bland släktingarna i Sverige ville behålla åtminstone någon jordegendom i Finland, och man fattade det ovanliga beslutet att följa testamentet och sända en representant till Finland för att ta över gården som fideikommiss. Det här var den enda gången som en manlig medlem av släkten flyttade från Sverige till Finland efter 1809.

I Europa överlag minskade adelns samhälleliga inflytande medan borgerskapets/medelklassens betydelse ökade mot slutet av 1800-talet. Så skedde även i Finland, där en del adelsmän med framgång lyckades flytta över till affärlivet och på så vis skaffa sig nytt samhälleligt

festen arrangerades av Sveriges geografiska och antropologiska förening och bland de närvarande fanns kaptenen på Vega Louis Palander samt medlemmar ur kungafamiljen. '30-års minnet af Vegas hemkomst', *ÖstGöta-Posten* 29.4.1910.

92. Carl Skottsberg, 'Mina minnen av Erland Nordenskiöld.' *Erland Nordenskiöld. Forskare och indianvän. En antologi över Sveriges största etnograf* (Stockholm 1992), s. 12.

och ekonomiskt inflytande. Det var emellertid inte fallet inom släkten Nordenskiöld. Dess betydelse i samhället minskade till följd av att man inte var intresserad av tjänstgöring i den ryska armén eller flottan. I den spända politiska situationen mot slutet av seklet lockade inte heller de civila tjänsterna. Eftersom Nordenskiöldarna inte heller var skickliga affärsmän eller särskilt intresserade av politik minskade ohjälpligt deras inflytande i samhället. Sjöfararna och upptäcktsresandena inom släkten hade antagligen kunnat göra en framgångsrik karriär inom den ryska flottan eller armén, som så många andra officerare från Finland, men det var inget alternativ för dem. Dragningen till Sverige var starkare.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

ELJAS ORRMAN

Iakttagelser om Statsarkivets verksamhet som forskningsfrämjande institution från början av självständighetstiden till vinterkriget

Den moderna IC-teknologin har i grunden ändrat förutsättningarna för spridning av all slags information och lett till att tid och rum förlorar i betydelse vid förmedling av informationsmassor. Dagens datorkapacitet möjliggör sådan databehandling som överhuvudtaget inte är möjlig i analog databehandling. De forsknings- och vetenskapsrelaterade samhällsstrukturerna ställs inför stora förväntningar och utmaningar vad gäller materialtillgången, särskilt i fråga om material i digitala format, medan de finansiella satsningarna är av en storleksordning som saknar motstycke i det förgångna. Detta illustreras mycket konkret i de satsningar och projekt som under de senaste åren initierats av undervisnings- och kulturministeriet under begrepp och projekt som ”datamaterial för forskning”, ”forskningsinfrastruktur” och ”Det nationella digitala biblioteket”.

De målsättningar som i dag är vägledande för ovan nämnda projekt är i och för sig inte nya, utan samma strävanden har fr.o.m. 1800-talet styrts ”minnesorganisationernas”, eller de ”lärda verkens”, som de kallades för inte så länge sedan, satsningar på att förbättra materialtillgången för forskare, även inom humaniora. Syftet med följande framställning är att belysa i hurdana former Statsarkivet, vid sidan av Nationalbiblioteket i Helsingfors det ledande ”lärda verket” i Finland, samt landsarkiven bedrev forskningsfrämjande verksamhet från ca 1920 fram till vinterkrigets utbrott. Denna verksamhet gick ut på att effektivisera sätten att ställa det dokumentära källmaterialet till forskar-

nas och övriga informationsanvändares disposition samt att producera förbättrade sökmedel och övrigt skriftligt material för att sprida kunskap om arkivbestånden bland forskarna.

Under de första decennierna av självständighetstiden upplevde Statsarkivet, vars namn 1939 ändrades till Riksarkivet, som sin främsta uppgift att främja historieforskningen genom att göra det arkivmaterial som förvarades där och i landsarkiven tillgängligt för forskare och övriga informationsanvändare. Detta synsätt kommer till uttryck i statsarkivarien J. W. Ruuths bedömning av den närmaste framtiden i Statsarkivets verksamhetsberättelse för år 1923:

Dessa siffror [avser antalet besök i forskarsalen] är ägnade att visa att den historiska forskningen, som under flera års tid efter världskriget legat nere, nu äntligen har återhämtat sig, rentav krytat till sig så att den blivit något livligare än tidigare. De vittnar även om att den fosterländska historieforskningen slutligen har vunnit stadga och har kommit på fastare grund jämfört med tidigare år, då antalet forskare varierade så att de till antalet än var betydligt lägre och än högre än medeltalet. Dessa glädjande fakta väcker till livs förhoppningen om att den långvariga frostfyllda tiden som präglat den historiska forskningens arbetsfält nu äntligen är lyckligen överstånden och att en ljusare framtid även på detta område randas.¹

Verksamhetsformerna vid Statsarkivet och fr.o.m. 1927 även vid landsarkiven förnyades och utvecklades på 1920- och 1930-talen av Kaarlo Blomstedt som fr.o.m. 1926 innehade posten som statsarkivare. Han hade redan fr.o.m. 1917, då han blev avdelningschef vid Statsarkivet, spelat en central roll i utvecklandet av arkivförhållandena i Finland. Under hans tid i ledningen för Statsarkivet ledde utvecklingen till att arkivverket i flera avseenden bättre än tidigare kunde betjäna forskningen.

Den miljö där forskarna och övriga informationsanvändare nyttjade handlingarna i Statsarkivet utgjordes av forskarsalen som blivit färdig

1. ”Nämä luvut ovat omansa osoittamaan, että historiallinen tutkimus, joka monina vuosina maailmansodan jälkeen oli ollut lamassa, nyt vihdoin on kohonnut entiselleen, jopa virkistynyt entisestään jonkin verran vilkkaammaksikin. Ne todistavat myöskin, että isänmaallinen historiantutkimus lopultakin on vakiintunut ja joutunut pysyväisemmälle kannalle kuin edellisinä vuosina, jolloin tutkijain lukumäärä vaihteli, ollen milloin keskimääränsä tuntuvasti alempi, milloin taas korkeampi. Nämä ilahduttavat tosiasiat herättävät toivoa, että kauan kestänyt routa-aika historiantutkimuksen tärkeällä työmaalla vihdoinkin on onnellisesti sivuutettu ja valoisampi tulevaisuus silläkin alalla odotettavissa.” Statsarkivarien J. W. Ruuth i verksamhetsberättelsen för Statsarkivet för år 1923, Riksarkivets (RA) ämbetsarkiv, De 2, RA.

1891. När arkitekt Gustaf Nyström planerade de publika utrymmena i Statsarkivet eftersträvade han att ge utrymmena en allvarsam och enkel prägel², och han tycks ha lyckats med denna målsättning. De intryck som framkallades hos besökaren och den stämning som rådde särskilt i forskarsalen har på ett livfullt sätt återgivits av Heikki Brotherus, sedermera diplomat och journalist, som 1932 och 1933 tjänstgjorde som praktikant i Statsarkivet och som i sina memoarer skriver:

Statsarkivet är för den som studerar historia något liknande som Peterskyrkan för katolikerna. Ingen annanstans känns historiens närvaro så påtaglig som i Statsarkivet, begynnande från de tunga ytterdörrarna, som kunde leda ner till en faraos gravkammare [...]. Men då kändes redan öppnandet av de stora dörrarna som en historisk gärning. Ingen annanstans i Helsingfors råder en sådan djup och kännspek tystnad som i den högtidliga forskarsalen. Historiens närvaro är konkret. Detta kommer sig av de avsatser som omger salen där jordeböckerna från och med Gustav Vasas regeringstid vilar på hyllorna, i klar kronologisk ordning, år efter år, utan några som helst luckor. [...] Den historiska kontinuiteten förvandlas från ord till kött. Historien har stannat av, tiden vilar, de omutliga uppgifterna väntar på sin uttolkare. Statsarkivet är ju en katedral och tjänstemännen som ljudlöst skri- der fram är dess kaniker med vilkas bistånd arkiven upplåter nycklarna till sina hemligheter till forskarna [...].³

Antalet platser för forskare i Statsarkivets forskarsal var i början av 1900-talet ca trettio, men under senare hälften av 1930-talet steg antalet till 36. Man strävade också efter att förlänga öppethållningstiderna, vilket hade stor betydelse för möjligheterna att nyttja handlingarna. I början av förra århundradet hölls forskarsalen öppen fem timmar alla vardagar, alltså 30 timmar i veckan, men tiden förlängdes senare så att man 1938 höll öppet 48 timmar i veckan vintertid, visserligen

-
2. Ville Lukkarinen, *Valtionarkiston satavuotinen rakennus* (Helsinki 1990), s. 42.
 3. ”Valtionarkisto on kuitenkin historian opiskelijalle vähän samaa kuin Pietarinkirkko katolilaiselle. Missään muualla historian olemassaolo ei tunnuyhtä kouriintuntuvasti kuin Valtionarkistossa alkaen korkeista ja raskaista ulko-ovista, jotka voisivat johtaa faraon hautakammioon. [...] Mutta silloin isojen ovien aukaiseminen jo sinänsä tuntui historialliselta teolta. Eikä missään muualla Helsingissä vallitse yhtä syvää ja ilmeikästä hiljaisuutta kuin juhlallisessa tutkijasalissa. Historian läsnäolo on konkreettista. Se aiheutuu salia kiertävistä tasanteista, joiden hyllyillä maakirjat lepäävät Kustaa Vaasan hallituskaudelta asti, selvässä kronologisessa järjestyksessä, vuosi vuoden jälkeen, aukottomasti. [...] Historiallinen jatkuvuus muuttuu sanasta lihaksi. Historia on pysähtynyt, aika pitää lepoa, lahjomaton tieto odottaa selvittäjäänsä. Valtionarkisto onkin katedraali ja äänettömästi liikkuvat virkamiehet sen kaniikkeja, joiden avulla arkistot luovuttavat salaisuuden avaimet tutkijoille.” Heikki Brotherus, *Ritarikadun asiamiehenä* (Espoo 1984), s. 8–9.

inkluderande en kort daglig paus, men under sommarmånaderna var öppethållningen kortare.⁴

Statsarkivet hölls således 1938 öppet för forskare vintertid 48 timmar i veckan. Detta antal timmar kan jämföras med öppethållningen i motsvarande institutioner i de nordiska länderna samt i några andra länder. I Riksarkivet i Stockholm hölls forskarsalen i början av 1930-talet öppen 42 timmar i veckan, i danska Riksarkivet likaså 42 timmar, medan man i Riksarkivet i Oslo liksom i Finland höll öppet 48 timmar. I preussiska Geheimes Staatsarchiv i Berlin-Dahlem och i Reichsarchiv i Potsdam var forskarsalarna öppna 45 timmar i veckan, i Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien 45,5 timmar och i Algemeen Rijksarchief i Nederländerna 48 timmar.⁵

Hur efterfrågan på Statsarkivets forskarservice gestaltade sig under de två första decennierna av självständighetstiden framgår av följande siffror:⁶

År	Antal forskare	Antal forskarbesök	Framtagna handlingar
1917	..	4 055	..
1920	..	4 695	..
1925	..	9 470	..
1930	491	12 094	15 291
1935	633	15 996	25 207
1939	521	12 072	26 143

4. Forskarsalen hölls öppen fem timmar, från kl. 10 till kl. 15, alla vardagar ända till år 1917, då tiden förlängdes med två timmar, emedan man började hålla öppet även kvällstid från kl. 18 till kl. 20. När tjänstetiden ett årtionde senare, 1927, förlängdes till kl. 16, blev även öppethållningstiden en timme längre. Tio år senare, 1938, började forskarsalen hållas öppen alla vardagar, även lördagar, från kl. 10 till kl. 20 med undantag av en paus kl. 16.45–17; sommartid från juni till augusti var öppethållningstiderna dock kortare. Instruktion för Statsarkivet 12.3.1900, 9 §, (FFS 10/1900); instruktion 8.11.1918, 11 § (FFS 156/1918); ändring i instruktionens 11 §, 11.2.1927 (FFS 44/1927); verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1917 och 1938, s. 12v–13, RA:s ämbetsarkiv, Daa 5 och Dc 3, RA; kvällsstatistik, RA:s ämbetsarkiv, Ama 17, RA.
5. I Sverige och Danmark var forskarsalarna i riksarkiven 1932 öppna alla vardagar från kl. 10 till kl. 17 under hela året och i Norge alla vardagar från kl. 9 till kl. 15, tisdagar och fredagar även från kl. 17 till kl. 20. *Minerva-Handbücher, Die Archive* 1 (Berlin & Leipzig 1932), s. 30, 285, 368, 415, 433, 466, 489.
6. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet för nämnda år, RA:s ämbetsarkiv, Daa 5, De 2–3, RA.

I fråga om besöken är siffrorna i någon mån högre än de faktiska besökstalen, eftersom de som kvällstid arbetade i forskarsalen blev särskilt registrerade ända fram till 1938. Detta medförde att de som samma dag studerade handlingar både på dagen och på kvällen registrerades två gånger.

Det högsta antalet forskarbesök före första världskriget hade Statsarkivet 1911 och 1912. Båda åren översteg antalet besök 5 000. Första världskriget och inbördeskriget medförde en markant nedgång i antalet besök, men när tiderna blev lugnare ägde en tydlig återhämtning rum. Redan 1919 var man uppe i 4 900 besök och 1922 hade man 5 800 besök. Den ökande besöksfrekvensen berodde till stor del på det ökade intresset för släktforskning, vilket även konstaterades i Statsarkivets verksamhetsberättelse för år 1920. En sådan utveckling motsvarade dock inte till alla delar arkivets uppfattning om sina uppgifter. I verksamhetsberättelsen för år 1920 klagade statsarkivarien Ruuth sålunda över det låga antalet besök och uttryckte sin oro över det lilla intresset för historisk forskning. Orsakerna till utvecklingen var enligt honom de höga levnadskostnaderna i huvudstaden samt de höga tryckningskostnaderna, vilka utgjorde hinder för färdigställandet av doktorsavhandlingar. Liknande lägesanalyser återkommer i beskrivningarna av verksamheten för de följande åren. Som ett medel att råda bot på detta anförs grundandet av landsarkiv.⁷ År 1923 började tillbakagången dock enligt Ruuth vara övervunnen.

Ökningen i antalet forskarbesök på 1920- och 1930-talen påverkades inte enbart av den återhämtning som ägde rum inom universitetsundervisningen och forskningen utan synbarligen också av några utomstående projekt, som genomfördes av privatpersoner. Författaren Jalmari Finne som bedrev släkt- och bebyggelsehistorisk forskningsverksamhet utvidgade sin verksamhet mot slutet av 1910-talet så att han ca 1920 kontinuerligt höll tre biträden sysselsatta.⁸ Finska Genealogiska Samfundet igångsatte 1924 ett stort anlagt kopieringsprojekt som gick ut på att kopiera församlingarnas äldsta historieböcker. Kopieringen utfördes i Statsarkivet. I sin verksamhetsberättelse för år

7. Verksamhetsberättelser för Statsarkivet 1920, 1921 och 1922 (27.9.1921, 28.9.1922 och 28.9.1923) Riksarkivets ämbetsarkiv, Daa 5, RA.

8. Eero Kojonen, 'Jalmari Finne historian ja sukujen tutkijana', *Jalmari Finne työn ja mielikuvituksen mies* (Hämeenlinna 1974), s. 191–196.

1924 konstaterade statsarkivarien att Genealogiska Samfundets kopieringsverksamhet medfört en betydande ökning i antalet forskarbesök.

Statsarkivets forskarbetjäning före vinterkriget nådde sin största volym 1936 och 1937. Förstnämnda år registrerades det högsta antalet forskarbesök, 16 981 besök, medan antalet enheter som beställdes till forskarsalen var störst, 29 512, följande år.⁹ Fr.o.m. början av 1930-talet började det förekomma klagomål över otillräckliga forskarutrymmen. För år 1932 konstaterades sålunda att det tidvis hände att alla forskare inte fick plats i forskarsalen, medan det för år 1936 sägs att forskarsalen ”var till trängseln full av forskare och andra besökare som konsulterade samlingarna”. Om läget därpåföljande år får man veta att alla forskare vintertid inte kunde beredas plats i forskarsalen. En något annorlunda beskrivning av läget ger dock Heikki Brotherus. Enligt honom var forskarsalen i Statsarkivet inte så fullsatt som läsesalen i universitetsbiblioteket, och ”största delen av besökarna utgjordes av äldre damer som Jalmari Finne anställt för att söka fram tavastländska anor”.¹⁰

Finland saknade ända fram till slutet av 1920-talet en regional arkivorganisation. Därför hade betydande mängder historiska handlingar överförts till Statsarkivet från regional- och lokalförvaltningens myndigheter. I praktiken var det omöjligt eller i alla fall mycket svårt att bedriva fördjupad forskning i historia på andra orter än i huvudstaden. Sålunda var det möjligt för K. V. Åkerblom att skriva sina tidigare lokalhistoriska verk därför att han som riksdagsman, med korta avbrott från 1917 till 1933, hade möjlighet att forska i Statsarkivet.¹¹ En ändring kom till stånd 1927, då det första landsarkivet inrättades i Tavastehus. Nya landsarkiv grundades sedan i Åbo och Uleåborg 1932, i Viborg 1934 och i Vasa 1936. Genom tillkomsten av landsarkivorganisationen kom det finska arkivverket till sin struktur att likna motsvarande myndighetsorganisationer i de övriga nordiska länderna. Tillkomsten av landsarkiven förbättrade i hög grad möjligheterna att bedriva historisk forskning utanför huvudstaden.

9. Antalet besök kvällstid var 1936 högst, 5 481, varefter antalet gick ned till 2 270 år 1938 då registreringen av dessa besök upphörde.

10. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1932, s. 18v, 1936, s. 16, och 1937, s. 10, RA:s ämbetsarkiv, De 2 och 3, RA. – ”[E]nin osa asiakkaista oli vanhemmanpuoleisia naisia, jotka Jalmari Finne oli pestannut hakemaan hämäläisiä sukujuuria”, Brotherus, *Ritarikadun asiamiehenä*, s. 10.

11. Piia Stenfors, *Suomalainen kotiseutuliike 1894–1944* (Helsinki 2007), s. 181.

Följande sammanställning visar antalet forskarbesök i de nordiska riksarkiven (RA) och landsarkiven (LA) – med undantag av Island – under vissa år på 1910–1930-talen.¹²

År	Sverige		Danmark		Norge		Finland	
	RA	LA	RA	LA	RA	LA	RA	LA
1915	8 425	6 307	6 619	4 645	418	–
1920	8 175	6 276	7 079	4 337	4 695	–
1930	17 896	12 831	8 434	8 138	5 148	15 020	12 094	ca 100
1939	15 454	19 125	9 965	12 509	5–6 000	..	12 072	(3 631)

Mätt i antalet forskarbesök var svenska Riksarkivet den mest betydande arkivinstitutionen i Norden. På 1930-talet intog Statsarkivet i Helsingfors andra platsen, medan antalet forskarbesök i riksarkiven i Danmark och Norge var betydligt lägre – i Norge hade Statsarkivet i Oslo ungefär lika många besök som Riksarkivet. För landsarkivens vidkommande uppvisade de norska landsarkiven det största besöksantalet, åtminstone 1930. Stockholms stadsarkiv som inledde sin verksamhet 1930 har räknats med bland landsarkiven eftersom denna arkivinstitution hade vissa uppgifter som tillkom landsarkiven, medan Köpenhamns stadsarkiv (rådhusarkivet) med 1 160 forskarbesök 1931 inte ingår i de danska siffrorna.

12. Anmärkningar. Sverige: I siffrorna för Riksarkivet 1930 och 1939 ingår besöken i Kammararkivet och i siffrorna för landsarkiven Stockholms stadsarkiv som grundats 1930; Danmark: Antalet besök 1930 är medeltalet av medeltalen för femårsperioderna 1926–1930 och 1931–1935, medan siffran för år 1939 utgörs av medeltalet för åren 1936–1940; Norge: De regionala arkiven i Norge har benämningen statsarkiv; Finland: Siffran för besöken i landsarkiven 1939 inkluderar inte Landsarkivet i Viborg, eftersom där ingick även andra besök än forskningsbesök. – Sverige: Riksarkivets årliga verksamhetsberättelser, publicerade i *Meddelanden från Svenska Riksarkivet*, samt i *Stockholms stads arkivnämnd och stadsarkiv 1939* (Stockholm 1940), s. 6; Danmark: *Meddelelser om Rigsarkivet med landsarkiverne for aarene 1906–1915* (København 1920), s. 30–32, *Meddelelser om Rigsarkivet med landsarkiverne for aarene 1916–1920* (København 1922), s. 24–26; *Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921–1955* (København 1958), s. 99, *Meddelelser om landsarkiverne for årene 1921–1955* (København 1960), s. 63; Axel Linvald, *Dansk arkivvæsen* (København 1933), s. 87–88; Norge: *Minerva-Handbücher, Die Archive 1* (Berlin und Leipzig 1932), s. 432–436; *Fra brevskrin til kompaktreol. Riksarkivets historie. Utstilling i Riksarkivbygningen 26. Mai-10. September 1992*, s.l. et a., s. 32; Finland: Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet för nämnda år, RA:s ämbetsarkiv, Daa 4–5 och De 2–3, RA.

De lokala förhållandena i de nordiska huvudstäderna har på olika sätt inverkat på antalet forskarbesök i arkivinstitutionerna. Gemensamt för alla dessa huvudstäder var att det i dem fanns ett universitet eller en högskola som gav undervisning i historiska vetenskaper. Om man vill jämföra de nordiska huvudstäderna som arkivstäder är det skäl att förutom riksarkiven även beakta landsarkiven och stadsarkiven i dessa städer. För att åstadkomma kommensurabilitet mellan städerna har forskarbesöken i arkivinstitutionerna relaterats till invånarantalet i dem. Följande sammanställning visar situationen år 1930.

	Stockholm	Köpen- hamn	Oslo	Helsingfors
Invånarantal	502 000	617 000	256 000	245 000
Forskarbesök i RA	17 896	8 434	5 148	12 094
Forskarbesök i LA	–	5 124	5 767	–
Forskarbesök i stadsarkiv	4 210	1 159	–	–
Summa forskarbesök	22 106	14 717	10 915	12 094
Forskarbesök per 1 000 inv	44	24	43	50

I ljuset av dessa siffror skulle nyttjandet av arkivinstitutionernas tjänster i de nordiska huvudstäderna, med antalet besök per 1 000 invånare som måttstock, ha varit störst i Helsingfors, Stockholm och Oslo. För Stockholms vidkommande bör dessutom beaktas att de ledande lärosätena för historievetenskaplig forskning i Sverige fanns i Uppsala och Lund och att det i båda städerna fanns väl etablerade landsarkiv. Det bör även observeras att invånarantalet i den norska huvudstadsregionen uppgick till närmare 400 000 till följd av Oslos folkrika förstäder, vilket gör att Oslo som ”arkivstad” närmast påminde om Köpenhamn.

Både i svenska Riksarkivet och i finska Statsarkivet förde man 1930 statistik inte endast över antalet forskningsrelaterade besök och framtagna handlingar utan även över antalet personer som frekventerade forskarsalarna. Antalet personer som i forskningssyfte besökte Riksarkivet i Stockholm och Kammararkivet, som fr.o.m. 1922 sammanlagits med Riksarkivet, var 1930 sammanlagt 1 350 personer, medan motsvarande siffra för Statsarkivet i Helsingfors var 491. I Stockholm var antalet besök per forskare således 13,2 och i Helsingfors 26,7. Denna skillnad kan redan anses vara signifikativ och förklaras åtminstone delvis av de storstilade kopieringsprojekt som i privat regi, om än del-

vis med statsbidrag, bedrevs i Statsarkivet i Helsingfors, men i Stockholm fanns åter ett antal professionella avskrivare som verksamma vid Riksarkivet. När man sedan granskar antalet framtagna handlingar, uppgick de i Stockholm till ca 38 600, vilket betyder 28,6 enheter per forskare. Motsvarande siffror i Helsingfors var ca 15 300, respektive 31,1. De framtagna handlingarna per forskarbesök var i Stockholm 2,1 och i Helsingfors blott 1,3. Om man relaterar antalet personer som studerade i forskarsalarna till invånarantalet i städerna, får man för Stockholm 2,7 personer per 1 000 invånare och för Helsingfors 2,4 personer. Ett antal osäkerhetsfaktorer medför dock att man av ovan anförda jämförelse mellan Stockholm och Helsingfors inte kan dra alltför långtgående slutsatser.¹³

Mätt i antalet forskarbesök var de två första årtiondena av självständighetstiden en period av stark expansion i Statsarkivets forskarbetygning. Antalet besök ökade från år 1917 till år 1938 med 268 procent och från 1910-talets toppår 1911 med 166 procent. I svenska Riksarkivet ökade däremot forskarbesöken från år 1917 till år 1938 med endast 85 procent. När vinterkriget bröt ut stängdes forskarsalen i Statsarkivet, som samma år bytt namn till Riksarkivet, för den tid kriget pågick.

Den expansion som Statsarkivet upplevde under de två första decennierna av självständighetstiden var inte unik. På motsvarande sätt expanderade användningen av universitetsbibliotekets läsesalar och samlingar. Även om det p.g.a. olikheterna i arkivens och bibliotekens verksamhet är meningslöst att presentera ett detaljerat siffermaterial för universitetsbibliotekets vidkommande, kan det dock konstateras att under tioårsperioden fram till 1932 ökade läsesalsslånen i biblioteket med 187 procent och antalet besökande med 133 procent.¹⁴

Tillkomsten av landsarkiv fr.o.m. slutet av 1920-talet underlättade på ett avgörande sätt användningen av originalkällor utanför huvudstaden, särskilt i Åbo, som 1918 och 1920 begåvats med tvenne univer-

13. Siffrorna kan innehålla felkällor av olika slag. För Finlands vidkommande ledde registreringen av kvällsbesöken fram till 1938 till viss dubbelräkning av besök. En liknande situation ser ut att ha rått i Stockholm i fråga om besöken i Riksarkivet och Kammararkivet. Oklart är däremot om samma *person* registrerades skilt i såväl Riksarkivet som Kammararkivet.

14. Rainer Knapas, *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010* (Helsingfors 2012), s. 276–278. Under läsåret 1925–1926 uppgick antalet läsesalsbesök i universitetsbiblioteket till närmare 40 000.

sitet, ett finskt och ett svenskt. I jämförelse med motsvarande arkivinstititioner i de övriga nordiska länderna låg antalet besök i de finska landsarkiven dock på en låg nivå. Det sammanlagda antalet forskningsrelaterade besök i landsarkiven var år 1933 1 659 stycken, år 1937 3 783 stycken samt år 1938 5 367 stycken. Landsarkivet i Åbo stod dock för över 60 procent av besöken i landsarkiven, vilket förklaras av att de båda lärosätena i staden hade flera lärostolar i historia.¹⁵

I de flesta europeiska länder har det varit kutym att tjänstemännen vid arkivinstitutiönerna haft möjlighet att mot skäligt vederlag utföra utredningar och efterforskningar i arkivmaterial, då informationsanvändarna saknat färdigheter eller möjligheter att själva bedriva arkivforskning. I detta avseende utgjorde finska Statsarkivet inget undantag, eftersom instruktionen för arkivet berättigade tjänstemännen att privat utföra utredningar mot ersättning.¹⁶ Sådana som brevledes vände sig med förfrågningar till Statsarkivet blev rentav uppmanade att kontakta en tjänsteman vid institutionen. Sålunda uppmanade statsarkivarien Ruuth 1920 den tyska baronen von Dazur att kontakta amanuensen vid Statsarkivet Gunnar Sohlberg för vidare efterforskningar.¹⁷ Sohlberg var ägare till Helsingfors arkivbyrå som specialiserat sig på arkivforskning, och efter hans död 1921 övertogs byrån av amanuenserna vid Statsarkivet John E. Roos och Ragnar Rosén.¹⁸ Sistnämnda är rekommenderades denna byrå av Ruuth till en svensk forskare.¹⁹

Det var inte endast finska medborgare som hade möjlighet att ta del av handlingarna i Statsarkivet under 1920- och 1930-talen, utan även utlänningar kunde beviljas tillstånd att använda handlingarna. Tämligen få utlänningar bedrev dock forskning i Statsarkivet under dessa årtionden. Enligt verksamhetsberättelserna uppgick antalet utlänningar under åren 1929–1939 till endast 119 personer, vilket innebär i medeltal elva personer per år. De högsta siffrorna är från åren 1936 och 1937. De utländska forskarna var bägge åren 18 till antalet. Av de

15. Verksamhetsberättelserna för landsarkiven, RA:s ämbetsarkiv, De 2-3, RA. I siffrorna för landsarkivet i Viborg ingick dock även andra besök än besök i forskningssyfte.

16. Instruktion för Statsarkivet 12.3.1900, 8 § (FFS 10/1900) och instruktion 8.11.1918, 10 § (FFS 156/1918).

17. Statsarkivets brev 29.12.1920, nr 85/1920, RA:s ämbetsarkiv, Daa 5, RA.

18. Rosén och Roos ägde byrån ännu i början av 1930-talet och angav som dess adress John E. Roos hemadress. *Adresskalendrarna för Helsingfors 1919–1921, 1923–1924, 1926–1927, 1931–1932.*

19. Statsarkivets brev 15.4.1921, nr 26/1921, RA:s ämbetsarkiv, Daa 6, RA.

67 utlänningar som 1935–1939 bedrev forskning i Statsarkivet var 40 från Sverige, nio från Estland och sex från Tyskland. Enstaka danskar och norrmän fanns bland dem. Dessa siffror kan jämföras med motsvarande siffror för Svenska Riksarkivet. Under tioårsperioden 1930–1939 besöktes detta arkiv av sammanlagt 737 utlänningar, d.v.s. i medeltal av 74 personer årligen. Av utlänningarna var 398, d.v.s. 54 procent, från Finland.²⁰

Bland de utländska forskarna framträder som en särskild grupp officerare från svenska generalstabens krigshistoriska avdelning, vilka upprepade gånger besökte Statsarkivet under 1920-talet. Deras undersökningar gällde främst de krig som Sverige utkämpade under förra hälften av 1600-talet. I början av nämnda årtionde bedrev chefen för krigshistoriska avdelningen, majoren, sedermera översten Carl Benedich forskning i Helsingfors. Under åren 1926–1929 besöktes arkivet upprepade gånger av kaptenerna G. B. C:son Barkman, S. Sundqvist och Helge Jung, av vilka den sistnämnde senare avancerade till överbefälhavare för den svenska försvarsmakten. Sedermera diplomaten Sven Dahlman från Sverige beviljades 1929 av statsrådets kansli rätt att för sin doktorsavhandling använda handlingar rörande utarbetandet av regeringsformen i senatens arkiv från åren 1906–1907 och 1917–1919. Av övriga utlänningar kan nämnas den kända norska kyrkohistorikern Oluf Kolsrud, som 1926 och 1927 besökte Helsingfors för att studera Henry Biaudets samling.²¹

Biblioteken och arkiven i ett flertal europeiska länder strävade efter att underlätta informationsanvändarnas, främst forskarnas, materialtillgång genom fjärrlåneverksamhet, inte endast inom det egna landet utan också med utlandet. Även om denna verksamhet kvantitativt sett

-
20. Eftersom utlänningarna registrerades ånyo varje år och samma personer besökte arkiven under flera år såväl i Helsingfors som Stockholm, har antalet fysiska personer dock varit lägre. Jfr James Cavallie, 'Gamla tider. Ruth Fischers minnen från riksarkivet utgivna och med inledning av James Cavallie', *Arkivvetenskapliga studier* 6 (Stockholm 1987), s. 58.
 21. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1926–1929, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA. Om Carl Benedich, se Birger Steckzén, *Personliga minnen från det svenska arkivväsendet*, Meddelanden från Krigsarkivet 26 (Västerås 2005), s. 28–36; Sven Dahlman färdigställde aldrig sin doktorsavhandling utan övergick till journalistiken och diplomatin. Han var bl.a. verksam vid svenska legationen i Helsingfors och verkade i slutet av 1940-talet som chef för politiska avdelningen vid svenska utrikesdepartementet och senare som ambassadör.

inte var särskilt omfattande, var den av stor betydelse under en tid då kopieringen av skriftligt material var kostsam och ännu ägde rum i form av avskrivning.

Merparten av de lokala och regionala myndigheternas äldre arkiv samt alla kyrkoarkiv i Finland låg ännu kring 1920 hos arkivbildarna. Statsarkivets fjärrlåneverksamhet hade inletts redan under Reinhold Hausens tid som statsarkivarie. Till arkivet lånades för att användas av forskare nästan enbart handlingar från kyrkoarkiven samt Statssekretariatets handlingar från denna myndighets arkiv i S:t Petersburg under perioden 1910–1917 – år 1910 hade man varit tvungen att överföra från Statsarkivet i Helsingfors stora delar av Statssekretariatets arkivbestånd till S:t Petersburg. Inlåningen av handlingar från Statssekretariatet var anmärkningsvärt omfattande. Statsarkivet lånade under den autonoma tiden inte ut handlingar för forskningsändamål till inhemska institutioner. Däremot sändes under en längre tid före första världskriget handlingar från Statsarkivet till arkiv och bibliotek i Sverige, och handlingar inlånades från flera svenska institutioner, bl.a. Riksarkivet. Fjärrlåneverksamheten med utlandet upphörde emellertid när första världskriget bröt ut.²²

Efter att Finland blivit självständigt fortsatte fjärrlåneverksamheten i de former som den fått redan före första världskriget. Samarbetet med Sverige i fråga om fjärrlån inleddes ånyo 1920 efter den svenska krigsarkivarien Per Sörenssons besök hos statsarkivarien Ruuth i Helsingfors. Besöket resulterade i att svenska Krigsarkivet i oktober 1920 anhöll om att få låna handlingar rörande 1808–1809 års krig till generalstabens krigshistoriska avdelning och det begärda tillståndet beviljades.²³ Utlåningen av handlingar till Sverige blev mera omfattande när undervisningsministeriet beviljade tillstånd att låna handlingarna rörande Älvsborgs lösen 1614–1622 till Krigsarkivet i Stockholm för att där användas av Carl Bennedich. Materialet sändes till Sverige

-
22. Sålunda lånades till Lunds universitetsbibliotek 1903 general Carl Nieroths kopiebok samt 1914 riksrådet Josias Cederhielms brevsamling. Diarier över ankomna brev 1856–1924, RA:s ämbetsarkiv, Aa 1 och 2, RA; Diarium över vetenskapliga lån 1911–1931, RA:s ämbetsarkiv, Afa 1, RA; RA:s ämbetsarkiv, akterna dnr 67/1902, 17/1903, 3/1909 och 8/1914, RA. Om fjärrlåneverksamheten mellan Statsarkivet och Statssekretariatets arkiv i S:t Petersburg se Eljas Orrman, 'Statssekretariatets arkiv – ett finskt forskningsarkiv i S:t Petersburg', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 83 (Helsingfors 2008), s. 121–124.
23. Skrivelse från svenska Krigsarkivet till Statsarkivet 18.10.1920, RA:s ämbetsarkiv, akten dnr 65/1920, jfr även akten dnr 32/1921, RA.

med diplomatisk kurirpost.²⁴ Redan föregående år hade norska Riksarkivet fått låna handlingar från Gottlundska samlingen som tillhörde Finska Historiska Samfundet.²⁵ Även till Svenska Riksarkivet lånade man handlingar.²⁶

Sedan Kaarlo Blomstedt tillträtt statsarkivarieämbetet började man i Statsarkivet målmedvetet utveckla fjärrlåneverksamheten med både inhemska och utländska institutioner. Denna fråga behandlades vidlyftigt av Blomstedt i arkivets verksamhetsberättelse för år 1926. Han framhöll att arkivets möjligheter att låna ut handlingar för forskningsändamål försvårades av den tillämpade proceduren. Eftersom instruktionen för Statsarkivet inte innehöll några stadganden om utlåning för vetenskapliga ändamål – däremot nog om tjänstelån – måste Statsarkivet i varje enskilt fall anhålla hos regeringen om tillstånd att låna ut handlingar för vetenskapliga syften, även om undervisningsministeriet tidigare i enstaka fall beviljat sådana tillstånd. Därför hade Statsarkivet anhållit hos statsrådet om att under vissa förutsättningar enligt egen prövning få bevilja tillstånd för utlåning till inhemska vetenskapliga inrättningar. Statsrådet hade bifallit denna begäran i september 1926 men ställde vissa villkor. Bakom Statsarkivets framställning låg de talrika lånerekvissioner som inkom från Åbo Akademis bibliotek och från Turun yliopistos bibliotek.²⁷ Inhemska fjärrlån sändes inte endast till andra orter, utan även inrättningar i Helsingfors såsom universitetsbiblioteket fick låna handlingar från Statsarkivet.

Statsarkivet strävade även efter att underlätta fjärrlåneverksamheten med utländska institutioner. Även denna problematik belystes i verksamhetsberättelsen för år 1926. Där konstaterades att arkivet fått låna

24. Statsarkivets skrivelse till undervisningsministeriet 18.4.1923, nr 27/1923 och till svenska Krigsarkivet 24.4.1923, nr 28/1923, RA:s ämbetsarkiv, Daa 7; Undervisningsministeriets skrivelse till Statsarkivet 20.4.1923, RA:s ämbetsarkiv, akten dnr 24/1923, RA.

25. Norska Riksarkivets skrivelse till Statsarkivet 27.5.1922 och sekreterarens för Finska Historiska Samfundet brev till Statsarkivet 8.6.1922, RA:s ämbetsarkiv, akten dnr 36/1922, RA.

26. T.ex. Statsarkivets skrivelse till svenska Riksarkivet 29.3.1923, nr 22/1923, RA:s ämbetsarkiv, Daa 6, RA.

27. Verksamhetsberättelsen för Statsarkivet 1926, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA; Undervisningsministeriets skrivelse till Statsarkivet 14.10.1926, akten dnr 70/1926, RA:s ämbetsarkiv, RA. Enligt villkoren hade Statsarkivet innan lånen expedierades att införskaffa en utredning om säkerheten i de lokaliteter där de utlånade handlingarna skulle förvaras; lånetiden skulle vara begränsad; handlingar av särskilt värde liksom sådana som ofta efterfrågades i Statsarkivet fick inte heller utlånas.

handlingar från svenska Riksarkivet och svenska Krigsarkivet samt från stadsarkivet i Reval liksom även från Kungliga Biblioteket i Stockholm. De utländska inrättningarna förutsatte emellertid ofta att deras regering beviljade tillstånd för utlåning och att endast inbundna eller häftade enheter (volymner) fick lånas ut. Försändelserna hade ofta expedierats via beskickningarna. När svenska Riksarkivet inte hade kunnat låna handlingar till Statsarkivet, hade det överlämnat kopior till reducerat pris. Statsarkivet hade dock redan tidigare samma år för undervisningsministeriet belyst fjärrlåneverksamheten med utlandet i ett utlåtande som ministeriet inbegärt med anledning av en förfrågan från generalsekreteraren för Nationernas Förbund, där denne ville ha information om den internationella fjärrlåneverksamheten rörande handlingar.²⁸

År 1928 inkom Statsarkivet till statsrådet med en framställning om att arkivet borde beviljas rätt att enligt egen prövning godkänna från utländska arkiv och bibliotek inkomna anhållanden om lån av handlingar. Arkivet hänvisade till statsrådets beslut från 1926 rörande inhemska fjärrlån samt motiverade sin framställning med att man på alla håll i Europa under föregående årtionde strävat efter att utvidga låneverksamheten till utländska arkiv, eftersom det för forskarna p.g.a. minskade ekonomiska resurser blivit allt svårare att företa forskningsresor till utlandet. I framställningen betonades att det för Finland var viktigast att få till stånd så enkla låneprocuderer som möjligt. Statsrådet biföll Statsarkivets framställning i juni 1928.²⁹ Svenska regeringens inställning till utlåning av handlingar till Helsingfors blev dock en besvikelse. I berättelsen för år 1930 konstaterades att det visat sig vara svårt att låna handlingar från Sverige p.g.a. den svenska regeringens restriktiva förhållningssätt. Sålunda behövdes en särskild rekommendation av riksarkivarie Helge Almquist innan det blev möjligt att till Statsarkivet låna domböcker rörande Savolax från början av 1600-talet.³⁰

Följande siffror visar hur Statsarkivets fjärrlåneverksamhet utvecklades från slutet av 1920-talet ett decennium framåt.³¹

28. Statsarkivets skrivelse till undervisningsministeriet 3.5.1926, nr 38/1926, RA:s ämbetsarkiv, Daa 7, RA.

29. Statsarkivets skrivelse till undervisningsministeriet 13.6.1928, nr 197/1928, RA:s ämbetsarkiv, Daa 9, RA; undervisningsministeriets skrivelse till Statsarkivet 21.6.1928, akten dnr 183/1928, RA:s ämbetsarkiv, RA.

30. Verksamhetsberättelse för Statsarkivet 1930, s. 15–15v, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA.

31. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet för nämnda år, RA:s ämbetsarkiv De 2–3, RA.

År	Inlånade volymer			Utlånade volymer		
	Fr. Finl.	Fr. utl.	Summa	Inom Finl.	Till utl.	Summa
1928	620	9	629	182	138	320
1930	137	3	140	46	–	46
1935	499	7	506	252	5	257
1938	296	48	344	326	1	327

Fjärrlåneverksamheten hade redan mot slutet av 1920-talet en inte helt obetydlig omfattning. År 1928 var antalet inlånade handlingar till Statsarkivet exceptionellt stort, ca 630 enheter. I fråga om utlåningen var 1930-talet en expansionsfas, och under senare hälften av årtiondet överskred antalet utlånade enheter årligen i regel 200 volymer. En stor del av handlingarna från utlandet lånades dock in för forskning som bedrevs av Statsarkivets och landsarkivens egna tjänstemän.

Också landsarkivens fjärrlåneverksamhet blev omfattande redan på 1930-talet. De högsta siffrorna uppvisade Landsarkivet i Åbo, vilket förklaras av de två universiteten i staden. Till arkivet i Åbo lånades 1934 105 enheter, men redan följande år 368 enheter, och 1938 var antalet inlånade enheter till detta arkiv sammanlagt 485.

Som jämförelse kan några siffror om fjärrlåneverksamheten vid Helsingfors universitetsbibliotek anföras. Läsåret 1932–1933 omfattade inlåningen till universitetsbiblioteket inalles 95 arbeten, främst från Sverige, medan de flesta fjärrlånen från biblioteket sändes till Turun yliopisto (427) och till Åbo Akademi (266); till utlandet lånade biblioteket årligen högst ett hundratal volymer.³²

En viktig verksamhetsform för arkivinstitutionerna har varit och är fortfarande anskaffningen av avskrifter och/eller kopior för att därigenom underlätta och främja användningen av källmaterial. Det var inom denna verksamhet som den moderna teknikens vinningar gjorde sitt intåg i de ”lärda verkens” verksamhet. År 1926 anskaffade Statsarkivet och universitetsbiblioteket gemensamt en fotostatapparat för framställning av kopior; en motsvarande apparat hade svenska Riksarkivet fått redan år 1920. Fotostatkopiorna kom sedan under senare hälften av 1920-talet och följande årtionde att tränga undan avskrifterna som anskaffningsform för kopior i Statsarkivets verksamhet,

32. Knapas, *Kunskapens rike*, s. 280–281.

men ännu på 1930-talet förvärvade arkivet avskrifter från utländska arkiv.³³

Det största kopieringsprojekt som Statsarkivet bekostade på 1920- och 1930-talen bestod emellertid i anskaffningen av avskrifter av handlingar i svenska riksregistraturet som gällde Finland. Det var fråga om ett projekt som inletts redan 1889.³⁴ P.g.a. ogynnsamma valutakurser måste avskrivningsprojektet dock avbrytas 1919, men som ett resultat av Statsarkivets bemödanden beviljades projektet ett tilläggsanslag i statsbudgeten för 1924 och kunde sedan fortsätta ända fram till år 1944.³⁵

Finska Genealogiska Samfundet lanserade 1924 ett kopieringsprojekt som gick ut på att i samfundets regi skriva av församlingarnas historieböcker från tiden före mitten av 1800-talet och att deponera avskrifterna i Statsarkivet. Arkivet visade tillmötesgående mot detta projekt genom att historieböckerna kunde lånas från församlingarna till arkivet, där avskrivningen ägde rum. Det var dock inte fråga om Statsarkivets eget projekt, men statsarkivarien Ruuth framhöll i sin berättelse för år 1924 avskrifternas betydelse inte enbart för genealogisk forskning utan även för flera andra discipliner, såsom samhällsvetenskaper, statistik, historisk medicin, filologisk namnforskning och hembygdsforskning.³⁶ Ett annat avskrivningsprojekt påbörjades år 1925 på initiativ av professor Heikki Klemetti. Detta projekt gick ut på att skriva av de finska regementenas mönsterrullor från åren 1719 och 1720. Statsarkivet deltog i projektet men Klemetti skaffade fram en del av finansieringen;

33. Fotostatapparaten var till en början placerad i universitetsbibliotekets utrymmen men flyttades 1929 till Statsarkivet. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1926 och 1930, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA; Erik Norberg, *Mellan tiden och evigheten. Riksarkivet 1846–1991*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 28 (Stockholm 2007), s. 187.

34. Cavallie, "Gamla tider", s. 44; John E. Roos, "Ruth Fischer död", *Nordisk Arkivnytt* 1960, s. 53.

35. Statsarkivarien Ruuth vände sig 1923 personligen i detta ärende till statsministern, finansministern och undervisningsministern och framhöll att man i forskarkretsarna var besviken över att inga anslag beviljats för detta kopieringsarbete. Inom ramen för detta projekt avskrevs även andra handlingar. Mot slutet av 1930-talet levererade Fischer regelbundet årligen ca 1 500 sidor avskrifter. Statsarkivets brev till Ruth Fischer 20.12.1919, nr 81/1919, och 30.4.1924, nr 60/1924, Statsarkivets skrivelse till undervisningsministeriet 23.2.1924, nr 18/1924, RA:s ämbetsarkiv, Daa 6–7, RA; odaterat koncept, synbarligen till undervisningsministeriet, RA:s ämbetsarkiv, Dae 1, RA; verksamhetsberättelsen för Statsarkivet 1920 (27.9.1921), RA:s ämbetsarkiv, Daa 5, RA; verksamhetsberättelserna 1923, 1924, 1925, 1936–1939, RA:s ämbetsarkiv, De 2 och 3, RA.

36. Verksamhetsberättelsen för Statsarkivet 1924, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA; Tor Carpelan, "Kopieringen av församlingarnas historieböcker tjuo år", *Genos* 1944, s. 1–4.

mönsterrullorna lånades från svenska Krigsarkivet.³⁷ En riksdagsmotion 1928 resulterade i att riksdagen följande år beviljade medel för ett projekt benämnt ”Generalregistret över bosättningen i Finland” som redan tidigare påbörjats av författaren Jalmari Finne och som gick ut på att socken-, by- och hemmansvis sammanställa uppgifterna om bosättningen i kronans skattelängder för perioden 1540–1809. Det var inte fråga om ett avskrivningsprojekt i egentlig mening, eftersom man inom ramen för projektet sammanförde invånaruppgifterna för hemmanen i olika skattelängder. Projektet placerades i Statsarkivet men leddes av Finne ända till hans död 1938.³⁸

När det mot slutet av 1920-talet visade sig möjligt att anskaffa kopior av handlingar i sovjetiska arkiv, ville man i Finland utnyttja dessa möjligheter. På förslag av Statsarkivet tillsattes 1927 en kommission, där Statsarkivet, Arkeologiska kommissionen, Finska Historiska Samfundet samt Finsk-ugriska sällskapet var företrädare; ordförande var statsarkivarier Blomstedt och sekreterare amanuensen Ragnar Rosén från Statsarkivet. Avsikten var att anskaffa inte endast kopior av historiska handlingar utan även kopior av historiskt och etnologiskt material som tillhörde finskbesläktade folk. Också i de övriga nordiska länderna fanns det planer på att från Sovjetunionen anskaffa kopior av handlingar. På det nordiska historikermötet i Köpenhamn och på Sorø hade professor Aage Friis från Danmark 1926 föreslagit ett sådant samarbete, och vid mötet hade man kommit överens om samarbete som dock inte kom till stånd på önskat sätt. Våren 1928 besökte Blomstedt Sverige för att med riksarkivarie Helge Almquist reda ut situationen. Det blev emellertid uppenbart att något samarbete inte kunde fås till stånd, och finländarna inledde ensamma anskaffningen av kopior från grannlandet i öster. Efter att Rosén och intendenten vid Arkeologiska kommissionen Albert Hämäläinen företagit en förberedande kartläggningsresa, sände man i början av år 1930 till Sovjetunionen en delegation bestående av professor J. J. Mikkola, för övrigt korresponderande ledamot av Sovjetunionens vetenskapsakademi, professor V. J. Mansikka samt lektor Maija Ruutu för att välja ut handlingar för kopiering. Detta projekt resulterade i ca 11 000 blad fotostatkopior som tidsmässigt hänförde

37. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1925 och 1926, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA.

38. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1929, s. 4v–5v och 1938, s. 6v–9v, RA:s ämbetsarkiv, De 2 och 3, RA.

sig till 1500–1700-talen. Någon fortsättning på detta projekt kom där-
efter inte till stånd. Det visade sig även omöjligt att erhålla kopior av
de akter i Statssekretariatet som i enlighet med avtalet om utbyte av
handlingar från år 1924 blivit kvar i Ryssland. Anskaffningen av kopi-
orna från Sovjetunionen kunde förverkligas med bistånd från Finlands
legation i Moskva och tack vare medel som undervisningsministeriet
beviljat från vinstmedlen från penninglotteriet.³⁹

För att göra kopiematerialet från Sovjetunionen lättare tillgängligt
började man 1932 planera publicering av handlingarna i sin helhet eller
delvis. Finska Historiska Samfundet skulle åta sig ansvaret för publi-
ceringen. Projektet leddes av professor Mikkola som biträdades av f.d.
professorn vid Petersburgs universitet Boris Silfversvan som även skulle
översätta texterna till modern ryska. Företaget avstannade dock efter
Silfversvans död 1934. Fotostaterna förvaras i nuvarande Riksarkivet.⁴⁰

När Statsarkivet fått tillgång till en fotostatapparat började man
framställa kopior med den av viktigare handlingar som inlånades från
utländska arkiv. Sålunda framställdes 1930 kopior av domböcker rö-
rande Savolax från åren 1602–1603 och 1606–1608 som inlånats från
Stockholm, och 1933 kopierades Helmich Fickes räkenskapsböcker som
1933 lånats från stadsarkivet i Reval. Kopiering av inlånade handlingar
ser ut att ha varit vanligt förekommande men avvek från nuvarande
praxis, som går ut på att den uppbevarande institutionen utför kopie-
ringen så att originalmaterialet inte behöver transporteras till annan
ort.⁴¹

Statsarkivets bibliotek intog en central roll i institutionens sträv-
anden att förbättra betjäningen av forskare. Biblioteket uppfattades inom
arkivet och även bland forskarna som ett slags ”normalbibliotek för

39. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1927, s. 16v–17, 1928, s. 8v, 1929, s. 10v, 1930,
s. 10v–11 samt 1931, s. 6v, 9v, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA; John E. Roos, 'Pohjoismaitten
historiantutkijain kokous Kööpenhaminassa', *Historiallinen Aikakauskirja* 1927, s. 325;
Historiallinen Arkisto XXXVII (1929), Pöytäkirjat, s. 23–24, 40; *Historiallinen Arkisto*
XXXVIII (1930), Pöytäkirjat, s. 14–15.

40. Verksamhetsberättelsen för Statsarkivet 1932, s. 16v och 1934, s. 5–5v, RA:s ämbetsarkiv,
De 2, RA; *Historiallinen Arkisto XLI*, Pöytäkirjat s. 138; *Historiallinen Arkisto XLIII*
(1937), Pöytäkirjat, s. 15 och 55–56.

41. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1930, s. 10v och 1933, s. 5v, 15v, RA:s ämbets-
arkiv, De 2, RA. – Domböckerna från Savolax lånades för professor K. R. Melander och
Fickes räkenskapsböcker för amanuenserna vid Statsarkivet Ragnar Rosén och Toivo
T. Rinne.

historiska arbeten rörande Finlands och Skandinavians historia”, såsom saken framställdes i Statsarkivets verksamhetsberättelse för 1928, och 1938 hävdades att ”biblioteket veterligen är det fullständigaste biblioteket i vårt land i fråga om de nordiska ländernas och Finlands historia”. Enligt instruktionen för Statsarkivet från år 1918 var de forskare som nyttjade arkivets handlingar förpliktade att överlämna ett exemplar av den publicerade undersökningen till arkivets bibliotek.⁴² Man har synbarligen tänkt sig att Statsarkivet skulle vara ”självförsörjande” i fråga om historisk litteratur. Trots att man hela tiden hade problem med kompletteringen av bibliotekets samlingar p.g.a. otillräckliga anslag, har man synbarligen inte övervägt möjligheten att få till stånd en arbetsfördelning med universitetsbiblioteket som var beläget i arkivets omedelbara närhet.

Den ogynnsamma växelkursen mellan den finska marken och den svenska kronan ledde under de första åren av självständighetstiden till att Statsarkivet måste minska anskaffningen av svensk historisk litteratur i så hög grad att det medförde olägenheter för forskarna. Detta konstaterades i institutionens berättelse för år 1920, där man emellertid ansåg att bristerna kunde avhjälpas under de följande åren, om arkivet bara fick de tilläggsanslag som man anhållit om. Luckorna gällde särskilt sådan litteratur som utkommit under första världskriget och därefter. De önskade anslagen uteblev dock.

De problem som Statsarkivets bibliotek hade uppmärksammades av chefen för svenska generalstabens krigshistoriska avdelning Carl Benedich, som under sommaren 1922 forskade i Statsarkivet. Han organiserade i Sverige en insamling av nyare svensk historisk litteratur för Statsarkivet. På hans initiativ vände sig chefen för svenska generalstaben general Carl Gustaf Hammarskjöld till riksbibliotekarien Isak Collijn och riksarkivarien Sam Clason, och dessa avfattade ett uppdrag som var riktat till institutioner av olika slag samt till förlag och forskare. I uppdraget värdjades man till mottagarna att till Statsarkivet donera sådana verk som fanns uppräknade i en bifogad lista. Kungliga Biblioteket skulle sedan ombesörja transporten av materialet till Finland. Insamlingen inbringade ett betydande bokbestånd, och redan mot

42. Instruktion för Statsarkivet 8.11.1918, 18 § (FFS 156/1918); *Iso tietosanakirja* 14 (Helsinki 1938), sp. 1203.

slutet av år 1922 fick Statsarkivet motta en ansenlig försändelse.⁴³ Tack vare insamlingen kunde en del av de luckor som uppstått i bibliotekets bokbestånd under de sex-sju föregående åren i hög grad minskas.

När Statsarkivets bibliotekssystem förnyades och bokbeståndet inventerades 1927, kartlade man också systematiskt den litteratur som utkommit efter 1920. Då kunde man konstatera att materialet i biblioteket fortfarande uppvisade stora luckor som det endast i ringa mån varit möjligt att eliminera. Följande år upprepades dessa klagomål, när de begärda tilläggsanslagen uteblivit. Redan tidigare hade Statsarkivet försökt få del av de friexemplar som förordningen om friexemplar föreskrev, men utan framgång, eftersom det inte var möjligt att ändra på det rådande fördelningssystemet. Senare försökte man genom chefen för justitieministeriets byrå för tryckfrihetsangelägenheter få sådan inhemsk litteratur som ansågs nödvändig, men även här stötte man på svårigheter. Ännu 1928 hoppades man i Statsarkivet kunna lösa problemet med litteraturanskaffningen genom den planerade nya arkivlagstiftningen.⁴⁴ Det blev dock möjligt att erhålla alla officiella tryck från de lagstadgade friexemplaren, åtminstone i början av 1930-talet.⁴⁵

Mot slutet av 1920-talet fick Statsarkivets bibliotek några betydande bokdonationer. När Statsekretariatets bibliotek delades 1927, erhöll Statsarkivet över 2 000 volymer av dess bokbestånd, och efter ministerstatssekreteraren August Langhoffs död 1929 donerade dödsboet hans omfattande bibliotek bestående huvudsakligen av ryskspråkigt material till Statsarkivet.⁴⁶ Den kände genealogen Atle Wilskmans stora bibliotek med genealogisk och personhistorisk litteratur hade redan tidigare, år 1921, tillfallit Statsarkivet, och 1929 fick man senator Edvard Hjelts boksamling.⁴⁷

43. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1920 (27.9.1921) och 1922 (28.9.1923), RA:s ämbetsarkiv, Daa 6, RA. Statsarkivet anhöll mot slutet av år 1922 hos utrikesministeriet att major Bennedich skulle huggas med en orden som erkänsla för de tjänster som han gjort för Statsarkivets bibliotek. Statsarkivets skrivelse till utrikesministeriet 3.11.1922, nr 78/1922, RA:s ämbetsarkiv, Daa 6, RA.

44. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1927, s. 11v–12, och 1928, s. 14–14v, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA.

45. *Minerva-Handbücher, Die Archive*, 1, s. 398.

46. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1927, s. 18, och 1929, s. 14, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA.

47. Verksamhetsberättelse för Statsarkivet 1921 (28.9.1922), RA:s ämbetsarkiv, Daa 6, RA, och verksamhetsberättelsen 1929, s. 14, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA.

Bibliotekets medel för anskaffning av litteratur ökade betydligt först mot slutet av 1930-talet, när anslag för detta ändamål intogs i statsförslagen för 1937 och 1939. Med anslagen skaffade man företrädesvis historisk forskningslitteratur rörande Finland som utkommit i Sverige under de föregående sex-sju åren. Dessutom kunde man köpa utländsk arkivvetenskaplig litteratur för tjänstebruk och källpublikationer samt svensk genealogisk litteratur som en följd av det ökade intresset för släktforskning. För år 1939 kunde man konstatera att det varit möjligt att avhjälpa eftersläpningen i anskaffningen av nyare litteratur och att det även varit möjligt att köpa in några viktiga äldre serier periodika, varjämte anskaffningar gjorts på bokauktioner.⁴⁸

För att effektivera användningen av materialet i biblioteket anslöt sig Statsarkivet 1938 till de institutioner som sammanställde de vetenskapliga bibliotekens accessionskatalog och började som ett led i denna verksamhet upprätta ett kartotek över utländsk litteratur.⁴⁹ Mot slutet av 1930-talet ser det ut som om Statsarkivet såg sitt bibliotek som ett specialbibliotek som skulle betjäna historieforskningen men som samtidigt även skulle vara ett arkivvetenskapligt specialbibliotek.

Under Reinhold Hausens tid som statsarkivarie hade utgivningen av Finlands medeltida källor dominerat Statsarkivets utgivningsverksamhet. Efter att på politiska grunder ha blivit tvungen att avgå 1916 fortsatte Hausen sammanställningen av *Finlands medeltidsurkunder* med Statsarkivet som utgivare. Källpublikationen i åtta volymer stod färdig 1935. Medeltidsurkunderna var den enda källpublikation som arkivet gav ut under de två första årtiondena av självständighetstiden.

Det var typiskt för de större arkivinstitutionerna i Europa fr.o.m. senare hälften av 1800-talet att främja tillgängligheten av det förvarade materialet genom att publicera tryckta hjälpmedel som underlättade användningen av bestånden. Man sammanställde å ena sidan översiktliga handledningar och beståndsöversikter, å andra sidan specialförteckningar. Statsarkivet hade 1883 gett ut en publikation som i hög grad hade karaktären av en beståndsöversikt. I Sverige försökte man på 1870-talet få till stånd en tryckt översikt över bestånden, men det var först på 1990-talet som svenska Riksarkivet gav ut en bestånds-

48. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1937, s. 12–12v, och 1939, s. 15, RA:s ämbetsarkiv, De 3, RA.

49. Verksamhetsberättelse för Statsarkivet 1938, s. 13v, RA:s ämbetsarkiv, De 3, RA.

översikt i ett flertal volymer. I Norge utkom 1907 en kortfattad översikt över bestånden i Riksarkivet och de regionala arkiven i Trondheim och Bergen. I början av 1920-talet gav Riksarkivet i Danmark ut en beståndsöversikt med riksarkivarien Kristian Erslev som författare.⁵⁰

Vid Statsarkivet i Finland började man i början av 1920-talet planera en publikation benämnd "Arkisto-opas" (Arkivhandledning), som hade karaktären av beståndsöversikt. Planerna redovisades närmare i verksamhetsberättelsen för år 1922. Publikationen skulle innehålla följande element: en historik över Statsarkivet, en beskrivning av de centrala principer som styrde arkivvården, en systematisk presentation av arkivbestånden samt innehållet och ordningsprinciperna i dem jämte en generell karakteristik, hänvisningar till källor för Finlands historia i utländska arkivinstitutioner, anvisningar om användningen av arkivkällor, en översikt över biblioteket, o.s.v. I detta sammanhang meddelades att de förberedande arbetena till största delen redan var slutförda och att man kunnat inleda sammanställningen av texten till publikationen.⁵¹

Bakom de ambitiösa planerna stod dåvarande arkivarien Kaarlo Blomstedt. Planerna kunde likväl inte förverkligas på önskat sätt, eftersom man ansåg det viktigt att reda ut och redovisa arkivbeståndens öden, deras proveniens, som det konstaterades i beskrivningen över verksamheten för år 1923. För därpåföljande år får man veta att arbetet med handledningen var inriktat på avsnitten om Statsarkivets historia. Ännu 1930 var detta arbete oavslutat och man var nu, p.g.a. mer angelägna uppgifter, tvungen att ställa slutförandet av publikationen på framtiden. Därefter ser arbetet på arkivhandledningen ut att ha avstannat, även om man i den tyska *Minerva*-handboken över europeiska arkiv från år 1932 ännu lovade att verket över Statsarkivet skulle utkomma inom kort.⁵²

50. Reinh. Hausen, *Öfversikt af Finlands Statsarkivs uppkomst, tillväxt och närvarande organisation* (Helsingfors 1883); *Kort Oversikt over de i det norske Riksarkiv samt i Stiftsarkiverne i Trondhjem og Bergen beroende arkivsager* (Kristiania 1907); Kristian Erslev, *Rigsarkivet og Hjælpemidlerne til dets benyttelse* (København 1923); R. M. Bowallius, företal, *Meddelanden från Svenska Riksarkivet*, I (Stockholm 1881); Erik Norberg, 'Förord', *Riksarkivets beståndsöversikt*, 1:1, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8 (Stockholm 1996), s. 5.

51. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1921 (28.9.1922) och 1922 (28.9.1923), RA:s ämbetsarkiv, Daa 6, RA.

52. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1923, 1924 och 1930, RA:s ämbetsarkiv, De 2, RA; *Minerva-Handbücher, Die Archive*, 1, s. 399.

Sedan Blomstedt övertagit chefskapet ändrade Statsarkivets utgivningspolicy i viss mån karaktär. Redan år 1926 planerade man att börja publicera årsberättelserna, men planerna rörande utgivningsverksamheten var betydligt ambitiösare. Mot slutet av 1920-talet var avsikten att ge ut de viktigaste arkivförteckningarna men också handböcker som var riktade till tjänstemän och forskare. År 1928 såg statsarkivarien hoppfullt på möjligheterna att få anslag för detta vittfamnande utgivningsprogram, men förhoppningarna blev inte infriade.⁵³ Först mot slutet av 1930-talet såg det ut som om Statsarkivets utgivningsplaner skulle kunna förverkligas.

Möjligen p.g.a. att utgivningen av *Finlands medeltidsurkunder* hade blivit avslutad 1935, fick Statsarkivet i 1938 års statsförslag in ett permanent tryckningsanslag. I verksamhetsberättelsen för detta år meddelades att man höll på att färdigställa ett antal utredningar och översiktliga arkivförteckningar för tryckning och att man dessutom hade börjat samla material för en historik över Statsarkivet. Följande år framgår det att materialet var tänkt att ingå i den första volymen av en helt ny skriftserie. Förebilden för denna seriepublikation var uppenbarligen *Meddelanden från Svenska Riksarkivet*. Även detta utgivningsföretag fick skrinläggas, eftersom vinterkrigets utbrott medförde mer angelägna uppgifter för Riksarkivets tjänstemän.⁵⁴ När den första volymen i Riksarkivets beståndsöversikt, *Översiktskatalog för Riksarkivet*, såg dagens ljus halvtannat årtionde senare, år 1956, var det fråga om ett nytt och självständigt verk, inte om ett slutförande av Blomstedts arkivhandledning. Inte heller löftena om en regelbundet utkommande publikationsserie kunde infrias. Man kan således konstatera att Statsarkivets storstilade utgivningsplaner på 1930-talet rann ut i sanden.

* * *

De två första årtiondena av självständighetstiden innebar en expansion inom universitetsundervisningen och även ett uppsving för humanistisk forskning. Historieundervisningen och historieforskningen, särskilt i fråga om den inhemska historien, samt det ökade intresset

53. Kaarlo Blomstedt, "Arkivväsendet i Finland", *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1927* (Stockholm 1928), s. 231.

54. Verksamhetsberättelserna för Statsarkivet 1938, s. 10–10v, och 1939, s. 12, RA:s ämbetsarkiv, De 3, RA.

för lokal- och regionalhistoria ställde nya krav på de ”lärdas verkens” förmåga att tillfredsställa önskemålen från alla kategorier av informationsanvändare. Detta gällde såväl Statsarkivet och landsarkiven som de vetenskapliga biblioteken. De medel som dessa institutioner tillgrep för att bemästra den uppkomna situationen med växande efterfrågan på både dokumentärt och tryckt källmaterial för undervisning och forskning ter sig tämligen likartade. De var beroende av de tekniska möjligheter som kunde tillgripas för att å ena sidan sprida information om de existerande materialbestånden och å andra sidan ställa källmaterialet till informationsanvändarnas disposition. Vinterkriget och fortsättningskriget medförde, liksom fallet var med första världskriget, inbördeskriget och självständighetskampen, för Statsarkivet/Riksarkivet ett avbräck i den positiva utveckling som präglade de föregående årtiondena, och ledde till att planerna på att effektivisera betjäningen av forskare och övriga informationsanvändare i Riksarkivet och landsarkiven till stor del förföll eller måste skjutas upp.

GRANSKNINGAR

Sveriges historia i ett band

Olle Larsson & Andreas Marklund, *Svensk historia*, 416 s., Historiska Media, Lund 2012.

NORSTEDTS STORSATSNING *Sveriges historia* har till dags dato utkommit med sju av planerade åtta delar. Endast bandet omfattande tiden efter 1965 är ännu utgivet. Detta storverk är dock närmast ärnat för forskare, lärare och andra fackmän på området. För den populärhistoriskt intresserade har Historiska Media nu satsat på det komprimerade verket *Svensk historia* i ett enda band på drygt fyra hundra sidor. Det är fråga om ett översiktsverk om nationalstaten Sveriges historia från Gustav Vasa till våra dagar och omfattar tidsmässigt perioden 1523–2012. Med denna publikation meddelar förlaget också att man inleder en satsning på moderna, gedigna enbandsverk, varav nästa skall behandla svensk politik.

Författarna till *Svensk historia* är bägge erfarna historiker och tidigare av förlaget anlitade författare. Olle Larsson, som bl.a. varit medförfattare i ett verk om Smålands historia¹ samt skrivit en bok om stora nordiska kriget², valdes härom året till årets historielärare i Sverige och Andreas Marklund har tidigare bl.a. författat en bok om fältmarskalk Magnus Stenbock³. *Svensk historia* är rikligt illustrerad och dess grafiska utformning kan anses lyckad. Bildvalet är fräscht, speciellt beträffande avsnittet efter 1809, och verket är försett med en utförlig bibliografi samt med ett person- och ortnamnsregister.

I förordet påpekar de bägge författarna att boken givetvis är en compilation, ett slags syntes sammanställd av tidigare forskning. Framställningen är kronologiskt upplagd, med en del kortare tematiska faktarutor. Ansvaret är fördelat sålunda, att Larsson svarat för Vasatiden, stormakts-

-
1. Olle Larsson, Lennart Johansson & Lars-Olof Larsson, *Smålands historia* (Lund 2006).
 2. Olle Larsson, *Stormaktens sista krig. Sverige och stora nordiska kriget 1700–1721* (Lund 2009).
 3. Andreas Marklund, *Stenbock – ära och ensamhet i Karl XII:s tid* (Lund 2008).

tiden och frihetstiden samt perioden 1945–1989, medan Marklund således skrivit om perioden från Gustav III till andra världskriget samt det avslutande kapitlet om Sverige efter 1989. Boken är populärt skriven och dess språk är lättillgängligt.

Det inledande kapitlet ”Gustav Vasas tid” har den kronologiska underrubriken 1523–1560 och sträcker sig över sidorna 8–55. Ologiskt nog tar kapitlet sats ända från medeltiden och de första arton sidorna behandlar tiden före år 1523, bl.a. unionsstriderna, t.ex. slaget vid Brunkeberg 1470, Stockholms blodbad 1520 och Gustav Erikssons uppror mot unionskungen. Att behandla unionens upplösning är i sig helt relevant, men detta avsnitt (sidorna 8–26) kunde med fördel ha avskilts till ett eget kapitel och försetts med en egen rubrik. Nu utgör nämligen denna inledning ca fyrtio procent av avsnittet som behandlar perioden 1523–1560.

Det är helt naturligt att ett dylikt komprimerat enbandsverk, som sträcker sig över nära 500 år av Sveriges historia, endast kort kan behandla händelser och händelseförlopp. Den läsare som är intresserad av att fördjupa sig i någon enskild händelse eller ett enskilt tema, kan genom bibliografen lätt hitta specialundersökningar, vilka ingående och detaljerat redogör för skeendet. I t.ex. det första kapitlet koncentrerar sig Olle Larsson mest på kungens inrikespolitik, reformationens genomförande och de stora bondeupproren, medan de utrikespolitiska förvecklingarna endast summariskt behandlas.

Avsnittet om stormaktstiden 1560–1721 (sidorna 57–169) är det längsta enskilda kapitlet i boken. Här har Larsson lyckats balansera utrikespolitiken mot utvecklingen i hemlandet och kapitlet utgör en lyckad helhet. Det inleds med en dramatisk beskrivning av svenskarnas blodiga intagning av Narva under Pontus De la Gardies ledning år 1581. Att infallsvinkeln är ”rikssvensk” går inte att ta miste på. Det under ett kvartssekel pågående kriget i öster mot Ryssland, av den finska befolkningen kallat långa ofreden (*pitkä viha*), förbigås så gott som helt. Det var fråga om ett totalt krig i gränsområdena, även om det varvades av kortare och längre vapenstillestånd, då kriget i Livland i stället intensifierades.

Detta krig vid östgränsen fick stor betydelse för finländarnas inställning till grannlandet, och långa ofreden myntade hos befolkningen föreställningen om ryssen som arvfien. De av bägge sidorna företagna räderna över gränsen ledde till att förödelsen i gränsområdet på sina håll var nästan total. Svenskarna iscensatte genom åren en del anslående offensiver över gränsen, ledda av bl.a. fältherrarna Herman Fleming 1573, Henrik Klasson Horn 1578, nämnde Pontus De la Gardie 1580 och Moritz Birger-sson Grip år 1591. Som längst nådde man Tesovo, norr om Novgorod och Pskov. Kriget var ett s.k. gerillakrig, där beväpnade bondehopar gjorde

blodiga räder över gränsen och plundrade, rövade, brände och mördade allt som kom i deras väg. Också de reguljära ”arméernas” krigföring följde samma mönster, fienden tågade från by till by, som plundrades och brändes. På den finska sidan utsträcktes de ryska och karelska rövartågen ända till den österbottniska kusten och på ryska sidan trängde finnar och svenskar långt in i Olonets och Vitahavskarelen.

Stora nordiska kriget och den svenska stormaktens undergång behandlas rätt ingående över närmare fyrtio sidor, medan krigen 1611–1679 får nöja sig med knappa femton sidor. Det skall dock erkännas att Larssons behandling av kriget och dess förvecklingar 1700–1721 utgör ett av bokens allra bästa avsnitt. Här får läsaren också stifta bekantskap med soldaternas kvinnor och i en temaruta t.o.m. med karolinernas hästar. Inom parentes kan det konstateras att rubriksättningen av underkapitlen i allmänhet är god, och rubriken ”Kungen kommer hem och stupar” kan därför ses som ett olycksfall i arbetet. Frihetstiden 1721–1772 behandlas däremot ganska kortfattat och kapitlets tyngdpunkt ligger närmast på handelns och vetenskapens utveckling.

Med den gustavianska tiden 1772–1809 inleds de av Anders Marklund författade avsnitten. Övergången är lyckad såtillvida, att läsaren i allmänhet inte kan skönja bytet av författare. Marklunds språk är måhända mera levande än Larssons. Han använder sig av termer som muntergök, grundbult, skrivbordsdespot och rikets amputering, vilka är ägnade att pigga upp en trött läsare. Greppet är fortfarande ”storsvenskt”. Finland, som var föremål för Gustav III:s speciella välvilja, blir ganska styvmoderligt behandlat och förutom händelserna under kriget 1788–1790, bl.a. Anjalaförbundet, nämns östra riksdelen knappast alls före beskrivningen av finska kriget 1808–1809.

De följande kapitlen, om det bernadotteska Lill-Sverige 1810–1864 och det industriella genombrottet 1865–1913, präglas av den långa period av fred som inleddes efter napoleonkrigen. Den svenska utrikespolitiken förvandlas närmast till en parentes och tyngdpunkten i berättandet ligger på inrikespolitiken och det oscarianska Sveriges födelse. Ånga, järn, timmer, vaccin och folkhälsa, potatis, tidningspress, folkskola, amerikafeber, mode och fylleri m.m. står i stället på agendan. Under 1800-talet begrovs det svenska ståndssamhället bl.a. genom representationsreformen 1866. Efter sekelskiftet växte arbetarrörelsen fram, vilken representerad av det socialdemokratiska partiet så småningom blev statsbärande och utvecklare av det svenska folkhemmet.

Övergången till 1900-talet präglades i Sverige med Marklunds ord av industrialiseringen, emigrationen och moderniteten, vilka alla framstod som skrämmande och obegripliga för den stora allmänheten. Den svensk-norska unionens upplösning 1905 ledde till en inrikespolitisk nystart för

svenskheten, där gamla symboler och osvenska inslag fick sig en törn. Symptomatiskt var att den svenska vänstern t.ex. karaktäriserade den berömda svenske upptäcktsresanden Sven Hedin som ”jude” och att tidningarna klumpade ihop romer och annat rörligt folk under begreppet tattare. Man talade också allmänt om ”tattarlågan”. Osvenska befolkningsgrupper som judar, tattare, finnar och samer blev även i offentligheten föremål för stereotypiskt gyckel och förtal.

Kapitlen ”Demokratins barndom” 1914–1945 (Marklund) och ”Folkhem och kallt krig” (Larsson) kunde kanske ha varit något fylligare utformade, då ”det moderna Sverige” växte fram under denna tid. Men å andra sidan finns det väl knappast något annat europeiskt land än det neutrala Sverige, vars historia under det andra världskriget kan kvitteras på tio sidor. ”De gyllene decennierna” under efterkrigstiden är präglade av starka socialdemokratiska ledare, Per-Albin Hansson, Tage Erlander och Olof Palme. Mordet på den sistnämnde förebådade samtidigt en ny politisk era, med borgerliga samlingsregeringar och inte minst Sveriges anslutning till Europeiska unionen med ingången av år 1995, vilket händelseförlopp relateras i bokens sista kapitel ”Efter murens fall”.

Boken *Svensk historia* är en ambitiös satsning från Historiska Medias sida. Det är inte lätt att få in en beskrivning av nästan 500 år inom samma pärmar. Något egentligt nytt presenterar boken inte, men det är ju inte heller dess syfte. Däremot utgör den, precis som dess kunniga författare Olle Larsson och Andreas Marklund framhåller, en populärt hållen syntes av den nuvarande forskningen. *Svensk historia* kan mycket väl bli ett nytt standardverk i Sveriges historia för skolelever och historiestuderande, men den kan också med fördel rekommenderas för alla som är intresserade av Sveriges historia. Den borgar för en njutbar läsoplevelse.

Lars-Folke Landgrén

Att skapa manlig identitet förr och nu

Kekke Stadin, *Maktens män bär rött. Historiska studier av manlighet, manligt framträdande och kläder*, 266 s., ill., Carlssons Bokförlag, Stockholm 2010.

FRÅN VIKINGAMYTER TILL dagens politiker och unga urbana män sträcker sig Kekke Stadin undersökning om män, manlighet och manligt framträdande i boken *Maktens män bär rött*. Stadin, som är professor i historia vid Södertörns högskola, var banbrytande inom genusforskningen med sin artikel ”Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid?”, publicerad i *Scandia* 1997. Sedan dess har hon forskat bl.a. i genus, mode och kläder, stormaktstidens samhällsordning och borgerlighet.

Maktens män bär rött är skriven inom ett projekt om mode, makt och marknad i det norra Östersjöområdet från 1600 till 1830. I bokens essäer studerar Stadin hur manlighet, manligt framträdande och manlig identitet har skapats genom tiderna. Hon ser manlighet och genus som delar av makt, som även i dag så ofta definieras genom det manliga. Stadin betonar att hennes bok endast behandlar en dimension av makt och maktutövning, nämligen den ytliga (s. 20). Att studera den ytliga dimensionen är väl motiverat när man tänker på dagens ytterst visualiserade samhälle, men även när man forskar i stormaktstidens Sverige, där makten och maktkonstruktionerna skapades inte bara genom det skriftliga utan också genom det visuella. Måhända tänker man sig att det synliga, det visuella eller det ytliga inte är viktigt i dag, när det som gäller är en människans inre, hennes personliga egenskaper, hennes kunskap, och inte det yttre. Detta tänkesätt är emellertid relativt nytt: genom historien har man ansett att en människans yttre speglar hennes inre. Detta gäller även dagens samhälle trots att vi inte gärna vill erkänna det. Därför blir det såväl viktigt som tankeväckande att reflektera över både historiska och nutida fenomen och placera in dem i en större kulturell och temporär kontext, vilket Kekke Stadin gör i sin bok.

Boken kan delas upp i några större teman som behandlas i flera essäer: den svenska nationella identiteten från vikingatiden till 2000-talet, klädernas makt i det tidigmoderna Europa, den borgerliga affärsmannens klädsel på 1800-talet och 2000-talets olika manligheter. Kekke Stadin är tydligt fascinerad av sina ämnen, men lyckas samtidigt hålla distans och

skriva med entusiasm om hur män alltid har konstruerat och skapat makt genom sina kläder och sitt yttre.

Porträtt och andra målningar, statyer, foton, reklambilder och tidningsnotiser utgör källmaterialet för en studie av den förkroppsligade svenskheten, där Kekke Stadin ger en översikt över den svenska nationella identiteten och över hur den svenska nationella manligheten har skapats på 1800-talet, i början av 1900-talet och hur den fortfarande skapas genom kroppen hos en svensk idrottsman eller upptäcktsresande.

Enligt mig är bokens bästa essäer de som handlar om kopplingen mellan makt och kläder i 1600-talets Sverige och Europa. I dessa två essäer är även tidsperioden kortare än i de övriga texterna, vilket gör det möjligt att fördjupa analysen avsevärt. Den ena essän fokuserar på Karl XI:s visuella image och den andra på manligt mode, hovet och klädselns betydelse vid hovet i det tidigmoderna Europa.

Kung Karl XI avporträtterades på flera monumentalmålningar av David Klöcker Ehrenstrahl som segrande romersk soldat, lysande Apollo eller familjefader klädd i svart bakom färgrika kvinnor och barn. Samtidigt skapades en myt om ”gråkappan”, kungen som böndernas kung i en enkel, grå kapp av vadmal, en tidstypisk klädsel för bönder. Stadin menar att Karl XI, som inte var någon skicklig retoriker, genom visuella källor medvetet skapade en kunglig identitet som samtidigt var både enkel och lyxig. Kläderna och det yttre var retorik för Karl XI som balanserade mellan folklig enkelhet och majestätisk lyx.

I det tidigmoderna Europa var kläderna betydelsefulla statusmarkörer. Särskilt tydligt var detta vid hovet och inom diplomatin, där det fanns en stark koppling mellan makt och kläder, menar Kekke Stadin. Hovmän representerade monarkens makt och manifesterade landets styrka för utländska diplomater. Å andra sidan var diplomaternas kläder ytterst viktiga från 1500-talet till slutet av 1700-talet. En utländsk diplomat visade sitt lands status och makt vid det främmande hovet särskilt genom luxuösa kläder, accessoarer och ekipage. Stadin sätter in det svenska hovet och de utländska diplomaterna i Sverige på 1600-talet i en europeisk kontext och analyserar skickligt hovfolkets uniformsliknande kläder. Denna essä tangerar även frågan om kostnaderna för kläderna och vem som fick betala för de grandiosa hovdräkterna. Hovmännen fick ofta själva bekosta sina hovuniformer. Analysen av 1600-talets hov och maktskapande kläder förefaller mig djupare än studien om situationen på 1700-talet, som blir ytligare och mindre kontextualiserad.

Under 1800-talet blev den tredelade kostymen, oftast i svart tyg, ett slags ny uniform för män oberoende av klass eller samhällsposition. Det som skilde höga ämbetsmän från kontorsarbetare var klädernas material och kvalitet, inte deras snitt eller färg. 1800-talet var affärsmannens tid, menar

Stadin, som lyfter fram den borgerliga manlighet som kläderna skapade och representerade. Här använder hon igen en annan typ av källmaterial, nämligen skönlitteratur. Inom forskningen är man medveten om svårigheterna med att använda fiktiva texter som historiska källor, och därför vill Stadin särskilt analysera hur den borgerliga manligheten skapades, konstruerades och kläddes i en av de stora borgerliga romanerna under 1800-talet, nämligen Thomas Manns *Buddenbrooks*. Hon visar hur olika gestalter klädde sig i romanen och hur deras klädsel manifesterade deras position inom den högborgerliga värld som till slut blev en scen där senatorn Thomas Buddenbrook var en av skådespelarna i pjäsen och spelade sig själv. Stadins analys är trovärdig, även om jag gärna skulle ha läst mer om kontrasten mellan män och kvinnor, särskilt mellan den högborgerliga, korrekta affärsmannen Thomas Buddenbrook och hans konstnärliga fru Gerda eller hans syster Tony som motpoler till det manliga.

Som en fortsättning på 1800-talets borgerliga manlighet kan man betrakta den (mörka) kostym och de färggranna slipsar som nutidens politiker och affärsmän bär. Stadin studerar Göran Perssons och Fredrik Reinfeldts val av slipsfärg – röd – mot begreppet ”power-dressing” och mot bakgrunden att maktens män sedan medeltiden och renässansen har låtit avporträttera sig i rött. Mycket riktigt påpekar hon att konnotationer av färg är kulturbundna och att särskilt den röda färgen har många betydelser. Stadin visar hur renässansens röda kostym som ”power-dressing” lever kvar i dag i politikernas och affärsmännens röda slipsar, det enda plagget i en manlig konservativ klädsel som kan vara färggrann och mönstrad.

En stor del av boken ägnas åt 2000-talets män, å ena sidan racerbilskulturen, å andra sidan de s.k. bratsen och stekarna. I dessa två essäer är det nutidens manliga subkulturer som står i fokus. I båda fallen är männen mycket medvetna om sitt yttre och möjligheten att skapa manlighet genom kroppen och klädseln. Däremot är det klart att för dessa två (eller snarare tre) grupper definieras manlighet på mycket olika sätt och att man bland metrosexuella brats och stekare är mer medvetna om sitt yttre och skapar det inte bara genom klädsel utan även genom träning och kosmetik. Racerbilssässen ”Kings of Cool” är i hög grad socialantropologiskt och etnologiskt inspirerad och baserar sig på ett brett intervjumaterial. Däremot kopplar Stadin bratsen och stekarna till de historiska *dandies*.

När Stadin diskuterar identitet och identitetskapande bland nutidens fåfänga svenska män, brats och stekare, hade det varit intressant att inte bara läsa om vem man vill vara utan också om vem man *inte* vill vara då det gäller livsstil, smak och yttre framträdande. De två fenomen brats och stekare å ena sidan och racerbilskulturen å den andra existerar nämligen parallellt i dagens Sverige, men troligtvis har dessa två, eller snarare tre, olika grupper inte så mycket gemensamt. Enligt min uppfattning kan man

inte samtidigt höra till stekarna och racerbilsidkarna. Senast i dessa två långa essäer blir det tydligt att den manlighet som Stadin studerar är den vita svenska manligheten, den idealistiska bilden av svenska män, inte den mångkulturella manligheten som man kunde tänka sig att borde få florera i 2010-talets Sverige. Trots att Stadin skickligt analyserar de manliga koderna och skapandet av makt, förnyar hon (möjligtvis omedvetet) den vita, idealistiska, nationella och götiska bilden av den svenska mannen.

Läsaren har anledning att glädja sig över Kekke Stadins val att skriva en bred metodologisk inledning och avslutning samt slutnoter trots att boken tydligen är tänkt för en större läsekrets även utanför den akademiska världen. Ändå saknas en noggrann notapparat särskilt när det gäller källmaterial hämtat på internet. Nu är noterna ibland så ytliga att det inte är möjligt att veta vad Stadin har använt som källa eller att själv kunna gå till källan för att få veta mer, vilket ju är noternas uppgift. Jag saknade även en grundligare redogörelse för de fältundersökningar som Stadin och hennes forskningsassistenter har gjort om nutidens bilkultur.

Med tanke på att Stadin analyserar visuella källmaterial är det glädjande att det finns flera färgbilder i boken. Det är imponerande att se hur kraftfulla porträtten av maktens män i knallröda kostymer genom tiderna kan vara när de samlas ihop eller hur tydligt manlig kroppslig makt skapas i dagens reklam för underkläder: Stadin kallar modellerna något ironiskt "kalsongkillar". Däremot saknas viktig information i bildtexterna. Ibland får man veta vem som har målat ett porträtt eller tagit ett fotografi, men oftast inte. Ingenstans i boken finns ordenlig information om reproducerade bilder. Detta är häpnadsväckande när det gäller ett för studien viktigt källmaterial, och dessutom hör det till praxis att om möjligt ange upphovsman och ägande institution då det gäller bilder.

Avsaknad av register är alltid en brist, särskilt när det gäller en studie där det finns så många viktiga namn – både forskningsobjektens och forskarnas – som läsaren borde kunna nå även via ett register. Det förefaller mig vara en svensk trend att utelämna registren, kanske för att spara pengar och snabbare få ut boken. Utan register blir böckerna dock mindre användbara. Den personförteckning som finns i slutet men som enbart listar namn som förekommer i framställningen är närmast retsam.

Trots dessa kritiska synpunkter har Kekke Stadin skrivit en mycket läsvärd bok i vilken hon visar att inga fenomen existerar utan historisk kontext och att denna kontext kan ha sekellånga rötter. Det som kan framstå som trendig och modern manlig kultur har ofta långa anor och bottnar i äldre traditioner. Och det som dagens människor uppfattar som en fänig avvikelse från korrekt beteende kan i själva fallet ha traditionsenliga grunder, som t.ex. när påven bär röda skor med vit högtidsdräkt. Tolkningen och analysen av 2000-talets visuella koder, både medvetna och omedvetna,

får ett djup av det slag av historisk contextualisering som Kekke Stadin skickligt använder i sin bok. Hon visar på ett övertygande sätt att makten är manlig och att maktens män i Europa har burit rött genom tiderna.

Johanna Ilmakunnas

Stockholm – huvudscenen för politiska maktspel under frihetstiden

Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, 333 s., ill., Stockholmia förlag, Stockholm s.a. [2011].

FRIHETSTIDENS POLITIK OCH politiska kultur hör till de ämnen som har intresserat och fascinerat forskare sedan 1800-talet. Det finns en bred historiografisk litteratur, både vetenskaplig och mer populär, kring ämnet. Docent Karin Sennefelts bok *Politikens hjärta* hör till denna tradition och boken kompletterar och förnyar den. Sennefelt har själv tidigare skrivit brett om frihetstidens politik i olika sammanhang och velat placera in den svenska politiken i en europeisk kontext. Det gör hon nu igen i sin högst intressanta och ambitiösa nya bok som tydligt visar att ämnet politik och politiska kulturer ännu inte är helt utforskat.

I Karin Sennefelts studie står inte bara frihetstidens politiska kultur i fokus utan också staden som är scenen för denna kultur, d.v.s. Stockholm, politikens viktigaste plats under frihetstiden. Man kan läsa Sennefelts undersökning som en berättelse om staden Stockholm, dess gator, torg, krogar, kaffehus och vinkällare, dess klubbar och privata hem, som alla var politiska rum, platser som Sennefelt studerar som delar av det politiska landskapet under 1700-talet. Platser som möjligtvis kunde ha varit med och som också var politiska är teatern, operan och hovet. Även bokens informativa illustrationer understryker Stockholms roll som rikets viktigaste scen för makt, politik och manlighet.

Sennefelt lämnar den mer utforskade delen av frihetstidens politik, själva riksdagen, i bakgrunden. Hon är intresserad av politisk kultur som

ett större fenomen än det som talades och bestämdes i riksdagen och som lever kvar i protokoll. Detta val är lyckat och visar läsaren att frihetstidens politik var en bred politisk kultur, som inte rymms in i den snäva definition av politik som begreppet fick under 1800- och 1900-talet. En lika bristfällig bild av politik och politisk kultur får man om man ser frihetstidens politik ur partipolitisk synvinkel. Sennefelt diskuterar också kritiskt begreppet politik och ifrågasätter hatt- och mösspartiernas framträdande roll under frihetstiden.

Enligt bokens underrubrik är medborgarskap, manlighet och plats centrala begrepp i Sennefelts forskning. Dit hör även offentlighet och stånd. Med dessa begrepp knyter Karin Sennefelt sin forskning till den internationella forskningstraditionen och visar klart att svensk historia är relevant och intressant i en internationell kontext. Kapitlet ”Medborgardnande på 1700-talet” ägnas åt reflektioner av denna metodologiska och teoretiska kontext inom forskningen. Här skulle Sennefelt mer kortfattat ha kunnat sammanfatta all den litteratur som är viktig för hennes studie och ägnat mer plats åt att presentera källmaterial. Delvis är det en smaksak, men ofta lönar det sig att gå in på ämnet redan i början av boken och diskutera teorier och tidigare forskning genom hela boken. Ibland saknade jag den teoretiska kontexten och diskussionen i själva forskningskapitlen även om de kan anas mellan raderna.

Det omfattande och varierande källmaterial som Karin Sennefelt använder presenteras eller diskuteras inte, vilket är synd, då hon använder ett så rikt material. Jag hade gärna läst mer om t.ex. de många memoarer, dagböcker, tidningar och tidskrifter som är viktiga källor för Sennefelt. Hurdana värderingar finns bakom dessa texter, vad och hur kan man läsa i dem om manlighet, ära och dygd? Därutöver finns en stor mängd otryckta källor som enbart nämns kort i slutnoterna och som inte diskuteras källkritiskt. Ibland kunde historikerna lita mera på läsarens intresse för källmaterialet och våga låta det få mer plats i själva texten. Empirisk forskning som grundar sig på ett brett källmaterial föråldras inte på samma sätt som metoder och frågeställningar som alltid är knutna till vår egen tid. Noterna kunde gärna ha föregått källor och litteratur och börjat från nummer ett i varje kapitel, vilket är praxis inom historieforskningen.

Politikens hjärta består av fem olika teman som går från det konkreta till det abstrakta, från politiken på gatan till politiken in på kroppen. Kapitlet ”Stadens noder” beskriver Stockholm och riksdagsmännens vardag under frihetstiden. Sennefelt skildrar riksdagens vardag: hur riksdagsmännen tog sig till Stockholm om de inte redan bodde där, var de logerade, hur de hittade till viktiga politiska platser i stadens geografi, hur de rörde sig i staden och i vilken mån makten och makthavaren strukturerade stadens rum. Sennefelt presenterar ständernas sammanträdeslokaler, Riddar-

huset (adel), Stockholms konsistoriums sammanträdesrum i Storkyrkan (prästerskapet) samt gamla rådhuset på Stortorget och senare Bondeska palatset vid Riddarhustorget (borgarståndet). Bondeståndet saknade en egen byggnad och fick nöja sig med olika lokaler. Vid sidan om ständernas mötesrum var Riddarhustorget, som Sennefelt kallar hjärtat av den politiska kroppen, ett av de viktigaste politiska rummen. För riksdagsledamöterna var torget en av de viktigaste platserna för att få och förmedla information.

I kapitlet ”Rörelse i det politiska landskapet” diskuterar Karin Sennefelt hur folk möttes och gjorde sällskap i staden. Dessa möten var inte alltid vänliga, utan riksdagsmän drabbades ibland av våld på gatorna. Andra viktiga platser var socialt exklusiva platser som Kungsträdgården eller andra offentliga byggnader och kåken. Sennefelt lyfter fram smådeskrifter som representerar både folkkultur och elitkultur som platsskapare och som texter som kan läsas som propagandamedel i partikampen. Smådeskrifter var ett sätt att delta i den offentliga debatten och meningen var inte bara att skriva och läsa utan också att prata om dem. Sennefelt jämför den svenska praxisen med smådeskrifter i England och Italien vilket ger perspektiv på hennes studie. Jag hade gärna läst mer om liknande konkreta jämförelser med samtida europeiska politiska kulturer och deras säregna egenskaper. Sennefelt visar att politiken handlar mycket om människans sätt att vara i förhållande till andra och att människor i alla kulturer alltid har velat tala om andra människor och deras göromål. Ur denna synvinkel är det föga överraskande att ryktet var en så viktig del av den politiska kulturen i det tidigmoderna Europa.

Förhållanden mellan patron och klient samt dryckens politiska betydelse står i fokus i kapitlet ”Att skapa ett sällskap”. Karin Sennefelt menar att umgängeslivet i frihetstidens Stockholm kan ses som skapare av manliga män, medborgare och patrioter. Kaffehus och vinkällare är självskrivna platser i detta sammanhang. Sennefelt visar på ett övertygande sätt att även om sällskapen skapade lojalitetsband kunde förhållandet mellan patron och klient ibland bestå bara en kväll, inte längre. I detta sammanhang ges mycket plats åt drickandet, skålandet, sjungandet och fylleriet. Samma regler gällde inte för alla riksdagsledamöter. En mans manlighet och medborgarskap kunde hotas både av vägran att dricka och av omåttlig berusning. Föga överraskande är att bondeståndet hade mest att förlora medan adeln kunde ta sig större friheter.

Frihetstidens politiska kultur karakteriserades av manligt agerande, men utanför de institutionella strukturerna kunde även kvinnor delta i det politiska livet även om de inte kunde göra det som fullständiga politiska aktörer. I kapitlet ”Gränser och trösklar i umgängeslivet” analyserar Karin Sennefelt de sociala och politiska gränser som fanns i frihetstidens

politiska kultur där olika gränser och barriärer gjorde det politiska livet oklart eller omöjligt för många. Sociala trösklar överskreds, och umgänget under riksdagen var inte enbart sorterat efter de politiska stånden. Bönderna besökte adelsmän i deras hem och hattar umgicks med mössor. Könet utgjorde en barriär som var svår att överträda, speciellt när de politiskt aktiva kvinnornas duglighet och heder ifrågasattes. Mutor och trakteringar som har kopplats till frihetstidens politiska kultur analyseras utgående från gränser som det inte alltid var lämpligt att överskrida. Även här är gränserna oklara: gåvor och generositet var en viktig del av både umgängeslivet och av den politiska kulturen på 1700-talet.

Eftersom ett av huvudbegreppen i boken är manlighet förefaller det naturligt att Karin Sennefelt har valt att studera relationen mellan kroppslighet och politik i kapitlet ”Politik in på kroppen”. På 1700-talet reflekterades människans inre av hennes klädsel, det var kläderna och beteendet som gjorde mannen. Detta var inte oviktigt i staden där man skulle skilja adelsman från lakej, borgare från hantverkare, präst från bonde. Överflödsförordningar som förbjöd bl.a. bruket av lyxiga kläder kan ses mot denna bakgrund som ett krav inte bara på ståndsmässighet utan även på patriotism och manlighet. Sennefelt analyserar på ett intressant sätt å ena sidan det adliga idealet och sprätthöken som motpol till den rätta adliga manligheten, och å andra sidan skägget som ett uttryck för manlig auktoritet hos bondeståndet. Även kroppsrörelser, tårar, svett och starka känslor kunde ses som delar av ett politiskt medborgarskap.

I *Politikens hjärta* gör Karin Sennefelt en skarp analys av medborgarna i frihetstidens Stockholm. Hon studerar offentligheten och det politiska landskapet, plats, manlighet och medborgarskap men lämnar partipolitik och riksdagens institutionella drag i bakgrunden. På scenen står den ambitiösa svenska medborgaren, en manlig man, som skapades i homosocialt umgänge på stadens gator och torg, på krogar och hemma hos riksdagsmän. Sennefelt betonar mycket riktigt att det inte fanns ett enda accepterat sätt att vara medborgare utan att det fanns olika sätt att uppnå detta ideal. Sennefelt lyckas ge läsaren en levande helhetsbild av den politiska kulturen i frihetstidens Sverige. Ja, här är det möjligt att tala om Sverige, för under frihetstiden representerade Stockholm ur politisk synvinkel hela riket, åtminstone då riksdagen var sammankallad i staden. Med sitt rika källmaterial visar Sennefelt hur alla politiska stånd deltog i definierandet av medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm. *Politikens hjärta* är en läsvärd bok för alla oss som är intresserade av politik, stad, umgängesliv, känslor och manlighet eller som vill veta hur det gick till bakom riksdagens kulisser vart tredje år.

Johanna Ilmakunnas

Kejsaren, kronprinsen och folket i Åbo 1812

Nils Erik Villstrand, *Furstar och folk i Åbo 1812*, 167 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland/Atlantis, Helsingfors/Stockholm 2012.

NILS ERIK VILLSTRANDS BOK *Furstar och folk i Åbo 1812* uppmärksammar 200-årsjubileet av det möte som ägde rum mellan Sveriges kronprins Karl Johan och Rysslands kejsare Alexander I i Åbo mellan den 27 och 30 augusti 1812. De två överenskommelserna – en muntlig och en skriftlig – som ingicks mellan de båda furstarna vid detta möte gav en ny riktning för den svenska utrikespolitiken efter kriget 1808–1809 och innebar med Villstrands träffande formulering att Karl Johan med en överraskande vändning som ”gjorde nästan alla förvånade och lika många besvikna”, slutligen ”för Sveriges räkning vände Napoleon, historien och Finland ryggen till förmån för Alexander, framtiden och Norge” (s. 77).

Nils Erik Villstrands intresse för händelserna i Åbo 1812 väcktes medan han arbetade med *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812* (Finlands svenska historia, del 2, 2009) som alltså avslutas med året 1812 och där han redan tangerar de frågor som han nu fått möjlighet att utveckla. I sitt förord konstaterar han att de storpolitiska turerna kring de två furstarnas möte i Åbo 1812 på inget sätt lämnats obehandlade av forskarna. I fråga om de politiska förhandlingarna finns därmed inte mycket att tillägga förutom att sammanfatta och ge en överblick över de många olika tolkningar som redan tidigare presenterats.

En av förtjänsterna med Villstrands arbete är sättet på vilket han ger en överblick över de olika tolkningsmöjligheterna. Villstrand presenterar de olika tolkningsmöjligheter som framförts av såväl samtida aktörer som senare forskare utan att försöka sammanfoga de olika berättelserna till en enhetlig framställning – även det motsägelsefulla och avvikande får i hans framställning bli en del av berättelsen. För att nämna ett exempel diskuterar Villstrand bl.a. vilket mått av framsynthet man kan tillskriva kronprins Karl Johan. Var han en kallhamrad politisk strateg med alla trådar i sin hand som lyckades förhandla Alexander dit han ville, eller lät han sig kanske rent av luras av kejsarens hjärtlighet och löften om en gemensam svensk-rysk expedition mot Danmark som aldrig i praktiken infriades?

Nils Erik Villstrand fokuserar emellertid inte enbart på mötet mellan Alexander och Karl Johan. Han fäster även uppmärksamhet vid ett annat möte som han menar att ägde rum parallellt med kejsarens och kronprinsens möte. Här handlar det om mötet mellan furstar och folk. Detta möte utföll inte helt till alla parter belåtenhet, och har därför behandlats mycket mindre i tidigare forskning, menar Villstrand. Genom denna tolkning anknyter han till en forskningstradition som tar avstamp i bl.a. Peter Burkes klassiker *The Fabrication of Louis XIV* (1992) – d.v.s. tanken att makten gärna omger sig med ett symbolspråk som manifesterar dess legitimitet och det aktuella politiska budskapet inför undersåtarna.

Inför det jubileum som firades år 2009 då 200 år hade förflutit sedan lantdagen i Borgå, publicerade Svenska litteratursällskapet i Finland och Atlantis förlag Henrika Tandefelts bok *Borgå 1809 – Ceremoni och fest* som sedermera belönades med Fack-Finlandia-priset. Det är lätt att uppfatta Villstrands *Furstar och folk i Åbo 1812* som ett slags pendang till Tandefelts bok. Upplägget är i stor utsträckning det samma; en löpande text med kronologisk framställning varvad med väl valda illustrationer. Texten fokuserar i huvudsak på de olika politiska budskap och det symbolspråk som de gästande furstarna omgav sig med. I slutet finns bilagor med centrala källtexter i sin helhet: för Villstrands del innebär detta traktaten i Åbo från 1812. Förlaget har dessutom valt att ge de båda böckerna en mycket snarlik grafisk utformning vilket ytterligare förstärker intrycket av att de båda böckerna tjänar som varandras pendanger. Formatet, omrytningen och pärmen (den ena i röda toner, den andra i blå) ger även ett mycket snarlikt intryck.

Med tanke på de många likheterna känns det för läsaren i ärlighetens namn lite ologiskt att Villstrand inte nämner Tandefelts bok (även om den förekommer i litteraturförteckningen). För likheterna i upplägget tydliggör på ett både åskådligt och förtjänstfullt sätt att det i övrigt finns många olikheter mellan de olika ceremonierna och festligheterna i Borgå 1809 och de i Åbo 1812. Lantdagen i Borgå med baler, processioner och högtidlig gudstjänst är helt enkelt ett mycket annorlunda möte mellan furste och folk än det som drygt tre år senare utspelade sig i Åbo. I Borgå var det en segrande Alexander I som för första gången mötte sina nya undersåtar i Finland med tillhörande pompa och ståt. I Åbo var det politiska läget helt annorlunda när den av Napoleon hårt ansatte Alexander I sammanträffade med den nytiltsatte svenske kronprinsen Karl Johan för att förhandla om brännande politiska frågor samtidigt som Napoleons arméer marscherade mot Moskva och den forne franske marskalken Karl Johans strategi ännu var oklar.

Den mest uppenbara olikheten är synligheten. Medan ståhejet kring kejsaren i Borgå var påkostat och fyllt av ceremoniella drag, försiggick

mötet i Åbo under betydligt mer nedtonade former. Både Karl Johan och Alexander närmade sig Åbo på ett mycket diskret sätt. Det fanns därför knapp någon tid för att förbereda påkostade festligheter. I Åbo hade man inte fått veta någonting om besöket förrän några dagar i förväg, och i Sverige rapporterade tidningarna om kronprinsens resa först när denne redan hade lämnat landet, och då utan att nämna vart han var på väg eller vad som var syftet med resan. Villstrand skapar här med skickliga retoriska grepp ett spänningsmoment för läsaren. Kapitelrubriker såsom ”Tre män i Wien”, ”Nattliga samtal i Helsingfors” och ”Högt spel i Åbo” bidrar till intrycket. I kapitlet ”Resan till förhandlingsorten” stegras läsaren nyfikenhet medan man i ett svep får följa hur de båda furstarna etapp för etapp under hemlighetsfulla former närmar sig Åbo.

Men det var inte bara själva resan till mötesplatsen som företogs under anspråkslösa former. Också själva mötet utspelade sig till största delen bortom offentlighetens inblick. Kejsaren anlände till Åbo landvägen och inkvarterades i Brinkalahuset invid torget tillsammans med sin svit. Kronprinsen kom för sin del sjövägen till Åbo tre dagar senare, och han inkvarterades i landshövdingshuset på andra sidan ån. Den otåligt väntande Alexander gjorde redan samma kväll ett besök hos kronprinsen vilket uppfattades som en stor ära för den senare. Om kejsaren hade velat markera sin rang skulle han i stället passivt ha inväntat visit av Karl Johan i Brinkalahuset. Kejsaren och kronprinsen hälsade varandra med tre kyssar, och under de följande dagarna träffades de flera gånger för att förhandla.

Nils Erik Villstrand menar att det är rimligt att se befolkningen i Åbo som en tredje part i det pågående mötet mellan furstarna. Han betonar att Åboborna var aktiva deltagare som stod vid Stortorget när Alexander kvällen den 24 augusti anlände till Åbo. De befolkade stränderna vid Aura å på motsvarande sätt när Karl Johan senare anlände. Det är därför angeläget att klargöra hur Åbobor och folk på besök i staden förhöll sig till de höga gästerna. Genom deras reaktioner kan man i bästa fall utläsa någonting om den folkliga uppfattningen om den gamla svenska respektive den nya ryska överheten i Finland.

Furstemötet i Åbo saknade inte ceremoniella inslag. Både kejsaren och kronprinsen delade ut gåvor och ordnar till varandra och till medlemmarna av de båda sviterna. Staden var illuminerad och Alexander tog emot några parader. Men de yttre formerna var ändå anspråkslösa och de nyfikenaste bland Åboborna fick flera gånger förgäves vänta på att få en skymt av de höga gästerna. Villstrand föreslår t.o.m. att man kunde tala om ett möte mellan furstar och folk ”som aldrig blev av”. Utgående från de relativt knapphändiga källor som står till buds analyserar han de båda furstarnas rörelser i stadsrummet.

Kejsaren uppträdde målmedvetet på ett synligt sätt. Han lät sig vid upprepade tillfällen betraktas och tilltalas av så många som möjligt. Han reste åtminstone tidvis i en öppen vagn och rörde sig synligt i staden. Kronprins Karl Johan var däremot mer tillbakadragen. Han rörde sig inte mycket ute och förflyttade sig då bara från hus till vagn så att de Åbobor som väntade på att få se honom ofta fick vänta förgäves. Villstrand menar att orsaken till denna anspråkslösa framtoning var ett svar på folkliga opinionsyttringar. Dessa opinionsyttringar baserade sig visserligen på ett minst sagt bräckligt faktaunderlag och styrdes snarare av känsloutttringar än förnuft, men Villstrand anser det ändå rimligt att betrakta dem som uttryck för ett politiskt aktörskap som byggde på en folklig analys av den storpolitiska situationen.

Situationen i augusti 1812 var fortfarande sådan att folk i gemen ville komma tillbaka under svenskt styre. Ur ett efterhandsperspektiv vet vi att denna önskan inte skulle komma att förverkligas och detta insåg, eller kanske snarare ansåg, även de ledande männen i den finska politiken 1812 när de i stället gick in för att knyta Finland till en rysk framtid. Trots det var opinionen bland det vanliga folket på långt när inte ännu vunnit för det ryska styret. Det nyfikna intresse som många Åbobor visade för Karl Johan kom – även om man egentligen inte kan göra så mycket annat än spekulera om saken – förmodligen åtminstone till en del som en obehaglig överraskning för Alexander och hans svit.

För Karl Johans del kunde ett markerat ointresse för befolkningen i den riksdel som Sverige förlorat också vara av politisk art. Förmodligen fanns det för honom ingen rimlig anledning att förstärka sådana förhoppningar bland de forna svenska undersåtarna som inte var i enlighet med hans planer och som kunde försvåra förhandlingarna om en ny rysk-svensk vänskap. Hemlighetsmakeriet kring de båda furstarnas möte var därför en säkerhetsåtgärd för att Åbobor och andra tillresta åskådare inte skulle få tillfälle att förbereda oönskade sympatityttringar eller manifestationer. Samtidigt som kronprinsen och kejsaren förhandlade om en ny svensk-rysk vänskap och ett politiskt förbund måste det finländska folkets svikna förhoppningar om en återförening med Sverige tyglas. Mötet i Åbo utformade sig således med Villstrands träffande formulering till två möten: ”ett lyckat som innehöll tre kyssar och ett annat som utformade sig till en historia om försmädd kärlek” (s. 117). Den mentala erövringen av Finland var en lång och långt ifrån avslutad process.

Julia Dahlberg

Låt oss vara realistiska

Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*, Nordic Academic Press, Lund 2011.

DET ANDRA VÄRLDSKRIGET tycks aldrig bli slutbehandlat, varken i historiska eller politiska diskussioner. Denna granskning skrivs i Kiev, Ukrainas huvudstad, av en skribent som växte upp i Polen. I bägge länderna debatteras andra världskriget och dess eftermäle intensivt. Historien polariserar forskare, debattörer, politiker och samhälle. Jämfört med krigsupplevelser som storskaliga invasioner med miljonarméer, folk-mord i industriell skala och massivt förtryck i den ekonomiska vinningens och raspolitikens tjänst, ter sig de nordiska ländernas erfarenheter som mindre drastiska. Möjligen utgör Finland ett undantag.

Men nya tider kräver nya debatter. Även i de nordiska länderna har debatten om historien svallat. Liksom i fallet med Polen och Ukraina, blev Sovjetunionens försvinnande från den politiska kartan och det kalla krigets slut avgörande för att debattlocket lyftes av. I ett svep berövades samtliga nordiska länder en grundsten i sin hotbild. I stället för den tidigare nationella uppslutningen kring den förda säkerhetspolitiken inleddes en omfattande diskussion om dess historiska, politiska och moraliska grunder. Henrik Stenius, Mirja Österberg och Johan Östling uppmärksammar denna brytning i boken *Nordic Narratives of the Second World War: An Introduction*. När ett samlande, s.k. ”patriotiskt” narrativ inte längre behövdes, tog en diversifiering och fragmentisering av tolkningarna av den egna statens plats och handlande i det andra världskriget vid.

Författarna kopplar den grundläggande förändringen av tolkningarna till förändringar i de inblandade staternas säkerhetspolitiska doktriner. Historieskrivande betecknas som en politisk aktivitet, som därmed är underkastad fluktuation. Fiendebildens, hotbildens och säkerhetsdoktrинens plötsliga sammanbrott resulterade också enligt författarna i en demokratisering av utrikespolitiken. Tendensen har varit att denna politik i allt högre grad har blivit föremål för allmän debatt och en angelägenhet för ett flertal från att tidigare ha hanterats av en snäv grupp politiker. Med tiden, och särskilt från 1990-talet, kan man också notera ”den moraliska vändningen” (s. 11) inflytande över historietolkningen. Författarna vill se hur detta perspektiv har påverkat historieskrivningen under och efter

det kalla kriget. Som ett huvudelement i den moraliska vändningen lyfts Förintelsen och dess roll i de fem staterna under efterkrigstiden fram.

Andra världskriget har i de flesta historiografier setts som en vattendelare, med ett "före" och ett "efter", som en faktor som kraftigt påverkat befolkningarnas självförståelse och historiska medvetande. Hegemoniska narrativ om kriget skapades över hela Europa och på bägge sidor om järnridån. Deras syfte var enkelt – att skapa förståelse och gemenskap bland de ofta traumatiserade befolkningarna och få dem att verka i samma riktning. Det handlade om ett behov av enighet och engagemang i såväl fysisk som ideologisk (åter)uppbyggnad. Hos dessa narrativ fanns, oavsett deras ideologiska hemvist, ett gemensamt drag: de egna insatserna för segern över det nazistiska Tyskland var viktiga, oavsett om segern uppnåtts tack vare motståndsrörelsens insatser, den egna militära styrkan eller det egna överlägsna sociala systemet.

Med kalla krigets slut hade det patriotiska narrativet spelat ut sin roll. Heroism och motstånd som huvudelement i det hegemoniska narrativet ersattes av "grievous, traumatic experiences" som en följd av ockupationen (s. 16). Förintelsen kom att ses som det andra världskrigets huvudsakliga moraliska lärdom. Tendensen fanns redan under 1980-talet, men blev starkare efter det kalla krigets slut och som en följd av kriget i Bosnien och folkmordet i Rwanda.

I Danmark började det nationella narrativet om krigstiden formas redan före krigsslutet. I "Swords, shields or collaborators? Danish historians and the debate over the German occupation of Denmark" beskriver Uffe Østergård den klassiska versionen av detta narrativ. De civila myndigheternas samarbete med Tyskland fram till sommaren 1943 betecknades som "skölden" – ett viktigt komplement till narrativets andra viktiga beståndsdel, motståndsrörelsen, d.v.s. "svärdet". Medan den förra ansågs skydda Danmark mot följderna av en tung militär ockupation, sågs motståndet som något som bidrog till att landet kvalade in bland vinnarmakterna och fick en viktig plats i uppbyggnaden av efterkrigstidens internationella organ. Denna tolkning utmanades ända från 1960-talet, dock utan egentliga korrigeringar av det kollektiva minnet. De kom först i slutet av 1990-talet, när det visade sig vara nödvändigt med en politisk mobilisering kring Danmarks internationella insatser. Framför allt under ministären Fogh Rasmussen, och med statsministern i spetsen, riktades stark kritik mot samarbetspolitiken under kriget. Medan den revisionistiska historieskrivningen tenderade att vara balanserad och beaktade den komplexa krigssituationen, var kritiken från politiskt håll entydigt fördömande. Gapet mellan det politiska behovets narrativ och historikernas tolkningar har bara växt. För Østergård framstår det nästan som om "the Danes of today are fighting the war our predecessors neglected to fight between 1940 and

1945” (s. 47). Denna drift tycks bero på att landet generellt sett hade en ganska lugn krigstid, där även majoriteten av de danska judarna kunde räddas tack vare lyckosamma omständigheter. De professionella historikernas resultat ignoreras fortsättningsvis av flertalet och av de ledande politikerna, något som enligt Østergård visar på kraften hos den danska politikens populistiska och antielitistiska natur.

I Finland innebär den dominerande tolkningen att andra världskriget betraktas som en serie av tre på varandra följande krig – vinterkriget 1939–1940, fortsättningskriget 1941–1944, och Lapplandskriget mot Tyskland 1944–1945. I sitt bidrag ”A Separate Story? Interpretations of Finland in the Second World War” följer Henrik Meinander den dominerande finländska förståelsen av andra världskriget, dess förändringar under efterkrigstiden och hur dessa har varit kopplade till samtida folkliga tolkningar av kriget. En mycket livaktig och bestående syn har varit att Finland förde ett krig separat från det tyska 1941–1944. Traditionellt sett har detta krig framställts som ett andra steg i försvaret mot Sovjetunionen. Tolkningen bottenar i den egna självsynen hos president Ryti och hos eliten hösten 1941. Samma beslutsamhet i avståndstagandet från gemensam krigföring med Tyskland gick dock inte igen i kommunikationerna med den tyska sidan. När Ryti och flera andra pliktskyldigt rannsakades och dömdes för sin krigstida verksamhet, stärktes den allmänna synen på kriget som en från den europeiska historien separat och heroisk tilldragelse. Gruppen sågs som patrioter och martyrer som offrades på fredens altare. Kravet att döma dem bottenade i den finländska förpliktelsen att rannsaka krigsbrottslingar, vilken under kommunistiskt inflytande omtolkades till att gälla den krigstida statsledningen.

Historikernas insatser för att påvisa det täta operationella samarbetet med Tyskland i offensiven österut förblev relativt ouppmärksammade och fick inget större inflytande på allmänhetens syn på kriget. Detta förstärktes av att finländarna försetts med en historiebild där Finland framställts som Rysslands motståndare i dess upprepade attentat mot den västerländska civilisationen, först som en utsatt del av Sverige under den tidigmoderna tiden och i kriget 1808–1809, sedan som ung stat 1917–1918 och slutligen under vinterkriget. I den offentliga diskursen var kommunisterna och andra vänsterradikaler mest kritiska till tolkningen att Finland skulle ha utkämpat ett separat krig under tiden för det andra världskriget. Detta gjorde att en del potentiellt kritiska röster inom mer moderata politiska inriktningar inte gav sig till känna, eftersom det ansågs att ett stöd för den kommunistiska historietolkningen även kunde ses som eller materialiseras till stöd för rörelsen som sådan.

Bland de finländska presidenterna framstår Urho Kekkonen som den mest kritiske till tolkningen om ”det separata kriget”. I kombination med

hans kritik av den finländska utrikespolitiken under 1930-talet stärkte detta narrativet om det separata kriget bland högerorienterade medier och bland allmänheten. Kekkonens efterträdare, framför allt krigsveteranen Mauno Koivisto, antog en populärt sett mer traditionell och folkvänlig tolkning av krigstiden. Den moraliska vändningen visade sig vara förhållandevis svag. Den nya typen av historia som blev resultatet är i Meinanders tycke alltför fragmentiserad för att inbjuda till en nytolkning av historien. Fragmentiseringen har lett till "a growing ignorance of the structural forces in international politics and warfare" snarare än en fördjupning av forskningen. I detta sammanhang utgör projektet om de sovjetiska krigsfångarna i Finland och deras höga dödstal ett notabelt undantag. Projektet kan i och för sig ses som en ersättning för avsaknaden av en internationell diskurs om Förintelsen i Finland. Som bekant vägrade statsledningen att lämna ut de egna judiska medborgarna till Tyskland. Meinander delar inte den på sistone framförda åsikten att det fanns en dold agenda och en gemensam finländsk-tysk antisemitisk allians. I denna bemärkelse är den finländska diskursen lik den öster om Oder och Neisse, där många akademiker förundrats över den utbredda fokuseringen på Förintelsen i Västeuropa och USA, där de talrika icke-judiska offren i Östeuropa inte beaktas i tillnärmelsevis lika hög grad. I Finland var de egna förlusterna stora. De judiska finländska medborgarna ses som en integrerad del av denna erfarenhet snarare än en storhet i sig. Meinander misstänker att det dominerande narrativet om Finlands "separata krig" med tiden kan smulas sönder som en följd av den tilltagande fragmentiseringen av historieskrivningen och minnena av kriget. Författaren menar också att mycket beror på den ekonomiska utvecklingen. Om Finland inte finner lösningar på de strukturella problem som uppkommit i kölvattnet av den finansiella krisen, är det mer sannolikt att det hegemoniska narrativet smulas sönder. Å andra sidan tror Meinander på en tilltagande splittring mellan allmänhetens bild av kriget och historievetenskapens tolkningar.

I bidraget "The Beloved War: The Second World War and the Icelandic National Narrative" finner Guðmundur Hálfðanarson att krigstiden i det isländska narrativet betraktats som ett historiskt undantag. Traditionellt har främmande styre – norskt, sedan danskt – beskrivits som skadligt för det isländska samhället. Detta gör krigstiden svärplacerad i historien, eftersom den innebar brittisk och amerikansk ockupation, som förde med sig ekonomisk återhämtning och blomstring. Politiskt sett kulminerade ockupationen i Islands självständighetsförklaring 1944 – med ockupanternas goda minne. Någon större debatt om denna tid har inte ägt rum. Författaren härleder detta till att det knappt förekommit någon historieskrivning om tiden i fråga: diskussioner och revisionism förutsätter ju att det finns något att ta ställning till. Ett verk väntas dock inom

den närmaste tiden. Bristen på tillgänglig historiografi får författaren att fylla i luckorna själv. Det är tydligt att Hålfdanarson inte uppskattar den isländska historiska självsynen. Detta blir tydligt när Hålfdanarson kommenterar hur den isländska självständigheten 1944 uppnåddes under ockupationen: "By the end of the war, Iceland had reached this utopian goal – its own *tausendjähriges Reich*" (s. 85, Hålfdanarsons kursivering). Parallellen till Tredje riket är lika oväntad som förvånande, och författaren verkar vara riktigt trött på vad han ser som isländsk provinsialism och historisk självupptagenhet.

Synne Corrells "The solidity of a national narrative. The German occupation in Norwegian history culture" finner ett trögrört hegemon nationellt narrativ med rötterna i den omedelbara efterkrigstiden. Flera historiker har visat sig vara villiga att ta sig an obekväma teman som går utanför det nationella paradigmet och bilden av Norges krig som ett fenomen skilt från den europeiska krigserfarenheten. Samtidigt har den norska minneskulturens yttringar under de senaste årtiondena visat på det traditionella narrativets uthållighet och styrka. Dess kännetecken har varit ett försök till uniformering av minnet av krigstiden, och ett försök till att skapa en bild av ett sammanhållet krigstida samhälle, med enhetliga krigserfarenheter och rimligen även uniforma lärdomar som kan dras utifrån krigstiden. Liksom i flera andra ockuperade länder har denna bild av ett gemensamt lidande och snarlika erfarenheter stämt illa överens med judarnas erfarenheter. Vid sidan av de norska judarnas öde, har även NS' och dess medlemmars historia, den norska handelsflottans öden och Finnmarks befrielse av sovjetiska trupper hösten 1944 varit ämnen som i stort sett hamnat utanför huvudnarrativet.

I Johan Östlings bidrag "The rise and fall of small-state realism. Sweden and the Second World War" behandlas de svenska diskurserna om kriget. Längre var "småstatsrealismen" det dominerande narrativet. Enligt denna tolkning hade Sverige inget annat val än att i så stor utsträckning som möjligt anpassa sig till de tyska kraven. Förhandlingar och eftergifter var nödvändiga för att säkra fred: de verkade vara ett lågt pris att betala för att slippa gå samma öde till mötes som Danmark och Norge. Längre sågs kritik av småstatsrealismen som kritik av det kalla krigets samhällssystem. Neutralitet ansågs även i fortsättningen vara den enda vägen. Sveriges alliansfrihet innebar också att det var möjligt att på ett trovärdigt (läs politiskt "oberoende") sätt engagera sig i omvärldens angelägenheter under 1950- och 1960-talet. Det fanns motnarrativ till den småstatsrealistiska hegemoni tolkningen. Ett sådant i ordets egentliga mening – p.g.a. att den var så svårsmält för det stora flertalet – utgjordes av det ultranationalistiska motnarrativet som var rojalistiskt, tyskvänligt och revanschistiskt. Det andra var det kommunistiska, som lyfte

fram den sovjetiska insatsen för Tysklands och nazismens besegrande. Politiskt sett syftade detta narrativ till att mildra inställningen till Sovjetunionen under kalla krigets kyligaste årtionden. En spontan tanke att detta nog kan tillskrivas vänsterrörelsens inre splittring infinner sig. Det tredje motnarrativet var det moraliska, som ständigt fanns i bakgrunden fram till sitt stora genombrott på 1990-talet. Pia Boëthius bok *Heder och samvete*, där hon säger sig tala till generationer födda under efterkrigstiden, nämns som ett flaggskepp i sammanhanget. Hon går så långt som att undra om inte en ”conspiracy of silence” (s. 136) ligger bakom den småstatsrealistiska tolkningen av historien. Johan Östling tror inte att så är fallet. Den moraliska vändningen söker att vända ut och in på de äldre tolkningarna av Sverige och andra världskriget. Något av en krona på verket i sammanhanget blir projektet SweNaz (”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen”), där Förintelsen utgjorde ett huvudperspektiv. Östling diskuterar den moraliska vändningens styrka och tycks luta åt Klas-Göran Karlssons tolkning att Sveriges engagemang i det europeiska projektet med EU-medlemskap också krävde ställningstaganden till kriget och dess symbolism, vilket resulterade i en ny utvärdering av det egna förhållandet till konflikten. Denna förklaring verkar tillfredsställande. De normer och värderingar som krävs för att anses vara en av staterna i en värdegemenskap (som EU, exempelvis) behöver inte vara klart artikulera eller pådyvlas aktörer vertikalt, utan samkörs ofta i en process av självreglering.¹ Snarare än ett segertåg för den moraliska vändningens företrädare ser dock Östling en ny och fruktsam pluralitet av tolkningar – åtminstone inom forskarsamfundet. I detta sammanhang blir den moraliska tolkningen av Sveriges hållning under andra världskriget bara en av många möjliga.

I sin reflektion över forskningsresultatet konstaterar Bo Stråth att de professionella historikernas roll i skapandet av sammanhållande myter och narrativ har minskat under de senaste årtiondena. Detta har varit till fördel för politiker och medier, vars engagemang i omgestaltningen av det förflutna har ökat, vilket i Stråths ögon lett till ”the conceptual slide from history to memory”. Det var kännetecknande i sammanhanget att den mer omfattande revideringen av Sveriges roll under andra världskriget inleddes av en journalist (Boëthius), inte av en professionell historiker. Trots de sinsemellan stora skillnaderna i krigserfarenheter och de olika efterkrigsnarrativen, fanns det vissa likheter mellan de nordiska länderna. I varje land utspelade sig något som påminde om den tyska *Historikerstreit*, även om konfrontationen blev mildare. I högre grad än i Tyskland

1. Anders Nordström, *The Interactive Dynamics of Regulation: Exploring the Council of Europe's Monitoring of Ukraine* (Stockholm 2008), s. 23–28.

har medier, politiker och litteratur spelat en viktig roll i revisionen av det stora efterkrigs-narrativet.

Ett ord som återkommer i boken är ”småstatsrealism”, som enligt författarna låg till grund för efterkrigstidens säkerhetsdoktrin i Norden. Denna doktrin smulades så småningom sönder när Sovjetunionen och den relativt lättolkade bipolära världen försvann i början av 1990-talet. Termen ses av dess vedersakare som en bortförklaring av kollaborationism eller politiskt kappvändande. Det finns dock en teoribildning om småstaters möjligheter att uppnå säkerhet som kan vara värd att ha i bakhuvudet när exempelvis Sveriges hållning kritiserar. Frågan är om det går att bortse från småstaters förutsättningar i fråga om den egna säkerheten.

Något som kännetecknar en stat är suveräniteten att styra över det egna territoriet. Suveränitet förutsätter obegränsad rätt till självstyre. Därför är hot mot säkerheten som riktar sig mot suveräniteten ytterst farliga.² ”Småstat” indikerar att den tillbörliga säkerheten inte kan uppnås genom egna medel, utan att det behövs hjälp från andra stater, institutioner, och processer bortom den egna kontrollen.³ I och med att småstaters diplomatiska och materiella resurser är begränsade, siktar de oftast på att säkra den egna territoriella integriteten.⁴ Militära hot mot säkerheten utgör en direkt utmaning mot statens fortbestånd. Medborgarnas liv och välfärd, liksom deras kollektiva politiska, ekonomiska och sociala landvinningar kan äventyras.⁵ Med tanke på att det kan ses som en vital del av det föreliggande samhällskontraktet att den av folket tillsatta styrande eliten realiserar medborgarnas välfärd, kan det svenska agerandet under andra världskriget inte ses som Sveriges mörkaste tid.

I detta sammanhang är det märkligt att tala om att – som Johan Östling skriver i inledningen – Danmark, Norge och Sverige skulle ha en grundläggande gemensam erfarenhet från det andra världskriget, ”the trauma of not providing a forceful defence or indeed not contributing to the defeat of Nazism”. Gemensamt för de icke-historiker som diskuteras och som varit tongivande i revisionistiska sammanhang är att de väljer att bortse från de faktiska militära och materiella förutsättningar de nordiska staterna hade att vara stridande parter i ett krig av andra världskrigets mått. Vilka presumtiva allierade hade dessa – innan kriget neutrala – stater att räkna med? Polen, som definitionsmässigt (den egna säkerheten) kan

-
2. Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder&London 1998), s. 141–160.
 3. Fredrik Doerer, *In Search of Security After the Collapse of the Soviet Union* (Stockholm 2008), s. 13.
 4. Volker Krause & David Singer, 'Minor powers, alliances and armed conflict', Erich Reiter & Heinz Gärtner (eds.), *Small States and Alliances* (Heidelberg 2001), s. 15–16.
 5. Buzan, Wæver & de Wilde, *Security*, s. 49–51, s. 58.

karaktäriseras som en småstat under mellankrigstiden, var allierad med Frankrike och hade försetts med brittiska säkerhetsgarantier – med känd utgång. Därför ter sig ”småstatsrealism” som förklaring inte som apologetisk utan verkligt förklarande i sammanhanget för mig. Kritiker av Sveriges vacklande hållning eller dansk/norsk allmän anpassning till de nya levnadsförutsättningarna under ockupationen är rent av historieanakronistiska. Kritiken grundar sig i en moralisk hållning som vuxit fram under en pacificerad uppväxt i ett välfärdsland, fjärran från krigets realiteter och ställningstaganden.

Denna kritik är inte ämnad att minska bokens betydelse som en viktig källa till kunskap om den efterkrigstida utvecklingen i Norden, och om historieskrivande som politisk aktivitet. Snarare avser jag med min kritik att det ”gamla” perspektivet med ”småstatsrealism” kan tas på största allvar och utan moraliserande. Redaktionsarbetet är gott, och boken har möjlighet att tack vare det engelska språket nå en läsekrets utanför Norden.

Piotr Wawrzeniuk

Den transnationella välfärdsstaten

Pauli Kettunen & Klaus Petersen (eds.), *Beyond Welfare State Models: Transnational Historical Perspectives on Social Policy*, 247 s., Edward Elgar, Cheltenham 2011.

DE SENASTE ÅREN har den s.k. transnationella vändningen diskuterats en hel del inom historievetenskapen. Som brukligt är när det kommer till vändningar av olika slag har historiker som talat sig varma för den transnationella eller t.o.m. globala vändningen i högre grad koncentrerat sig på att definiera vad de vänder sig emot än på att ringa in det nydanande i den egna ansatsen. Det stora otyget inom historievetenskapen är enligt transnationalisterna s.k. metodologisk nationalism, d.v.s. benägenheten hos historiker att ta det nationella för givet och, medvetet eller omedvetet, reproducera det i sin forskning. Mot denna kritik har invänts att transnationalisterna lika mycket som de förmenta nationalisterna (här främst i en teoretisk bemärkelse, även om diskussionen också haft politiska undertoner) själva har tagit på sig teoretiska glasögon som

förvränger den historiska blicken, bl.a. genom anakronism. Den gränslöshet som möjligtvis präglar samtiden kan inte projiceras på det förflutna, åtminstone inte på nationalstaternas epok, en epok som fortfarande inte gått i graven trots många fromma förhoppningar därom.

Med tanke på att den transnationella vändningen än så länge inte producerat så mycket transnationell historieforskning är antologin *Beyond Welfare State Models: Transnational Historical Perspectives on Social Policy* ett mycket välkommet verk. Boken bidrar inte bara med konkreta historiska undersökningar som på ett mycket fruktbart sätt begagnar sig av den transnationella ansatsen – den är också ett gott exempel på hur samhällsvetenskap och historievetenskap tvärvetenskapligt kan samverka för att producera ny kunskap. Det gräns- och ämnesöverskridande verket innehåller tio kapitel skrivna av historiker och samhällsvetare där olika aspekter av den s.k. nordiska modellen analyseras ur ett transnationellt och/eller komparativt perspektiv. Kombinationen av historisk och samhällsvetenskaplig analys av välfärdsstaten som idé och verklighet fungerar förvånansvärt väl med tanke på att tvärvetenskapliga volymer av det här slaget ofta är väldigt fragmenterade. De flesta av kapitlen i *Beyond Welfare State Models* integrerar historie- och samhällsvetenskapliga teorier och metoder, och om texterna anonymiserades skulle det för den gemene läsaren vara svårt att peka ut vilka texter som är skrivna av historiker och vilka som är skrivna av samhällsvetare. Bokens redaktörer Pauli Kettunen och Klaus Petersen är dock tveklöst historiker: ”history matters” deklarerar de i inledningen genom att, intressant nog, citera ekonomen Douglass C. North. Kettunen och Petersen argumenterar för att det historiska perspektivet inte endast har en historievetenskaplig betydelse utan att det också är oundgängligt för samtids- och framtidsorienterad välfärdsstatsforskning. Budskapet är tydligt: samhällsvetarna behöver ta till sig det historiska perspektivet och alla välfärdsstatsforskare behöver ta till sig det transnationella perspektivet.

Hur väl lyckas då verkets kapitel förmedla inledningens förkunnelse om den transnationella och historiska ansatsens betydelse för välfärdsstatsforskningen? Svaret på den frågan beror på vad läsaren är ute efter. Kettunens ’The transnational construction of national challenges: the ambiguous Nordic model of welfare and competitiveness’ kanske inte övertygar den som är ute efter ett exempel på hur man bedriver empiriskt förankrad transnationell historieforskning. Som lärd betraktelse över vilken politisk mening och funktion begreppet ’den nordiska modellen’ har getts i globaliseringsens tidsålder är Kettunens kapitel dock ett lysande exempel på en historiskt förankrad samtidsanalys. Kettunen lyfter t.ex. fram intressanta begreppslika likheter mellan tiden före välfärdsstaten och den (förmenta) tiden efter välfärdsstaten gällande arbete och sysselsättning, likheter som skulle undgå både den renodlade historikern och den typiske samhällsvetaren.

Den som sökt ett inspirerande exempel på empiriskt driven transnationell historieforskning finner det i Petersens 'National, Nordic and trans-Nordic: transnational perspectives on the history of the Nordic welfare state'. I kapitlet visar Petersen hur man kan gå till väga då man verkligen gör transnationell historieforskning. Petersens undersökning tar sin empiriska utgångspunkt i det nordiska samarbetet inom socialforskning och socialpolitik. Genom att visa på det integrerade nordiska expert- och politikersamarbetet och hur medvetna om sina kollegers göranden och låtanden de olika inflytelserika aktörerna i de nordiska länderna var, tecknar Petersen en transnationell bild av den nordiska välfärdstatens födelse. Petersens kapitel är ett ypperligt exempel på hur den transnationella ansatsen bidrar med ny kunskap om historiska skeenden. Inte nog med att vår förståelse av den nordiska modellens historia fördjupas, Petersen visar också på hur 'det nordiska', som varumärke och praxis, var en viktig del av utrikes- och biståndspolitikerna under kalla kriget i så gott som hela Norden.

Analys av idéer och policyreformer i modern tid kan egentligen inte göras utan att man tar hänsyn till gränsöverskridande handlingar i samtiden, och mycken idéhistoria har varit transnationell innan begreppet myntades. I 'International modelling in the making of the Nordic social security systems' ger Stein Kuhle en översikt över välfärdsidéernas spridning, effekt, förändring och återspridning sedan slutet av 1800-talet. Kuhle för en intressant diskussion om möjligheterna att exportera den nordiska modellen och frågar retoriskt om det verkligen är möjligt att exportera något som i sista hand bärs upp av den nordiska kulturen och de nordiska normerna. Kan det idégoods som ursprungligen importerades från det närliggande Berlin och utvecklades under 120 år i Norden exporteras till Peking eller Kairo? Det verkar som om Kuhle anser att det finns något unikt i den nordiska modellen som får näring ur den nordiska myllan, och han förordar följaktligen att framtida välfärdstatsforskning borde "bring culture back in" – ett upprop som man gärna kan stämma in i, men dylika frågeställningar kanske är för politiskt känsliga åtminstone i vissa delar av dagens mångkulturella Norden?

De två följande kapitlen av Kees van Kersbergen respektive Pirjo Markkola om religionens betydelse och förhållande till välfärdstaten torde tillfredsställa Kuhle. Både Kersbergen och Markkola argumenterar övertygande för att välfärdstatens historiska utveckling både i Norden och i Mellanuropa inte kan förstås utan att man beaktar kristendomens djupa inverkan på mentaliteter och praktisk politik. Kersenberg påpekar att de mellaneuropeiska välfärdstaterna utvecklades genom samarbete mellan kristdemokraterna och socialdemokraterna och att det inte var protestantismen i sig som bidrog till välfärdstatens utveckling i norr utan den lutherska statskyrkan. Den reformerta protestantismen med sitt anti-statliga

inslag kan t.o.m. ses som en motkraft till välfärdsstaten. Markkola stöder Kersensbergs tes genom att visa att förhållandet mellan lutheranismen och välfärdsstaten aldrig har varit fientligt i Norden. Den ensamme norske biskop som kämpade mot den demoniska välfärdsstaten under efterkrigstiden fick aldrig något större understöd av sina nordiska kolleger. Liksom Kuhle lyfter Markkola fram behovet av mer forskning om lutheranismen som djupgående kulturellt fenomen även när det gäller modern historia.

Sonya Michels kapitel om familjepolitik och välfärdsstaten är kanske bokens svagaste. Michel försöker teoretiskt och tidsmässigt täcka ett alltför stort område utan att lyckas. I sin familjehistoriska periodisering påstår Michel t.ex. att familjens utmaningar kom inifrån under perioden efter 1968, vilket är en alltför förenklad och rent av vilseledande utsaga i ljuset av vad hon själv lyfter fram som kännetecknande för perioden – oljekris, stagflation och feminism. Det var knappast hemmafruarna som ledde den feministiska revolutionen, och löneutveckling är i allra högsta grad en extern faktor. Michel gör inte heller den uppenbara ideologiska kopplingen mellan nedbrytandet av konventioner, som hon hyllar, och nyliberalismen, som hon inte verkar hysa så mycket sympati för.

I det åttonde kapitlet redogör fyra nordiska forskare för vad som är nordiskt i den nordiska genusmodellen. Begreppet nordisk kan problematiseras och dekonstrueras, vilket även görs på flera ställen i antologin, men som läsare slås man av hur unikt Norden har varit även när det gäller kvinno- eller genusfrågan. I andra länder marginaliserade moderniseringsprocessen kvinnorna mycket mer än vad som var fallet i Norden, där kvinnorna mycket tidigt tog del i formandet av den politik som specifikt berörde dem. I det nionde kapitlet om de danska och svenska socialdemokraternas respons på den ”nyliberala vändningen” analyserar Jorn Henrik Petersen med hjälp av ett idéorienterat teoretiskt ramverk och en komparation socialdemokratiska strategier. Socialdemokraterna har enligt Petersen värt sig mot kraven på valfrihet inom hemhjälp (Petersens fall) genom att anamma den borgerliga retoriken men inte den borgerliga politiken. Petersens avslutande reflektion om hur anmärkningsvärt det är att socialdemokraterna inte har formulerat en kritik av borgarnas ekonomiska logik utgående från ekonomisk teori visar dock på en övertro på något slags apolitisk, sann, ekonomisk teori eller på en underskattning av i hur stor utsträckning socialdemokraterna tagit till sig borgarnas ekonomism. För även om socialdemokraterna endast bjudit på läpparnas bekännelse i hemhjälpfallet så finns det gott om nyliberala reformer där socialdemokraterna t.o.m. varit pådrivande. Socialdemokraterna vill kanske inte formulera någon genomgripande ekonomisk-teoretisk kritik av nyliberalismen eftersom en sådan också skulle träffa dem rakt i deras eget vacklande ideologiska hjärta?

I bokens tionde kapitel frågar sig Christopher Lloyd om den socialdemokratiska välfärdskapitalismen kan överleva den ultramodernitet som kännetecknar sam- och troligtvis också framtiden. Lloyd närmar sig denna minst sagt komplexa fråga genom en jämförelse mellan Norden och Australien. Enligt Lloyd har det välfärdssamhälle som byggdes upp i Australien under efterkrigstiden monterats ner samtidigt som landet omfattat globalisering, s.k. öppenhet och individualisering. Han menar att hela den anglosaxiska världen p.g.a. hög invandring och minskande social sammanhållning och solidaritet börjar närma sig det "multitudinous society" som förutspåts av post-marxisterna Hardt och Negri. Enligt Hardt och Negri kommer dessutom de nya politiska subjekten i detta post-nationella samhälle, multituderna, att bjuda det kapitalistiska imperiet gränslöst motstånd, men Lloyd verkar inte så säker på detta. Vad han däremot verkar övertygad om är att en stigande procent utrikesfödda i ett land går hand i hand med välfärdsstatens nedmontering, men som mycket annat i kapitlet förblir det oklart om det föreligger någon kausalitet här och hur den i så fall ser ut. Lloyd bjuder på rolig läsning där spådomar kombineras med hänvisningar till cyberpunk-författare, men kapitlet är analytiskt flytande och aningen för spekulativt för att passa in i helheten.

Boken avslutas med ett historiografiskt kapitel av Christoph Conrad, 'Social policy after the transnational turn', och den som letat efter en introduktionstext till vad det s.k. transnationella perspektivet kan bidra med i historieforskningen hittar den här. Conrad bjuder på en analytisk genomgång av de fenomen och processer som med fördel kan studeras transnationellt och tar även upp hur detta metodologiskt kan gå till. Den transnationella vändningen är, som Conrad mycket riktigt påpekar, inte en vändning bort från nationalstaten utan helt enkelt ett bredare perspektiv där nationalstaten och dess institutioner givetvis hålls inom synhåll men där mycket annat väsentligt också blir synligt för den klarsynta transnationalisten. *Beyond Welfare State Models* innehåller, med några få undantag, kvalitativa och framför allt innovativa texter. Efter alla stora ord om hur det transnationella perspektivet skall vidga vyer, bryta ner den förkättrade metodologiska nationalismen o.s.v., är det givande att läsa en bok där perspektivet utmynnar i konkreta forskningsresultat och nya insikter.

Mats Wickström

HISTORISK TIDSKRIFT

FÖR
FINLAND

ÅRG. 97 2012

UTGIVEN AV

HISTORISKA FÖRENINGEN

Innehållsförteckning

Lars-Folke Landgrén, Förändring	1
Lars-Folke Landgrén, Klassificering av publikationer	173

Uppsatser:

Anders Ahlbäck, Årans och hjältarnas anspråk. Militär manlighet och de svensk- språkiga männens medborgarskap i det nya Finland, 1918–1925	42
Anders Ahlbäck och Ann-Catrin Östman, Manligt medborgarskap och samhälls- reformer i Finland, 1918–1960	2
Sofia Gustafsson, Fästningsbygget Sveaborg som kreditgivare i Helsingfors vid mitten av 1700-talet	348
Mikko Heikkilä, Om Finlands världsliga och kyrkliga införlivande med Sverige	437
Tiina Hemminki, Långa listor med fordringar och skulder. Om förtroendeförhållan- den i Ilmola och Nordmaling i början av 1800-talet	375
Mikko Huhtamies, Olof Rudbeck, hydroteknologin och nyttans tidevarv i Finland (ca 1650–1750)	175
Seija Johnson, Nya, ärvda och testamenterade kläder i bouppteckningar. Hur bonde- kvinnans klädegendom utökades under 1700-talet	327
Matias Kaihovirta, Skjutövningar och pennfäktning. Manliga medborgarideal och politisk verksamhet i Billnäs brukssamhälle, ca 1918–1930	75
Kristiina Kalleinen, ”Infernt är det att krig & pest så skall skilja folk & släktingar från varandra”. Släkten Nordenskiölds val mellan Sverige och Ryssland	499

Ville Kivimäki, Militärpsykologi och föränderliga uppfattningar om män. Finländska soldater som föremål för psykologiska observationer 1944–1956	95
Sofia Kotilainen, Förtroende och andra former av symboliskt kapital i faderskaps- strategier	295
Antti Kujala, Förrådiska ryssar och förrymda finnar. Flyttningsrörelserna från Ingermanland och Kexholms län under ryska kriget 1656–1658 och provinsens kolonisation efter kriget	469
Hanna Lindberg, Aktiva, kunniga, sociala arbetare. Den arbetande mannen som problem och objekt i 1950-talets socialpolitiska forskning	127
Pirjo Markkola och Ann-Catrin Östman, Torparfrågan tillspetsas. Frigörelse, oberoende och arbete – 1918 års torparlagstiftning ur mansperspektiv	17
Ilkka Nummela, Sofia Kotilainen, Tiina Hemminki, Att skapa och upprätthålla för- troendeförhållanden i vardagen	285

Översikter och meddelanden:

Mikael Korhonen, Forskarnas röst vid digitalisering av kulturarvet	259
Eljas Orrman, Iakttagelser om Statsarkivets verksamhet som forskningsfrämjande institution från början av självständighetstiden till vinterkriget	531
Henrik Roelvink, När kom franciskanbröderna till Kökar?	226
Per Olof Sjöstrand, Frögerståget	204

Granskningar:

Ronny Ambjörnsson, Ellen Key. En europeisk intellektuell. Av Jennica Thylin-Klaus	275
Annette Forsén, Deutschland, Deutschland über alles. Tysk förenings- verksamhet i Finland och Sverige 1910–1950. Av Sverker Oredsson.....	426
Dick Harrison, En medeltida storstad. Historien om Söderköping. Av Marko Lamberg	268

Markku Kekäläinen, James Boswell's Urban Experience in Eighteenth-Century London. Av Anna Sundelin	409
Pauli Kettunen & Klaus Petersen (eds.), Beyond Welfare State Models: Transnational Historical Perspectives on Social Policy. Av Mats Wickström	578
Olle Larsson & Andreas Marklund, Svensk historia. Av Lars-Folke Landgrén	555
Elisabeth Mansén, Sveriges historia 1721–1830. Av Henrik Knif.....	404
Göran Nilzén, Carl Gustaf Malmström. Historiker, statsråd och riksantikvarie. Av Jens Grandell	416
Axel Odelberg, Vi som beundrade varandra så mycket. Sven Hedin och Adolf Hitler. Av Lars-Folke Landgrén	429
Erik Petersson & Annika Sandén, Mot undergången. Ärkebiskop Angermanns i apokalypsens tid. Av Lars-Folke Landgrén	271
Mona Rautelin, En förutbestämd sanning. Barnamord och delaktighet i 1700-talets Finland belysta genom kön, kropp och social kontroll. Av Marie Lindstedt Cronberg	156
Karin Sennefelt, Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm. Av Johanna Ilmakunnas	563
Kekke Stadin, Maktens män bär rött. Historiska studier av manlighet, manligt framträdande och kläder. Av Johanna Ilmakunnas	559
Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (eds.), Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited. Av Piotr Wawrzeniuk ..	571
Jennica Thylin-Klaus, ”Den finländska svenskan” 1860–1920. Tidig svensk språkplanering i Finland ur ett idéhistoriskt perspektiv. Av Henry Rask	420
Nils Erik Villstrand, Furstar och folk i Åbo 1812. Av Julia Dahlberg	567
Nils Erik Villstrand, Sveriges historia 1600–1721. Av Kasper Kepsu	150
Eva Österberg, Tystnader och tider. Samtal med historien. Av Lars-Folke Landgrén ..	279

Från fältet:

Historiska föreningen 2011. Av Sophie Litonius	162
Historiska samfundet i Åbo 2011. Av Anna Sundelin	166
Nytt arkivmaterial på SLS. Av Patrik Aaltonen	168

Medarbetare i detta nummer:

Julia Dahlberg, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Mikko Heikkilä*, fil.mag., doktorand, Tammerfors universitet; *Johanna Ilmakunnas*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet, gästforskare, University of Northampton; *Kristiina Kalleinen*, docent, Helsingfors universitet; *Antti Kujala*, docent, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Eljas Orrman*, professor, f.d. arkivråd; *Piotr Wawrzeńiuk*, fil.dr, forskare, Södertörns högskola; *Mats Wickström*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi.

Antti Kujalas och Kristiina Kalleinens uppsatser har översatts av Jennica Thylin-Klaus. Översättningarna har bekostats av Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska.

Pärmbild: Rekonstruktion av Birger Jarls ansikte. Stockholms medeltidsmuseum, fotograf/konstnär: Oscar Nilsson.

Historisk Tidskrift för Finland 2012:4

- 437 Mikko Heikkilä, *Om Finlands världsliga och kyrkliga införlivande med Sverige*
- 469 Antti Kujala, *Förrådiska ryssar och förrymda finnar. Flyttningsrörelserna från Ingermanland och Kexholms län under ryska kriget 1656–1658 och provinsens kolonisation efter kriget*
- 499 Kristiina Kalleinen, *"Infernt är det att krig & pest så skall skilja folk & släktingar från varandra". Slakten Nordenskiölds val mellan Sverige och Ryssland*

Översikter och meddelanden

- 531 Eljas Orrman, *Iakttagelser om Statsarkivets verksamhet som forskningsfrämjande institution från början av självständighetstiden till vinterkriget*

Granskningar

- 555 Olle Larsson & Andreas Marklund, *Svensk historia*. Av Lars-Folke Landgrén
- 559 Kekke Stadin, *Maktens män bär rött. Historiska studier av manlighet, manligt framträdande och kläder*. Av Johanna Ilmakunnas
- 563 Karin Sennfelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Av Johanna Ilmakunnas
- 567 Nils Erik Villstrand, *Furstar och folk i Åbo 1812*. Av Julia Dahlberg
- 571 Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*. Av Piotr Wawrzyniuk
- 578 Pauli Kettunen & Klaus Petersen (eds.), *Beyond Welfare State Models: Transnational Historical Perspectives on Social Policy*. Av Mats Wickström
- 583 Årsinnehåll

HISTORISKA

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, PB 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. **Prenumerationspris 2012:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISBN:** 0046-7596 **Tryck:** Waasa Graphics Oy, Vasa 2013

FÖRENINGEN